

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94798>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2011

Waar visie ontbreekt,
komt het volk om

Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011

Waar visie ontbreekt, komt het volk om

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2011

**Waar visie ontbreekt,
komt het volk om**

Redactie:

Carla van Baalen

Hans Goslinga

Alexander van Kessel

Johan van Merriënboer

Jan Ramakers

Jouke Turpijn

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis,
Nijmegen

Boom – Amsterdam

Foto omslag: Paul Babeliowsky / Rijksmuseum Amsterdam
Vormgeving: Boekhorst Design B.V., Culemborg

© 2011 Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 94 6105 546 0
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Ten geleide	9
--------------------	---

Artikelen

<i>Henri Beunders</i> , De terugkeer van de klassenstrijd. De angst van de visieloze burgerij voor 'de massa' lijkt op die van rond 1900	15
<i>Patrick van Schie</i> , Ferm tegenspel aan 'flauwekul'. De liberale politiek-filosofische inbreng in het Nederlandse parlement: voor individuele vrijheid en evenwichtige volksinvloed	29
<i>Arie Oostlander</i> , Aan Verhaal geen gebrek. Over de noodzaak van een betrouwbaar kompas voor het CDA	41
<i>Paul Kalma</i> , Het sociaaldemocratisch program... en hoe het in de verdrukking kwam	53
<i>Erie Tanja</i> , 'Dragers van beginselen.' De parlementaire entree van Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis	67
<i>Koen Vossen</i> , Een Nieuw Groot Verhaal? Over de ideologie van LPF en PVV	77
<i>Hans Goslinga en Marcel ten Hooven</i> , 'De vraag is of de democratie blijvend is.' Interview met J.L. Heldring	89

Spraakmakend debat

<i>Peter van der Heiden</i> , De persoonlijke garantie van de premier aan de fractieleider van GroenLinks. Het Kunduzdebat in de Tweede Kamer, 27 januari 2011	101
--	-----

Egodocumenten/Bronnen

<i>Johan van Merriënboer</i> , Appèl voor een christelijk geïnspireerde volkspartij. De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968	113
---	-----

Interview

<i>Hans Goslinga en Jouke Turpijn</i> , 'Te grote ongelijkheid is slecht voor een samenleving.' PVDA-leider Cohen houdt vast aan middenkoers om tweedeling te voorkomen	123
---	-----

Herinneringen/necrologie

<i>Ruud Koole</i> , Partijvoorzitter tussen actie en regeringsverantwoordelijkheid. Ien van den Heuvel (1927-2010)	133
--	-----

INHOUD

<i>Jan Franssen</i> , In memoriam Albert Jan Evenhuis (1941-2011)	139
<i>J.Th.J. van den Berg</i> , Politicus op verzoek. Jan Vis (1933-2011)	143
<i>Wim Slagter</i> , Een samenbindend bestuurder die altijd leraar bleef. Klaas de Jong Ozn. (1926-2011)	147
<i>Peter Kooijmans</i> , Publiek welzijn als persoonlijke missie. Max van der Stoel (1924-2011)	151

Parlementaire kroniek

<i>Jan Ramakers</i> , Het parlementaire jaar 2010-2011	157
--	-----

Recensies

<i>Bert van den Braak</i> , Van heerensociëteit naar politieke marktplaats	187
<i>Bert de Vries</i> , De rode dominee A.S. Talma	188
<i>Wim Slagter</i> , Hand- en spandiensten van Wilhelmina en het einde van een tijdperk	190
<i>Gert Schutte</i> , Parlementaire geschiedenis als open boek	193
<i>Willem Camphuis</i> , Zestig jaar SER: inbreng, werking en invloed	195
<i>Marloes van de Kolk</i> , Het Gpv: de padvinders van het Nederlandse parlement	196
<i>Piet Hagen</i> , Fedde Schurer, een Friese atoompacifist	198
<i>Friso Wielenga</i> , Politieke onrust en continuïteit: regering en parlement in de jaren 1963-1967	200
<i>Marij Leenders</i> , Daadkracht loont	203
<i>Rutger Zwart</i> , Macht en ideologie	205
<i>Anne Bos</i> , Peper in perspectief	208
<i>P.P.T. Bovend'Eert</i> , Het politieke proces dat leidt tot coalitiewisselingen	210
<i>Pepijn Oomen</i> , Kwaliteit maar nog steeds geen regeringsbeleid. Een geschiedenis van GroenLinks	211
<i>Eric Jurgens</i> , De Eerste Kamer; een omstreden gremium	213
<i>Hilde Reiding</i> , Functioneren aan het einde van de fuik	215
<i>Peter van Griensven</i> , Nederlandse democratie in crisis?	217
<i>Hélène van Beek</i> , Haagse ambtenaren; onderschatte macht	219
<i>Hilde Reiding</i> , Een platoonse democratie	222
<i>Sarah L. de Lange</i> , Het populisme en de pvv	224
<i>Charlotte Brand</i> , Kabinetsformaties in Nederland: een mysterieus pokerspel	226

Signalementen

<i>Alexander van Kessel en Jan Ramakers</i> , Gesignaleerd	231
--	-----

Lijst van afkortingen	235
------------------------------	-----

Over de auteurs en de redactie	237
---------------------------------------	-----

Ter herinnering aan Willem Breedveld (1945-2010)

Ten geleide

‘Wer Visionen hat, sollte zum Arzt gehen,’ zei de sociaaldemocratische Bondskanselier Helmut Schmidt in een verkiezingscampagne in 1980. Schmidt was een uitgesproken *Realo* met een vlijmscherpe tong. Naar verluidt richtte hij zich tot zijn partijgenoot Willy Brandt die wel eens last had van ‘visie’. Joop den Uyl – geen vriend van Schmidt, wél van Brandt – leed aan hetzelfde euvel. ‘Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om,’ aldus luidde de uitsmijter van de regeringsverklaring die Den Uyl op 28 mei 1973 aflegde in de Tweede Kamer. Een mooi thema voor het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2011.

Want op het engagement van Den Uyl volgde de no-nonsense van de jaren tachtig en negentig: Helmut Schmidt, Lubbers en Paars. De politiek verzakelijkte, ideologische veren werden afgeschud en de politieke elite vervreemde zich steeds meer van het kiezersvolk. ‘Een-partijstaat Nederland’ luidde de kop boven een vooruitziend artikel van J.W. Oerlemans in *NRC Handelsblad* van 14 februari 1990. De auteur uitte daarin zijn grote bezorgdheid over het democratisch gehalte van de machtsvorming en de machtsuitoefening in Nederland. Het was één pot nat. Sindsdien stemt een groeiend aantal kiezers niet meer op het politieke midden. Zonder visie komt het volk om. Sinds Fortuyn hebben de lager opgeleiden zich van het midden afgewend. Wat ontbreekt er aan het ‘Grote Verhaal’ van liberalen, christendemocraten en sociaaldemocraten?

In 1999 schreef politiek commentator Willem Breedveld dat burgers behoefte hebben aan drama en aan strijd om zich in moeizame afwegingen te kunnen herkennen. De politiek moest volgens hem meer leiding geven aan het debat, op hoofdlijnen haar nek uitsteken en zich niet verschansen. Het was de moeite waard toch nog eens naar het kabinet-Den Uyl te kijken dat het onderste uit de kan wilde halen en op alle fronten de strijd aanging: ‘Dat ging er misschien onbesuisd aan toe, te onbesuisd. Maar die strijd gaf mensen wel het gevoel dat de politiek er toe doet, de moeite waard is om je ermee bezig te houden. Nu is het een grote grijze gehaktbal. Welke regering er zit, doet er niet toe en iets te kiezen valt er ook al niet. Alleen daarom al ben ik geneigd te zeggen: een scheutje Den Uyl graag, dat zou stellig geen kwaad kunnen.’

In een prikkelende inleiding ontleedt *Henri Beunders*, hoogleraar geschiedenis, media en cultuur te Rotterdam, de teloorgang van de visieloze politieke elite in het afgelopen decennium. Na het echec van de polarisatiestrategie onder Lubbers en het afschrijven van ideologieën onder Kok, Van Mierlo en Bolkestein klonterden liberalisme, christendemocratie en sociaaldemocratie samen in het midden van de polder. Intussen onstond een nieuw Nederland onder invloed van turbokapitalisme, de multiculturele samenleving en de groeiende tegenstelling tussen hoger opgeleiden en de rest. De grote massa voelt zich onbegrepen, en de elite ziet dat niet of wil haar verantwoordelijkheid niet nemen. Wat we de laatste tien jaar zien, aldus Beunders, is de terugkeer van de klassenmaatschappij.

Ferm tegenspel bieden aan ‘flauwekul’ van andere partijen: dat was volgens Frits Bolkestein de essentie van de liberale inbreng in parlementaire debatten door de jaren heen. *Patrick van Schie*, de directeur van de Teldersstichting van de vvd, laat zien dat deze uitspraak past in een liberale traditie, waarbij de individuele vrijheid vooropstaat als ‘politieke prioriteit nummer één’. Burgers moeten volgens liberalen altijd beslissende invloed kunnen blijven uit-

oefenen op de besluitvorming. Hij breekt onder meer een lans voor referenda bij fundamentele staatkundige vraagstukken om 'een van de burgers losgezongen parlement' tot de orde te kunnen roepen.

Arie Oostlander, oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, grijpt terug naar het traditionele christelijke erfgoed en de herbronning van het CDA in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Kernbegrippen zijn gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Het 'Grote Verhaal' van het CDA werkt nog steeds, mits leiders niet tekortschieten. De partij zou voorop moeten lopen bij maatschappelijke ontwikkelingen. Het CDA begrijpt de waarde van het geloof voor de politiek. Dat is een voordeel in het politieke debat met moslims. Verder zou het CDA samen met Europese zusterpartijen sturing moeten geven aan de EU, tegen eenzijdig marktdenken en scepticisme. Daarmee zou het CDA volgens Oostlander effectief stelling kunnen nemen tegen het hedendaagse populisme.

Paul Kalma, oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting van de PVDA, beschrijft de historische ontwikkeling van het programma en de strategie van zijn partij binnen de Nederlandse context. De klassieke kern is volgens hem 'de emancipatie van de arbeidersklasse respectievelijk van degenen aan de onderkant van de inkomens- en kansenverdeling – in politiek en cultureel maar vooral in sociaal opzicht'. In de jaren negentig liet de PVDA zich langzaam de neoliberale consensus inzuigen. Daar ligt de belangrijkste oorzaak van haar verregaande programmatische en electorale verzwakking. Het groeiende onbehagen van lager opgeleiden werd onvoldoende waargenomen. De PVDA verzuimde haar eigen programma scherp neer te zetten, de links-rechtstegenstelling vervaagde. Kalma bepleit een bundeling van linkse krachten en doelbewuste politisering. De gepassioneerde strijd om het algemeen belang is essentieel in een krachtige democratie. Wat dat betreft valt er lering te trekken uit de periode waarin de PVDA geleid werd door Den Uyl.

Historica *Erie Tanja* analyseert het weinig succesvolle debuut van twee prominente erf-laters van de christendemocratie en het socialisme in het Nederlandse parlement: Abraham Kuypers en Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Zij bleken niet alleen representanten van uitgesproken nieuwe denkbeelden, maar hanteerden ook een nieuwe stijl van politiek bedrijven. Hun emotionele, op de achterban gerichte getuigenispolitiek botste met de negentiende-eeuwse liberale parlementaire cultuur.

Koen Vossen, verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden, analyseert de overeenkomsten en de verschillen tussen de ideeën van LPF en PVV en probeert beide partijen te plaatsen binnen het geheel van bestaande ideologische stromingen. Het grote verhaal is 'een soevereine democratie met één dominante en eeuwenoude cultuur die elite en volk met elkaar verbindt'. De thematiek is ook dezelfde: modernisering van overheid en verzorgingsstaat, gebrek aan leiderschap en verdediging van de westerse cultuur. De jaren zestig, de linkse elite en de islam moeten het daarbij vooral ontgelden. Toch komt Vossen op basis van een overtuigende analyse tot de conclusie dat de LPF onder de liberale hoofdstroming kan worden gerekend, terwijl de PVV eerder 'nationaal-populistisch' of 'populistisch radicaal rechts' is, een etiket dat past bij een andere politieke familie.

In een gesprek met *Hans Goslinga* en *Marcel ten Hooven* vraagt J.L. Heldring, de nestor onder de politieke columnisten, zich af of de democratie wel blijvend is. Zij wordt niet uitsluitend door de rede geregeerd en staat een verenigd Europa in de weg. Tot op dit moment blijft het echter het slechtste systeem op alle andere na die zijn beproefd. Volgens Heldring is

het nog maar de vraag of het volk ten onder gaat wanneer visie ontbreekt. Idealisme is geen aanbeveling. Belangrijker is 'leiderschap dat uitgaat van een realistische kijk op de wereld en de menselijke natuur'. Dat partijen intellectueel een beetje droog zijn gelopen, is geen ramp. Een gebrek aan competent leiderschap is erger.

In de rubriek 'Spraaakmakend debat' presenteert *Peter van der Heiden* het debat in de Tweede Kamer over de uitzending van een politietrainingsmissie naar de Afghaanse provincie Kunduz. Centraal daarin stond de vraag of premier Rutte erin zou slagen de oppositie de hand te reiken en voldoende steun zou krijgen, ondanks tegenstemmen van de pvv. De positie van de nieuwe leider van GroenLinks, Jolande Sap, die Rutte steunde, stond daarbij op het spel. Haar fractie maakte deel uit van de oppositie en haar partij was aanvankelijk tegen de missie.

Het egodocument sluit nauw aan bij het thema 'Waar visie ontbreekt...' Het betreft een hartstochtelijk pleidooi van cda-peetvader Piet Steenkamp voor een moderne, christelijk geïnspireerde volkspartij op een partijcongres van de kvp in 1968. *Johan van Merriënboer* plaatst Steenkamps getuigenis in zijn historische context.

Hans Goslinga en *Jouke Turpijn* spraken ten slotte met Job Cohen over zijn eerste jaar als politiek leider van de pvda. Het is de klassieke opdracht van de sociaaldemocratie om werkers van hoofd en hart te verenigen. Cohen heeft moeten wennen aan zijn rol als oppositieleider tegen het minderheidskabinet-Rutte. De pvv heeft heel veel macht, maar neemt geen verantwoordelijkheid. Dat vindt hij een belangrijke weeffout. Op het terrein van Europa en de buitenlandse politiek is Rutte afhankelijk van de oppositie. Cohen: 'Wat wij zeggen gebeurt. Hij kan niet anders.'

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* is een uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het *Jaarboek* wil in zo breed mogelijke kring belangstelling wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Het probeert dit te bereiken door naast wetenschappelijke ook opiniërende artikelen op te nemen, alsmede egodocumenten en herinneringen aan onlangs overleden prominente politici, boekbesprekingen en een kroniek van het afgelopen parlementaire jaar. Doorgaans liggen actuele thema's of gebeurtenissen ten grondslag aan de onderwerpskeuze van de historische artikelen. In het *Jaarboek* komen niet alleen wetenschappers aan het woord, maar ook journalisten en (oud-)politici. In alle bijdragen is het Nederlandse parlement in een nabij of ver verleden uitgangspunt van beschouwing; zijn positie en handelen sinds de opkomst van het parlementaire stelsel in 1848 staat steeds centraal.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* kwam mede tot stand dankzij de steun van het bestuur van de Stichting Parlementaire Geschiedenis (mr. Th.C. de Graaf, W.I.I. van Beek, dr. G.A.M. Beekelaar, drs. A.M.C. Eijssink, mr. S. van Haersma Buma en drs. A. Slob) en de wetenschappelijke raad (prof.dr. R.A.M. Aerts, prof.dr. J.Th.J. van den Berg, prof.mr. C.A.J.M. Kortmann en prof.dr. G. Voerman) die de Stichting, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en de redactie met waardevolle adviezen terzijde stonden. Onze dank gaat tevens uit naar Irene Helsen voor de secretariële ondersteuning en naar Suzanne de Lijser die de illustraties verzorgde.

Ten slotte staan wij op deze plaats stil bij Willem Breedveld, die vorig jaar oktober na een kort ziekbed overleed. Willem was trouw redactielid vanaf de allereerste editie van het *Jaarboek*,

Minister-president Jan Peter Balkenende, zijn politiek assistent Jack de Vries en Willem Breedveld als interviewer in het Torentje, 16 mei 2006

[Foto: Hollandse Hoogte – Werry Crone]

in 1999. In de twaalf jaren waarin hij lid was, heeft de redactie dankbaar gebruik gemaakt van zijn buitengewone kennis van de Haagse politiek en van zijn contacten daarbinnen. Zijn vermogen verbanden te leggen en prikkelende vragen te stellen, zijn niet-aflatende nieuwsgierigheid en enthousiasme zullen wij niet vergeten, maar bovenal zullen wij Willem herinneren vanwege zijn warme persoonlijkheid, als een buitengewoon aimabele man.

*Carla van Baalen
Hans Goslinga
Alexander van Kessel*

*Johan van Merriënboer
Jan Ramakers
Jouke Turpijn*

Noten

- 1 Willem Breedveld, 'Heimwee naar Den Uyl', *Roodkoper. Onafhankelijk maandblad voor cultuur, religie en politiek* 3 (1999), september, p. 7.

Artikelen

De terugkeer van de klassenstrijd

De angst van de visieloze burgerij voor ‘de massa’ lijkt op die van rond 1900

Henri Beunders

Inleiding

Dit jaarboek staat in het teken van de Bijbelse spreukendichter die in Spreuken (11:14) zegt: ‘Door gebrek aan visie gaat het volk ten onder, een keur van raadgevers brengt het tot bloei’, al wordt het laatste deel van deze spreuk stevast weggelaten.¹ Iets verderop in het Boek der Spreuken (29:18) staat: ‘Zonder profetie vervalt het volk tot bandeloosheid, wie de wet in acht neemt, is gelukkig.’² Beide spreuken zijn te vinden in de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 2004.

Er zijn ook oudere vertalingen die het net weer even anders zeggen. Zo haalde premier Balkenende in september 2003, in een rede over de multiculturele samenleving na de herdenking van de aanslag op de Twin Towers ook het Bijbelwoord aan, maar vertaalde 11:14 aldus: ‘Zonder visie verwildert het volk.’³ Of hij bewust beide spreuken samenvoegde is niet bekend, maar terugkijkend vanuit 2011 is deze woordkeuze wel ironisch. Geert Wilders was toen nog immers een tamelijk onbekend vvd-Kamerlid.

De bekendste uitspraak over visie is, zoals bekend, van premier Den Uyl. Hij sloot zijn eerste regeringsverklaring in 1973 – waarin hij zijn plan voor de ‘spreiding van kennis, macht en inkomen’ ontvouwde – af met de woorden: ‘Ik hoop dat in deze regeringsverklaring iets heeft doorgeklonken van wat de spreukendichter in het Oude Testament bedoelde met de woorden: “Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om.”’⁴ Ook dit was een vrije vertaling, daar het woord ‘uitzicht’ niet in Spreuken te vinden is.⁵ Volgens sommige commentatoren had Den Uyl, als gereformeerde toch Bijbelvast, deze uitspraak niet uit Spreuken, maar was het een vertaling van de Engelse uitspraak: ‘Where there is no vision, the people perish’.

Wat de Bijbel overigens onder visie verstaat, is bron van vele debatten onder Bijbel-exegeten. Sommige zeggen dat met het woord visie het woord van God wordt bedoeld, andere menen dat het woord visie van visioen komt, een droomverschijning.

Ik sluit niet uit dat een van de raadgevers van Den Uyl de tekst had gehaald uit toespraken van met name Amerikaanse presidenten, die deze tekst meer dan eens in hun inaugurele rede gebruikten. De bekendste toespraak waarin deze werd gebruikt is de eerste inaugurele rede van president Franklin D. Roosevelt, uitgesproken op 4 maart 1933, te midden van de zwaarste economische en financiële crisis die Amerika ooit had beleefd. Ik had graag gezien dat premier Rutte deze tekst in de troonrede of de regeringsverklaring in september had overgenomen. Dan hadden we weer een fors staaltje van retorische visie mogen aanhoren. Want wat zei Roosevelt over de oorzaken van de toenmalige crisis? Dit:

Plenty is at our doorstep, but a generous use of it languishes in the very sight of the supply. Primarily this is because the rulers of the exchange of mankind’s goods have failed,

through their own stubbornness and their own incompetence, have admitted their failure, and abdicated. Practices of the unscrupulous money changers stand indicted in the court of public opinion, rejected by the hearts and minds of men.

True they have tried, but their efforts have been cast in the pattern of an outworn tradition. Faced by failure of credit they have proposed only the lending of more money. Stripped of the lure of profit by which to induce our people to follow their false leadership, they have resorted to exhortations, pleading tearfully for restored confidence. They know only the rules of a generation of self-seekers. They have no vision, and when there is no vision the people perish.⁶

Dit artikel gaat over de visieloosheid van de drie grote politieke stromingen die ons land kenmerkten: die van het liberalisme, de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Die visieloosheid wordt al enige decennia opgemerkt, en gehegeld, al kan men erover twisten of de betiteling door premier Ruud Lubbers van Nederland als ‘de bv Nederland’ en de vlag waaronder de Paarse kabinetten (1994-2002) – individuele autonomie, pragmatisme en technocratie – niet toch ook een soort visie betekenden.

Zeker is dat in deze laatste twee opvattingen over het landsbestuur het woord polarisatie niet voorkwam. De grote partijen, schreef historicus Piet de Rooy in 1998, ‘klonteren in doodsnood’ samen in het midden, zodat de ideologische verschillen steeds minder zichtbaar werden.⁷ Ze klonterden daar samen in het midden omdat daar de meeste – zwevende – kiezers te vinden zouden zijn, en ook omdat deze partijen kaderpartijen – ook wel bestuurderspartijen genoemd – waren geworden. Het optooien van de partij met ‘ideologische veren’ werd als ouderwets en zelfs folkloristisch beschouwd.

Het hoogtepunt dan wel dieptepunt van die visieloze technocratie waren de kabinetten Paars (1994-2002): alle burgers autonoom – abortus, euthanasie – en genoeg consumptie-spulletjes voor iedereen. ‘Nederland is af’ was toen een veelgehoorde uitspraak.

Het is achteraf verbazingwekkend hoe armzalig de toenmalige ‘keur van raadgevers’ moet zijn geweest. Er was geen marxist meer te vinden die over dialectiek kon onderwijzen, en ook geen kenner van het werk van de Franse Bijbel- en godsdienstexpert René Girard. Hij dankt zijn roem en schare volgelingen aan het idee van de ‘mimetische begeerte’, de theorie dat hoe meer de mensen gelijk worden, hoe groter de afgunst wordt, hoe sneller er een crisis ontstaat. En die crisis is alleen op te lossen door zondebokken aan te wijzen, hen te verdrijven of te doden om zo de rust te herstellen. De moord op Fortuyn en Van Gogh en de ‘uitdrijving’ van Hirs Ali voldoen geheel aan Girards theorie. *Aber das war einmal*.

We leven nu in 2011, en kunnen terugkijken op een driest decennium, maatschappelijk en vooral ook politiek. Verschrompeling van het visieloze midden, en opkomst van de radicalere linker- en rechtervleugels, SP en PVV. Visieloosheid activeert blijkbaar inderdaad bijna volautomatisch extremere visies.

Maar, ondanks alle waarheden van de dialectiek in de geschiedenis, suggereert deze dialectiek ook iets luchthartigs. Ach ja, gisteren waren lange rokken in de mode, vandaag ultrakorte.

De kern van mijn betoog zal evenwel zijn dat de afgelopen decennia drie structurele ontwikkelingen hebben laten zien die we – nu het opgewonden debat over ‘de islam’ enigszins aan het luwen is – pas in volle omvang kunnen waarnemen. De eerste ontwikkeling is

het effect van de multiculturele samenleving, de tweede die van de effecten van het turbo-kapitalisme. En de derde is de – in mijn ogen nog funestere – komst van de ‘diplomademocratie’.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een nieuw Nederland. Enerzijds heeft dit geleid tot, wat ik eerder noemde, *Archipel Nederland*⁸: iedereen trekt zich terug op een eigen fysiek dan wel mentaal eiland, en anderzijds tot een *klassenmaatschappij*, waarbij 30 procent van de bevolking – de hoger opgeleiden – regeert over de overige 70 procent, de lager of middelbaar opgeleiden. De groeiende inkomensverschillen én de uitsluiting van alle lager opgeleiden uit vrijwel alle bestuursfuncties vormen samen een misschien wel protorevolutionaire situatie, niet alleen in Nederland maar in veel landen van het Westen. Het ‘populisme’ van met name SP en PVV, kan men zien als een poging om deze revolutie te voltooien, maar ook als een poging om deze juist te verhinderen. De PVV gedraagt zich immers al een jaar als een zeer loyale gedoogpartner die het kabinet-Rutte in het zadel houdt.

De reactie van de gezeten, doorgeleerde burgerij op de ‘opstand der burgers’ in 2002, en het aanhoudende protest van vooral de PVV, door de tegenstanders steevast als ‘populisme’ aangeduid (hoewel dit glibberige begrip daarbij zelden wordt gedefinieerd) is er een van afkeer en vooral van angst.

Om de enorme veranderingen in de afgelopen tien jaar te schetsen, zal ik drie historische vergelijkingen maken. De eerste is de periode 1990-2001. Toen kwam de democratiekritiek van links, na 2001 kwam de democratiekritiek van rechts. De tweede vergelijking is die met de naziperiode. Fortuyn en Wilders zijn de afgelopen tien jaar immers voortdurend vergeleken met fascist en nazi’s, ook in vorige edities van dit *Jaarboek*, en cultuurhistoricus Thomas von der Dunk ontketende in april 2011 nog een relletje door de PVV met de NSB te vergelijken.⁹ Het wordt tijd dat de historische vergelijking eens gericht wordt op de andere partijen in de politiek. Daartoe zal ik de reactie vanaf 2011 van ‘het weldenkende deel der natie’ vergelijken met de reacties van de gezeten burgerij rond 1900 op de opkomst van ‘de massa’, aan de hand van het magnum opus van Jan Romein over die millenniumwende, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. De huidige reacties vertonen, naast verschillen, namelijk nogal wat overeenkomsten. De overeenkomsten zijn angst en het inzetten van allerlei mechanismen om zich enerzijds van haar schuld te ontdoen, en anderzijds zich via allerlei sociaalpsychologische afweermechanismen voor te doen als ‘de betere mens’, en dus gerechtigd om over anderen te besturen.

De kern van het onderhavige artikel is de terugkeer van de klassenmaatschappij.

Eens kwam democratiekritiek van links, nu van rechts

Het debat over de parlementaire democratie heeft tussen 2001 en 2011 een *volte-face* doorgemaakt als het gaat om de kritiek op de democratie. Tot de komst van Fortuyn kwam de democratiekritiek voornamelijk van links, sindsdien komt de democratiekritiek van rechts. Door de opkomst van ‘het populisme’ zijn de meeste andere partijen als een blad aan de boom omgedraaid, en zijn politicologen en andere ‘systeemcritici’ van criticus van de vertegenwoordigende democratie veranderd in fanatieke verdedigers van de ‘democratische rechtsstaat’, ofwel de status quo. Geen groter conservatief dan de bekeerde rebel.

Dit neoconservatisme van de voormalige linkse intelligentsia heeft in het afgelopen decennium bizarre vormen aangenomen. Het nieuwerwetse geloof dat de bestaande democratische

rechtsstaat de beste aller werelden is, die niemand mag aantasten of veranderen, gaat namelijk gepaard met een bijna revolutionaire verandering in de kijk op mens, maatschappij en wereld. Waar vroeger polarisatie het modewoord was, geldt nu een organisch wereldbeeld als het beste aller tijden, ook als de christendemocratie daar altijd patent op had. En het kernwoord in dat nieuwe wereldbeeld is fatsoen. Dat dit organische wereldbeeld een schaamlap is voor het behoud van de eigen posities, zal ik proberen aan te tonen. Opmerkelijk hierbij is dat over de hele breedte van intellectueel Nederland de sixties intussen de schuld krijgen van de teloorgang van waarden als solidariteit en vertrouwen.¹⁰

Bij de bespreking van het 'eender en anders' van de huidige millenniumwende en die van rond 1900, springt er in elk geval al één verschil uit. Toen heerste de angst voor de bacteriologische besmetting door 'de massa' van de goede, gezonde burgerij. Nu beleeft de neurobiologie een opmerkelijk hoogtepunt: *Wij zijn ons brein, Vrije wil bestaat niet*, het zijn titels van kassuccessen.¹¹ Waarom? Mijn interpretatie is, in lijn met mijn stelling over de huidige klassenstrijd, deze: 'Sorry, mensen, wij zijn ons brein, wij doen wat onze genen ons opdragen, wij hebben zelf dus geen verantwoordelijkheid.' Dit past geheel bij de intussen breed gedeelde opvatting dat die sixties-generatie wel het pluche wilde bekleden, graag zelfs, maar zich ook daarna nog altijd wilde blijven presenteren als de anti-elite, dus zonder de verantwoordelijkheid die bij een elite past. Maar terwijl vroeger de elites in roerige tijden gemakkelijk meedeinden met de nieuwe, andersdenkende generaties, is dit nu helemaal niet het geval.¹² De regerende klasse van hoger opgeleiden vindt het nu geheel vanzelfsprekend dat zij over de anderen regeert, en dit geldt niet alleen voor het parlement maar voor bijna alle bestuurslagen, van semioverheid tot het maatschappelijk middenveld. De lager opgeleiden zijn uit alle functies verdreven, op de sportkantine na misschien. De bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrít Wille hebben deze ontwikkeling in hun dit jaar in handelseditie verschenen studie *Diplomademocratie*, en de socioloog en langjarig WRR-lid Imrat Verhoeven in zijn studie *Burgers tegen beleid* met veel en onthutsende cijfers aangetoond.¹³

Na het drama van de 'Een-partijstaat Nederland' (1990) en het 'Multiculturele drama' (2000), is deze 'Diplomademocratie' het huidige drama, daar deze ontwikkeling de opkomst van het populisme goeddeels kan verklaren.

'Een-partijstaat Nederland'

Tot eind 1989 werden de Midden- en Oost-Europese landen steevast het 'Oostblok' genoemd, wegens de dominantie van de Sovjet-Unie en het communisme. Dat verkruiemde in een revolutie van bovenaf en van onderop. Enige maanden later schreef de hoogleraar moderne geschiedenis aan de Erasmus Universiteit, J.W. Oerlemans, in *NRC Handelsblad* een polemisch stuk met de titel: 'Een-partijstaat Nederland.'¹⁴ Was het, vergeleken met dat 'Oostblok', wel zo veel beter gesteld met de Nederlandse democratie? Nee dus. Na de ondergang van het Derde Rijk waren de westerse democratieën de glorieuze kampioenen van de vrijheid, kritiekloos aanvaard. Deze 'politieke excuuscultuur' werd nog eens versterkt door die permanente aanwezigheid van socialistische terreursystemen aan de andere kant van de Elbe. Als gevolg van het ontbreken van elk fundamenteel wantrouwen tegen de democratische machtsvorming had zich echter een gesloten circuit van partijen ontwikkeld.

De sociaaldemocraten waren een beetje liberaal geworden, de liberalen een beetje sociaal-democratisch, en de christendemocraten van allebei wat. 'Het gevolg is dat wij, afgezien van

wat politiek kleingoed ter linker- en ter rechterzijde, en van de vriendelijke triangel van D66, in feite te maken hebben met een eenpartijstelsel.'

Dit had volgens Oerlemans funeste gevolgen. Want 'als de partij geen duidelijke ideologische belangen meer heeft, resteert eigenlijk maar één soort belang: zijn eigenbelang, dat wil zeggen zijn sociale status, zijn carrièrekansen, zijn publieke bekendheid, zijn ijdelheid'. In zijn ogen bestaat het beroep van politicus vrijwel uitsluitend uit de opdracht verantwoordelijkheid te dragen en verantwoording af te leggen. Edoch: 'Een politicus die niet (meer) over een eigen ideologisch en morele kern beschikt, wordt in zekere zin onbetrouwbaar.'

Het gevolg was 'een zekere oligarchisering', ja, 'een zekere feodalisering van het politieke bedrijf'. Binnen het machtsblok van de drie grote partijen werden alle openbare functies van belang verdeeld, inclusief vele zetels in de top van de bureaucratie. Slechts 4 procent van de kiezers was partijlid, en daarvan kwam slechts een tiende ter vergadering. Dus kon het algemeen kiesrecht nauwelijks nog een correctieve functie hebben en was 'het begrip democratie hier nauwelijks nog van toepassing'. Sterker, niemand leek zich zorgen te maken over de vergaande vervreemding tussen kiezers en 'gekozenen' die hij liever 'gecoöpteerden' noemde.

Deze ontwikkeling was behalve wegens de ontbrekende legitimiteit ook om praktische redenen funest: 'Het komt crop neer dat het enorme reservoir aan ervaring, kennis van zaken en kwaliteitsbewustzijn dat in de burgerij is aan te treffen, politiek vrijwel geheel is uitgeschakeld.' Kortom: omdat er een 'vrijwel gesloten machtscircuit is dat vrijwel ongecontroleerd zijn gang kan gaan' konden we volgens Oerlemans in Nederland eigenlijk niet meer spreken van het beginsel van 'de volkssocvereiniteit', en ook niet van een representatieve vertegenwoordiging.

In het debat dat volgde, werd de historicus overladen met kritiek. En de politieke praktijk luisterde er al helemaal niet naar. In 1994 kwam immers het eerste Paarse kabinet tot stand van de voorheen gezworen vijanden VVD en PVDA, met als *kingmaker* D66-leider Hans van Mierlo, die vooral gedreven leek door de wens eindelijk het CDA – 'We run this country' – uit het eeuwige centrum van de macht te verdrijven, en door persoonlijke afgunst jegens zijn vroegere schoolgenoot Ruud Lubbers ('Waarom is het bij hem wel gebeurd en bij mij niet?' verzuchtte hij in 1989).¹⁵ Het resultaat was de samensmelting tussen kapitalisme en socialisme, en wat 'leuke dingen' voor de autonome burgers van D66 – abortus, euthanasie, homohuwelijk.

VVD-leider Bolkestein hield in 1990 de Thorbecke-lezing waarin hij pleitte voor meer onderscheid tussen de partijen: 'De kiezers moeten het gevoel hebben dat er iets te kiezen valt.' Dat was vóór Paars I en zeker vóór Paars II. In 1998 hield Bolkestein weer de Thorbecke-lezing, en sprak onder andere over die 'eenpartijstaat' van Oerlemans. De titel luidde: 'Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?'¹⁶ Over dat geklaag op de vertegenwoordigende democratie zei hij: 'Wat is eigenlijk het probleem? (...) De grote partijen zijn inderdaad naar het midden opgeschoven. Maar wat is er tegen de overeenstemming op hoofdpunten die wij vandaag zien? De ziekte van de twintigste eeuw was de politisering van het leven. De droom van onze eeuw was de transformatie van mens en maatschappij door het gebruik van macht, dat wil zeggen de politiek als verlossing. Maar de droom werd een nachtmerrie.' Hij doelde hier op het nazisme. Nee, Francis Fukuyama had gelijk: 'Er zijn geen ideologische concurrenten meer voor de liberale democratie en het gematigde kapitalisme dat wij om ons heen zien.' En daarbij, al die pleitbezorgers voor meer directe vormen van democratie verga ten dat voor de doorsnee burger 'politiek een lage prioriteit' heeft, hun geluk hangt niet af van

de politiek. ‘Het pleidooi voor een directe democratie staat met zijn rug naar deze maatschappelijke werkelijkheid en blik op een romantisch ideaal.’ Ofwel: ‘Weg met de romantiek.’ Zelf vertrok Bolkestein overigens in dat jaar naar Brussel, om Eurocommissaris te worden, daar hij de Nederlandse politiek te saai was gaan vinden.

‘Democratie in verval’

Als het ging om de toestand van de politieke praktijk en van de kwaliteit van de democratie in Nederland, heerste er in 2001 bij tal van bestuurskundigen en politicologen grote somberheid.

Het is hier goed eraan te herinneren dat de democratiekritiek in die jaren en ook aan het begin van het afgelopen decennium niet van rechts kwam, maar van progressieve denkers en politici. Eén publicatie volstaat om dit aan te tonen: de bundel *Democratie in verval* uit 2001, dus vóór de opkomst van Fortuyn, samengesteld en van in- en uitleiding voorzien door de politicologen Joop van Holsteyn en Cas Mudde.¹⁷ Zij begonnen met het citeren van enige critici. Zoals Van Mierlo. In de Thorbecke-lezing van 2000 zei hij dat veel westerse landen iets hadden gedaan om de band tussen kiezer en gekozene te versterken. Behalve Nederland. En hij sprak, wederom, van de ‘steeds dringender noodzaak van democratische politieke vernieuwing’.

Sommige politicologen wilden het rond 2000 nog wel sterker uitdrukken. Koen Koch schreef in 2011: ‘Nederland is een regentenmaatschappij, waar men de schijn van democratie probeert op te houden.’ Emeritus hoogleraar politieke wetenschappen Hans Daudt stelde, om zich heen kijkend in Paars Nederland, dat het land ‘niet (kan) worden beschouwd als een vertegenwoordigende democratie. De parlementaire democratie fungeert slechts als een versluierende ideologie voor een regentensysteem dat doet denken aan de Republiek sinds de zeventiende eeuw.’ Bart Tromp hekelde het ‘hoogst ondemocratische handelen dat “in Brussel” plaatsvindt’. En politicoloog Herman van Gunsteren wist waar de schuld lag van de falende democratie: bij ‘de politiek’: ‘Politici liegen over hun werk.’¹⁸

Van Holsteyn en Mudde concludeerden dan ook dat het verval van de democratie het gevolg was van het handelen van ‘de politieke en bestuurlijke elite’ zelf. Ze doelden op de overdracht van taken en verantwoordelijkheden aan de markt. Maar ook op ‘de toegenomen rol van de rechter, nationaal en internationaal, die zaken behandelt en beslissingen neemt met een hoogst politiek karakter, uiteraard zonder daarvoor verantwoording af te hoeven leggen’. Stemde dit uiteindelijk somber, zo vroegen zij zich aan het slot van hun bundel af, omdat de verbetering van de democratie ‘een inspanning vergt waartoe slechts een Baron von Münchhausen, die immers als een van de weinigen in staat was zichzelf op eigen kracht uit de problemen omhoog te hijsen, in staat is gebleken?’¹⁹

En toen kwam die baron, in de persoon van prins Pim. De reacties waren tweërlei. Fortuyn werd, door politici en commentatoren, weggezet als ‘gevaarlijk’, ‘reactionair’, ‘fascist’ en ‘polder-Mussolini’. En de kritiek op het bestaande politieke bestel verstomde even snel als drastisch. Nu is ‘de rechtsstaat’ een mantra geworden, te vergelijken met ‘De Oorlog’ waar Von der Dunk in april 2011 over sprak, en die Marcel ten Hooven met de komst van Wilders eigenlijk al ingestort zag, zoals het Oostblok in 1989.²⁰ De stilte na de moord op Fortuyn en de deconfiture van zijn LPF in kabinet en parlement was van korte duur. Kamerlid Ayaan Hirsi Ali en polemist/filmmaker Theo van Gogh zorgden met het filmpje *Submission* voor grote commotie; de laatste werd vermoord, de eerste feitelijk verbannen naar het buitenland, het

Pim Fortuyn, lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam, arriveert in de hal van het gemeentehuis na de historische overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002.

Zijn partij werd de grootste met 17 van de 45 zetels.

[Foto: ANP – Wim Vleghaar]

Girardiaanse principe van de zondebok om de rust te herstellen leek effectief. Tot vvd-afval-lige Geert Wilders in 2006 als eenmansfractie begon. Door zijn standpunten en knalharde oorlogstaal wordt Fortuyn met terugwerkende kracht tot op zekere hoogte gerehabiliteerd als een in wezen eigenlijk niet zó dom of ongenueanceerd politicus. Zo somt Koen Vossen in dit *Jaarboek* op nuchtere en empirische wijze de verschillen op tussen de LPF en de PVV.

Pas door Wilders krijgt men oog voor het feit dat Fortuyn niet slechts een 'islamofobe reactionair' was, maar vooral een sterke modernisering van de democratie en het bestuur voorstond. Ik heb zijn program elders een uiting genoemd van wat historicus Jeffrey Herff, sprekend over het nazisme, heeft gemunt als reactionair modernisme: de politiek die zowel vooruit als achteruit wil in de tijd. Als naoorlogse voorbeelden noemde ik Ronald Reagan, Margaret Thatcher en ook Tony Blair. Zij zeiden allen te willen wat Fortuyn op zijn wijze samenvatte als 'met laptop en latte op het dorpsplein, met bromsnor wakend in de buurt'.²¹ Deze combinatie van modernisering en traditionalisme zou later, om het succes van Beieren te omschrijven, *Laptop und Lederhosen* worden genoemd.

De 'inquisitiedemocratie'

De 'opstand der burgers' in 2002 is nog altijd niet afdoende verklaard. Hoofdverklaring lijkt mij te zijn de vervreemding van de autochtone burgers in de grote steden, de politieke ont-

kenning van de wezenlijke veranderingen in de Nederlandse samenleving en bijgevolg het gevoel bij velen dat de uitspraak van Paarse ministers ‘Nederland is af’ gezien al die veranderingen een gotspe was. De schok over die opstand was bij politici als premier Kok jaren erna nog zo groot dat hij er, in gesprek met de historici Piet de Rooy en Henk te Velde, absoluut niet over wilde of kon praten.²²

Een verklaring voor die opstand tegen ‘de politiek’ mag hier echter niet onvermeld blijven, daar deze zelden in de debatten over ‘2002’ en ook over Wilders, inclusief de rechtszaak tegen hem, naar voren komt. En dat is de argwaan, zelfs haat, jegens alles wat autoriteit en bestuur heet. Deze is niet begonnen met Fortuyn, al sloot hij er wel naadloos op aan. Ik doel op het wegvallen van een gefundeerd historisch besef sinds dat in de welvaartsstaat vanaf de jaren zestig nauwelijks meer nodig leek. De oorlog was en bleef het enige model om tussen goed en fout te onderscheiden. Waarbij na de eerste heldhaftige periode steeds meer de schaduwzijden van die bezetting naar voren kwamen: de collaboratie, de kille ontvangst van de overlevende terugkerende joden na 1945, enzovoorts.

Er ontstond vanaf de jaren zeventig een jacht op wat historicus M.C. Brands toen al noemde ‘het verkeerde verleden’.²³ Slavernij, politionele acties, collaboratie dan wel accommodatie, de harde opstelling van de regering na 1945 tegenover de terugkerende joden die de concentratiekampen hadden overleefd, daarna de Zuid-Molukkers, enzovoorts. Steeds meer groepen voelden zich slachtoffer van ‘de geschiedenis’, en de schuldige was ‘de overheid’. In literatuur en populaire geschiedschrijving maakte de anonieme ‘gewone man’ een sterke comeback, dankzij historische romans en boeken van bijvoorbeeld Hella Haasse, Geert Mak en Annejet van der Zijl.

Bestuurskundige Paul ’t Hart heeft in 2001 – dus vóór de doorbraak van dat zogeheten populisme – in zijn studie *Verbroken verbindingen* die jacht op het aan de kaak stellen van dat ‘verkeerde verleden’ op felle wijze gehekeld. In zijn ogen dreigde de politieke verwerking van het verleden ‘de contouren van een inquisitiedemocratie te krijgen’. En dit had grote gevolgen voor het parlement en het openbaar bestuur. ‘In een inquisitiedemocratie is het controle-ethos van de waakhonden op hol geslagen. Rechtsstatelijke waarden leggen het af tegen populistische. In een volksvertegenwoordiging die zich steeds verder voelt wegdrijven naar de politieke marge is men kennelijk zo bang om van een gebrek aan voeling met “de samenleving” te worden beschuldigd dat men iedere calamiteit of ongunstige ontwikkeling bij voorbaat als product van bestuurlijk falen gaat behandelen.’ De aanzwellende roep om onderzoek, processen en excuses kende volgens hem geen ingebouwde rem meer zodat hij niet aarzelde te spreken van een ‘nieuw soort McCarthyisme’.²⁴

Als we deze twee ontwikkelingen – de populaire geschiedschrijving over ‘de gewone man’ en dat ‘populistische McCarthyisme’ inzake het verleden dat neerkomt op: ‘we willen erkenning, vergelding en vergoeding van ons aangedaan leed’ – tezamen nemen, dan vormen zij enkele van de mentale *forces profondes* die aan ‘de opstand der burgers’ in 2002 voorafgingen.

‘Leve de elite!’

Door de opkomst van Fortuyn, en zeker van die van Wilders, is de democratiekritiek van de periode vóór 2001 omgeslagen in een *unverfroren* verdediging van de politieke status quo. D66 heeft zijn kroonjuwelen – rechtstreekse verkiezingen, referenda – in het magazijn gezet, zon-

der deugdelijke argumentatie, zodat het vermoeden gewettigd is dat Pechtold hiertoe besloot omdat de pvv ook deze directe democratie in het partijprogramma heeft gezet. D66 heeft met deze inruil van die directe democratie voor 'fatsoen' en 'Europa' de eerste tekenen vertoond van een gezeten burgerij in paniek: stel dat al die tokkies de burgemeester en de premier gaan kiezen! Ook GroenLinks heeft bij de verkiezingen van 2010 het referendum uit het programma ghaald, waarbij moet worden aangetekend dat de nieuwe directeur van hun wetenschappelijk bureau, Dick Pels, juist veel ziet in revitalisering van de democratie door meer horizontale en verticale interactie inclusief referenda.²⁵ Van de kant van wetenschappers verschijnen er de laatste tijd veel boeken en boekjes die de lof zingen van dat polderen, dat in de periode sinds de jaren zestig tot 2001 als verkapte karteldemocratie werd gezien.²⁶

Dat polderen en die 'democratische rechtsstaat' hebben in de afgelopen paar jaar dezelfde statische modelstatus gekregen als welke de oorlog een halve eeuw had. Dit standpunt is vooral normatief en niet historisch, een uiting van angst voor 'de massa'. Genegeerd wordt immers het feit dat de Grondwet meermalen is gewijzigd, laatstelijk nog in 1983. En dat, iets praktischer aangaande het parlement, het aantal leden van de Tweede Kamer pas in 1956 van 100 naar 150 werd uitgebreid.

Die zucht naar behoud van de status quo gaat bij sommige historici en commentatoren zo ver dat zij – in reactie op de kritiek van 'de populist' op 'de elite' – die elite nu van de ene op de andere dag zelf niet meer kritiseren maar de hemel in prijzen. Maarten van Rossem hanteert hierbij de hem kernmerkende eenvoudigste logica. Als de burger niet meer boos wil zijn, moet hij weer op de PVDA gaan stemmen. En een coververhaal van het naar hemzelf genoemde blad *Maarten!* gaf hij in 2010 de titel 'Leve de elite!' De kern van dit betoog was dat de panacee van de populist als de pvv 'voor de crisis die ze grotendeels zelf hebben veroorzaakt' is 'het land weer terug te geven aan de burgers'. Dit noemt hij 'natuurlijk flauwekul', want elites zijn er altijd geweest en zullen er altijd blijven. Dat een deel van de vvd met de pvv wilde gaan samenwerken, 'maakt nog eens ten overvloede duidelijk dat de modale kiezer geen enkel staatsrechtelijk benul heeft. Daar heb je een deskundige en fatsoenlijke politieke elite voor nodig.'²⁷

'Opleiding is de nieuwe verzuiling'

Hoe terecht de angst van die 'fatsoenlijke en politieke elite' is, wordt snoeihard duidelijk gemaakt in *Diplomademocratie* van Bovens en Wille dat dit jaar in een handelseditie uitkwam. Deze van grafieken en tabellen vergezende studie is in mijn ogen de meest onthutsende studie over parlement en bestuur van de afgelopen jaren. De kern van hun betoog: 'Opleiding is de nieuwe maatschappelijke verzuiling.' Hoger en lager opgeleiden zijn steeds meer in gescheiden werelden gaan leven. De hoger opgeleiden hebben de lager en middelbaar opgeleide burgers in de afgelopen paar decennia verdreven uit de bestuursfuncties op vrijwel alle sporten van de participatieladder in de samenleving: van woningbouwcorporatie en welzijnsinstellingen tot actiegroepen en organisaties voor het goede doel. Imrat Verhoeven had in 2009 in zijn boek *Burgers tegen beleid* al aangetoond dat het juist de beter opgeleide burger is die permanent in de stand-by stand staat om te protesteren tegen overheidsbeleid. Zij beginnen en organiseren de protestacties, tegen een snelweg of een gemeentelijke herindeling, waarbij de lager opgeleiden hooguit nog meedoen door een aangereikte poster voor het raam te hangen.

De samenstelling van het parlement, in Nederland overigens altijd hoger opgeleid dan elders, is eenzijdiger dan ooit. Na de Kamerverkiezingen van juni 2010 had bijna 90 procent van de Kamerleden een academische graad of een HBO-diploma. De laatste keer dat dit percentage zo hoog was, was rond 1880, in de nadagen van het censuskiesrecht. Nog sterker, volgens Bovens en Wille leven we wat betreft het passieve kiesrecht in deze eenentwintigste eeuw weer in dezelfde tijd als van het befaamde caoutchoucartikel uit de Grondwet van 1887. Dat kende naast het censuskiesrecht, dat was gebaseerd op inkomen en vermogen, ook het capaciteitskiesrecht, dat was gebaseerd op het behaald hebben van examens.

Dat de lager opgeleiden ook uit het maatschappelijk middenveld zijn verdreven door de doctorandussen betekent dat de onvrede over beleid en politiek niet meer wordt gemedieerd en dat die onvrede zich direct manifesteert op en rond het Binnenhof. En met het verdwijnen van de leken uit het bestuur dreigen ook hun zorgen en belangen van de politieke agenda te verdwijnen, aldus Bovens en Wille die behalve het voorbeeld dat de perikelen rond 'het studiehuis' op het vwo eerder tot Kamervragen leidden dan problemen bij vmbo of hbo, Amerikaans onderzoek aanhalen dat aantoont dat ook de Amerikaanse politiek vooral de belangen van de hoger opgeleiden op de agenda zet.

Voor Nederland trekken zij, nog vragenderwijs, deze conclusie: 'Is het daarom geen toeval dat de opkomst van de diplomademocratie is gevolgd door een opmars van populistische partijen, zoals de SP, de LPF en de PVV?' Zij zien deze opmars als het gevolg van bestuurlijke uitsluiting, en van de vervreemding en ontevredenheid die dit tot gevolg heeft. Politieke deelname is immers ook een waarde in zichzelf. Nu dat niet meer het geval is 'verliezen de lager opgeleiden een belangrijke bron van zelfrespect. Zij zijn een *quantité négligeable* geworden, een politieke onderklasse die er nauwelijks meer toe doet.'²⁸

Hoezeer de verschillende opvattingen en belangen tussen de hoger en lager opgeleiden in de politieke praktijk zich uiten, laten zij uitvoerig zien, en deze zijn intussen ook al lang duidelijk: het gaat om de thema's Europa, immigratie, veiligheid, cultuur en identiteit. 'De scheidslijn loopt dus tussen kosmopolieten en nationalisten.'

De auteurs halen, impliciet ter waarschuwing voor de mogelijke gevolgen van deze verdeeldheid van Nederland in twee klassen, het bekende satirisch bedoelde essay aan uit 1959 van de Britse socioloog Michael Young: 'The rise of the meritocracy'. Deze dystopie eindigt in een bloedige opstand die uitbreekt in 2033 omdat de massa 'gedreven door ressentiment en rancune, geen genoeg meer wenst te nemen met haar inferieure maatschappelijke positie'.²⁹ In de zomer van 2011 kon Groot-Brittannië al een voorproefje van deze opstand smaken.

De angstige burgerij

Kan de huidige gezeten burgerij, die babyboomgeneratie, vergeleken worden met de hogere burgerij die rond 1900 wankelde tussen arrogante zelfingenomenheid en veelal irrationele angsten over het oprukken van die 'gedegenereerde' volksklassen? Veel meer dan enkele parallellen en verschillen kunnen we hier niet bespreken. Eind negentiende eeuw zocht de burgerij, en met name de links-liberalen, de oplossing in het starten van een beschavings-offensief, dat daarna gedeeld werd door de nieuwe emancipatiebewegingen als katholieken en gereformeerden, en ook de sociaaldemocraten. Maar anderzijds zochten ook vele burgers hun toevlucht in allerlei meer particuliere initiatieven om de individuele mens te verbeter-

ren tot een hoger zedelijk peil, zoals het vegetarisme, de geheelonthouding, het spiritisme, de theosofie en antroposofie.

Jan Romein schetste in zijn magnum opus *Op het breukvlak van twee eeuwen* de sfeer rond 1900 als een opstand tegen het heersende rationalisme, anti-intellectualisme, antimaterialisme, antipositivisme en een antideterministische, antimechanistische wereldbeschouwing. Te midden van de groeiende welvaart, maar ook groeiende armoede, twijfelden velen aan de vooruitgang. Er was een sterk verlangen naar holistische eenheid en idealisme. Hij vond het maar niks, al die beweginkjes voor 'heil en zaligheid'. 'Heel dit ongrijpbare en toch overal voelbare idealisme, al dit gezond en zuiver willen doen had in zijn eenzijdigheid en onwerkelijkheid vaak iets ziekelijks, al dit streven naar het hogere vaak iets onmenselijks in zijn bloedeloze humorloosheid.'³⁰ Al dat geijver voor geheelonthouding, antivivisectie en dergelijke zag hij als een uiting van het schuldige geweten en een boetedoening van de burgerij. Het zou interessant zijn te weten hoe Romein nu dacht over de Partij voor de Dieren, de campagne tegen het roken en allerlei new age-bewegingen en -uitingen, waarvan hij Hollywoodfilms als Terrence Malicks pseudoreligieuze *The Tree of Life* of Clint Eastwoods *Hereafter* over bijna-doodervaringen zou hebben betiteld.

Historicus Piet de Rooy heeft er lang geleden op gewezen dat Romein zich in zijn spijkerharde oordeel in feite aansloot bij de tirades van Troelstra rond 1900 over al die 'kleine geloven' van die 'duizend en een profeten'. Troelstra noemde al dat geijver voor matiging en soberheid 'philantropisch modewerk', 'individueel peuterwerk' en 'gevoelssocialisme': die hoge burgerij wilde even 'armoedje-spelen', ze beschikte immers over een vaste toelage en een toegewezen woning. Haar filosofie kwam volgens Troelstra hierop neer: 'Geniet zoo weinig mogelijk, opdat uwe schuld aan het maatschappelijk uitbuitingsstelsel zoo gering mogelijk zij.'³¹

Wat die bezorgde burgerij niet snapte was dat er een echte klassenstrijd aan de gang was, aldus Troelstra. En in hun retoriek waren deze vroege socialisten, volgens politiek historicus Henk te Velde, meer populisten dan socialisten, zoals hij ook Abraham Kuypers een raspopulist noemt, waar zelfs een Geert Wilders nog niet aan kan tippen. Troelstra, Kuypers en ook Domela Nieuwenhuis hadden dezelfde techniek: tegenover de corrupte elite die zich niet aan haar eigen fatsoensnormen hield, stelden zij het onbedorven gewone volk. Tegenover het huidige ondergangdenken inzake de parlementaire rechtsstaat ziet Te Velde bij Wilders overigens juist een omgekeerd effect, daar Wilders ondenkbaar is zonder parlement. 'Het is zijn podium en tribune, erbuiten bestaat hij niet, of het moet al in afgeleide vorm zijn, in de media. Maar ook daaruit zou hij verdwijnen zonder het parlement. Er is geen volksbeweging, er is geen partij, er is een man en er is een fractie. Paradoxaal genoeg is daarmee (...) de Tweede Kamer een belangrijker forum geworden dan hij in decennia geweest is.'³²

Als we Te Veldes analyse betrekken bij de huidige angst voor en afwijzing van alles wat 'de lagere klassen' betreft die op Wilders stemmen, is het goed te beseffen dat Troelstra later een reformistisch politicus werd, dat Kuypers zelfs premier werd, en dat met het algemeen kiesrecht in 1918 al snel de ingroei van al die emancipatiebewegingen in de natie volgde. Al werd de NSB in de jaren dertig een buitenbeentje, net als de communistische partij.

Als we de vergelijking met 1900 trekken, dan kunnen we dus niet uitsluiten dat de woede en walging over Fortuyn en nu Wilders uit meer bronnen wordt gevoed dan oprechte politieke afkeer en zorg om de democratie of 'de natie' alleen. En dat eigenbelang een niet onbelangrijke rol speelt. Zoals Bovens en Wille hebben aangetoond, en ook Verhoeven, hebben de hoger opgeleiden andere belangen te verdedigen dan die van de lager opgeleiden. Maar omdat de babyboomgeneratie wel elite is maar, zoals vaak is opgemerkt, geen elite wil heten

en dus ook geen verantwoordelijkheid hoeft te dragen, gaan deze verdedigingsmechanismen gepaard met niet een daadwerkelijk beschavingsoffensief, maar met aloude sociale mechanismen van in- en uitsluiting. Ofwel: zelfverheffing. Historica Amanda Kluveland heeft in haar dissertatie over de antivivisectiebeweging rond 1900 erop gewezen dat het de vele wereldverbeteraars niet zozeer ging om praktische politiek, maar om de individuele zelfverheffing. En dat bij al die 'expressieve politiek' ook iets van een onderscheidingsdrang zat, de gedachte zich beter te voelen dan de rest.³³

Die obsessie met raszuiverheid, met hygiëne en het buiten de maatschappij opsluiten van 'gedegenereerden', onder wie niet alleen 'debielen', maar ook alcoholisten en zelfs mensen met flaporen werden geschaard, kwam ten dele natuurlijk voort uit de ontwikkelingen van de medische wetenschap, de ontdekking van de bacterie en het micro-organisme. Dat leidde tot de vrees voor 'ontaarding', zoals Max Nordau het in 1893 beschreef, maar ook voor directe bacteriologische besmetting van de hele natie, en natuurlijk van de gezonde burgers in het bijzonder. Cultuurhistoricus Arnold Labrie noemde zijn artikel over de medicalisering van de samenleving tussen 1860 en 1914 niet voor niets 'De zieke natie'.³⁴ De volksmassa werd door menig medicus en bezorgde burger vergeleken met een leger micro-organismen dat het lichaam van binnenuit aantastte. Het lichaam was in deze metafoor vanzelfsprekend de nog gezonde burgerlijke samenleving.

In het afgelopen decennium zien we soortgelijke opvattingen en mechanismen. Er is bijna een obsessie met hygiëne, de hoger opgeleiden houden zich slank, roken niet en kijken naar de publieke omroep, enzovoorts. Opvallend bij deze drang tot onderscheiding, of verkapte belangenstrijd, is de populariteit van boeken over het brein en de genetica. Jan Romein zou een boek als *De vrije wil bestaat niet* misschien wel interpreteren als een poging te argumenteren dat de hogere burgerij er nu ook eenmaal niets aan kan doen dat zij de lakens uitdeelt. Het kan in elk geval als een bevestiging worden gezien van 'de elite die geen elite wil zijn'; als je toch geen vrije wil hebt, heb je ook nauwelijks verantwoordelijkheid voor je doen en laten.

Slot

Net als in de periode rond 1900 zien we in de afgelopen decennia hetzelfde patroon van razendsnelle neoliberale moderniseringsprocessen en internationalisering, en als tegenmaatregel – om al die vrije consumerende mensen in die vrije markt toch nog in het gareel te houden – een toenemende disciplinerende van het gedrag in de publieke ruimte, zowel van de kant van de overheid als van de gezeten burgerij die nu de klasse der hoger opgeleiden heet. De 30 procent hoger opgeleiden bezitten de staat, de overige 70 procent bezitten de straat. En bij alle doorzettende segregatie levert dat, net als rond 1900, een beeld op van getatoeëerde verloedering, de overheid spreekt officieel van 'verhuftering', die tot staan gebracht moet worden. De Britse psychiater Theodore Dalrymple is de afgelopen tien jaar alleen maar populairder geworden met zijn analyse van de morele verwording sinds de jaren zestig, mede door de komst van de welvaartsstaat.³⁵

Zo is het Nederlandse strafklimaat binnen enkele decennia omgevormd van een humaan systeem tot een van de strengste in Europa. In het sociaal-culturele bereik is de 'moet-kunnen'-mentaliteit uit de tijd dat de babyboomgeneratie zelf jong was, omgeslagen in een steeds puriteinsere moraal op allerlei vlakken, op het gebied van de seksuele zeden tot op het gebied van het gebruik van alcohol, tabak en drugs.

Voor de parlementaire geschiedschrijving zou het goed zijn om het stemgedrag van de partijen 'ter hoger' en 'ter lager' zijde meer te bezien vanuit het perspectief van de klassenmaatschappij en de praktische segregatie die tezamen Nederland nu kenmerken.

En voor de burgers en politici die bezorgd zijn over het huidige functioneren van de democratische rechtsstaat zou het goed zijn die analyse van zowel Bovens en Wille als van demograaf Jan Latten eens te vertalen naar mogelijke verbeteringen van het huidige politieke stelsel. En dan komen, hopelijk, toch weer die kroonjuwelen van het vroegere 1966 aan de orde, en ook het lokale zelfbestuur, waar GroenLinks voorstander van lijkt te zijn: *think global, act local*. En als het om 'de kloof' tussen hoger en lager opgeleiden in het parlement gaat, zouden de mensen die zo'n voorstander zijn van quota voor 'vrouwen aan de top' ook eens kunnen overwegen of het niet mogelijk is om quota voor lager opgeleiden in het parlement (en andere bestuursorganen) in te stellen.

Want zolang niet, net als vóór 2001, opnieuw een progressieve democratiekritiek ontstaat, moet geconcludeerd worden dat de hoger opgeleiden die nu de lakens uitdelen die tweeklassenmaatschappij in de praktijk helemaal niet zó erg vinden.

Noten

- 1 Nederlands Bijbelgenootschap, *Bijbel met deuterocanonieke boeken* (2de druk; Haarlem 2005) p. 865.
- 2 *Ibidem*, p. 899.
- 3 Hans Goslinga, 'Zonder visie verwildert het volk', *Trouw*, 13 september 2003.
- 4 <http://archief.nrc.nl/index.php/2010/Oktober/26/Binnenland/03/Waar+visie,+waar+uitzicht+ontbreekt,+komt+het+volk+om/check=Y/identify=Y>; *HTK* 1972-1973, p. 1573.
- 5 Overigens voegde Den Uyl de woorden 'waar uitzicht' pas later aan de gesproken tekst toe. In de tekst van de regeringsverklaring die tevoren onder embargo ter beschikking werd gesteld, ontbreken de woorden. Daar staat: 'Waar visie ontbreekt, komt het volk om.' KDC, archief P.J.J. Mertens, inv. nr. 708, Regeringsverklaring 28 mei 1973 (embargo tot 28 mei 13.00 uur).
- 6 <http://www.bartleby.com/124/pres49.html>.
- 7 <http://www.ver-thorbecke.nl/Lezing1998.htm>.
- 8 Henri Beunders, 'Eilandenrijk Nederland. Iedereen trekt zich terug in zijn eigen wereld', *De Groene Amsterdammer*, 15 juni 2011.
- 9 Thomas von der Dunk, 'Het nieuwe taboe op de oorlog' (Arrondeuslezing), *Trouw*, 27 april 2011.
- 10 Simon Knepper en Johan Kortenaar (red.), *De vertrouwenscrisis. Over het krakend fundament van de samenleving* (Amsterdam 2008).
- 11 Dick Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot alzheimer* (Amsterdam 2010); Victor Lamme, *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein* (Amsterdam 2010).
- 12 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).
- 13 Mark Bovens en Anchrith Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011); Imrat Verhoeven, *Burgers tegen beleid. Een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid* (Amsterdam 2009).
- 14 J.W. Oerlemans, 'Een-partijstaat Nederland', *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.
- 15 Arendo Jousra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (2de druk; Baarn 1991) p. 255.
- 16 F. Bolkestein, 'Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?' De Thorbecke-lezing 1998 <http://www.ver-thorbecke.nl/Lezing1998.htm>.
- 17 Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002).

- 18 *Ibidem*, p. 7-15.
- 19 *Ibidem*, p. 205-206.
- 20 Marcel ten Hooven, 'Bevrijd van de onverbloemde waarheid. Het is oppassen geblazen met politici die de waarheid als doel van politiek zien', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010) p. 13-22.
- 21 Henri Beunders, 'The politics of nostalgia or the Janus-face of modern society' in: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (red.), *Controlling time and shaping the self* (Leiden en Boston 2011) p. 421-454.
- 22 Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005).
- 23 P.B.M. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988) p. 91 e.v.
- 24 Paul 't Hart, *Verbroken verbindingen. Over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie* (Amsterdam 2001) p. 67.
- 25 Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011).
- 26 Jos de Mul, *Paniek in de polder. Politiek en populisme in Nederland* (Amsterdam 2011).
- 27 Maarten van Rossem, 'Leve de elite!', *Maarten!*, augustus/september 2010, p. 42-51.
- 28 Bovens en Wille, *Diplomademocratie*, p. 86-119.
- 29 *Ibidem*, p. 88.
- 30 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, deel 2 (Leiden 1967) p. 212 e.v.
- 31 Piet de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) p. 625-640.
- 32 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) p. 262.
- 33 Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000).
- 34 In: Liesbeth Nys e.a. (red.) *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002).
- 35 Theodore Dalrymple, *Life at the bottom. The worldview that makes the underclass* (Londen 2001).

Ferm tegenspel aan ‘flauwekul’

De liberale politiek-filosofische inbreng in het Nederlandse parlement:
voor individuele vrijheid en evenwichtige volksinvloed

Patrick van Schie

‘Mijnheer de Voorzitter! Ik behoor niet tot hen die een politiek debat als thans gehouden wordt, als geheel onvruchtbaar beschouwen. Het kan mijns inziens zijn nut hebben, dat er eens wat meer licht opgaat over de houding van en de woeling in de partijen.’¹ Hendrik Goeman Borgesius, die toch bekendstond als een pragmatisch ‘vooruitstrevende’ liberaal, kon in 1893 wel waardering opbrengen voor het principieel-filosofisch betoog waarmee zijn ‘doctrinair’-liberale – meer klassiek-liberale – collega Willem Hendrik de Beaufort de algemene beschouwingen over de staatsbegroting had geopend. Inhoudelijk legde Borgesius andere accenten, maar hij vond het goed niet steeds uitsluitend over praktische wetsvoorstellen en regeringsvoornemens te spreken.

Ook eind negentiende eeuw waren de algemene beschouwingen namelijk lang niet altijd ideologisch geladen. Een eeuw later waren doorwrochte principiële uiteenzettingen in ons parlement nóg zeldzamer geworden. Toen Gerrit Zalm als vvd-fractievoorzitter tijdens de algemene politieke beschouwingen in 2002 een gedegen verhaal afstak over de liberale uitgangspunten – met verwijzingen naar filosofen als Hume, Montesquieu en Tocqueville – verbrak sp-leider Jan Marijnissen in een eerste interruptie de beduusdheid die zich van menig Kamerlid meester had gemaakt: ‘Ik vind dit een buitengewoon boeiend verhaal. Zo dienen algemene beschouwingen eruit te zien.’²

Gezond verstand

Het zoeken naar sporen van politieke filosofie in het Nederlandse parlement is te vergelijken met het vissen naar exotische diersoorten in de Noordzee: de vangst stelt weinig voor en is nauwelijks kleurrijk. Zeker in een land waar liever theologie dan filosofie wordt bedreven. Meer specifiek onder liberalen blijken zelfs de leiders die als ‘filosoof’ dan wel ‘intellectueel’ worden aangeduid, in het parlement niet erg scheutig te zijn geweest met hun diepzinniger reflecties. Johan Rudolf Thorbecke, die van zijn meest recente biograaf het etiket ‘een filosoof in de politiek’ kreeg,³ wilde in 1849 over de beginselen van zijn eerste kabinet niet meer kwijt dan het befaamde ‘Wacht op onze daden’. Frits Bolkestein hield als vvd-leider in de jaren negentig van de twintigste eeuw boeiende en prikkelende beschouwingen over het liberalisme, maar hij deed dat in artikelen of redevoeringen gehouden bûten het parlement; zijn bijdragen aan de parlementaire debatten waren *down to earth*.⁴

Bolkesteins antwoord en dat van andere meer recente vvd-leiders op de vraag naar de rol van ideologie binnen de vvd, sluit daarbij aan. De (ex-)fractievoorzitters zien allen de ideologie als ondergeschikt aan concrete kwesties. Joris Voorhoeve, die zelf op beide wijzen

*vvd-leider Frits Bolkestein als Superman, Spotprent Fritz Behrendt
[Atlas van Stolk, Rotterdam]*

actief met het liberalisme bezig is geweest, formuleert het aldus: 'De theorie is typisch een belangrijk punt voor mensen uit het hart van de partij en de Teldersstichting. In de praktijk domineert heel eenvoudig de vraag "hoeveel stemmen gaat dit gezicht ons opleveren?"'⁵ Op de vraag wat dan de betekenis van de vvd voor Nederland is geweest, luidt het antwoord ten dele, in de woorden van Bolkestein: 'Ik vind dat wij goed tegenspel hebben geboden aan de flauwekul van andere partijen.'⁶

Zo'n opvatting past wel in een liberale traditie. In 1901, toen het sociaaldemocratische Tweede Kamerlid Johan Schaper beweerde dat de liberalen ons land niets meer te bieden hadden, wierp de vrij-liberale voorman Meinard Tydeman tegen: 'Gezond verstand.'⁷ Vier jaar later verwelkomde Tydeman de regeringsverklaring van het liberale minderheidskabinet-De Meester, waaraan zijn Kamerclub gedoogsteun zou geven, met de hoop 'dat wij een tijd tegemoet gaan, waarin "zaken gedaan" zullen worden, en minder aan theologische en filosofische systemen zal besteed worden'.⁸ Van de preken van de antirevolutionair Abraham Kuyper, de vorige premier, had hij zijn buik vol. Tydemans geestverwant Johan ter Spill meende in 1917 in antwoord op de vraag of de Bond van Vrije Liberalen nog bestaansrecht had, dat de partij alleen al 'bestaansreden zal hebben in haar weren van alle demagogie'.⁹

Een ideologie als mal waarnaar het land(sbestuur) dient te worden ge- of misvormd; daartegen stelden liberalen zich stevast te weer. Maar dat betekent allerm minst dat zij daar geen eigen politiek-filosofisch samenhangende visie tegenover plaatsten. Die liberale visie betreft niet een visioen op macroniveau; zij heeft consequent het microniveau als vertrekpunt. Want echte liberalen was en is het steeds te doen om het individu en zijn of haar vrijheid.

Individuele vrijheid tegenover staatsmacht

De Beaufort raakte al aan die kern van het gedachtegoed in het betoog waarmee hij in 1893 het filosofisch debat in de Tweede Kamer oppoekte. Hij voorspelde voor de Nederlandse politiek een grote strijd tussen de almacht van de staat en de vrijheid van het individu. Politieke stromingen zouden zich rond die tegenstelling gaan groeperen. 'Een dier stromingen gelooft aan de mogelijkheid van een geheele reorganisatie der maatschappij, aan het stichten, zooals men dat noemt, van een nieuw maatschappelijk gebouw, waarvan de fundamenteën nog wel niet gelegd zijn, maar waarvan men toch de teekeningen in groote lijnen, zij het ook eenigszins nevelachtige vormen, ons dagelijks voorstelt, en vertoont (...) een soort van heilstaat, die tevredenheid en geluk zal brengen onder al de standen.' Dit socialisme deed zich in verschillende hoedanigheden voor, maar alle varianten waren het erover eens dat 'een dergelijke ingrijpende hervorming niet anders kan uitgaan dan van den Staat en wel van een Staat met eene macht toegerust zoo groot en zoo onbeperkt, dat de Staatsmacht wordt alles en de individuele vrijheid tot niets wordt gereduceerd'.¹⁰ De stroming die zich daartegen teweer stelde, zou voorlopig in het parlement wel het zwakst vertegenwoordigd zijn, dacht De Beaufort, maar hij was er tevens van overtuigd 'dat zij ten slotte het eenige element zal zijn bij den strijd die ons wacht, welke de maatschappij voor ondergang en ontbinding zal kunnen vrijwaren'.¹¹

De reacties op deze rede liepen nogal uiteen, ook onder liberalen. Abraham van Karnebeek en Samuel van Houten vielen De Beaufort bij. Van Karnebeek meende dat de 'Staatsocialisten' recht en vrijheid als fundamenteën van de maatschappij door 'belang' wilden vervangen. Maar volgens hem had de staat zich te beperken tot het verzekeren van *fair play*, dat wil zeggen het creëren van gelijkheid van rechten en niet gelijkheid van 'toestanden'.¹² Van Houten meende dat het staatssocialisme 'slechts hetgeen nuttig schijnt wil nastreven, zonder te vragen of de vrijheid van het individu er ook door aan banden wordt gelegd'.¹³ Anderen, onder wie Arnold Kerdijk, Isaac Levy, Hendrik Pyttersen en de al genoemde Borgesius, wierpen tegen dat het allemaal niet zo zwart-wit lag; er was immers niemand die staatsmacht bepleitte. Levy stelde dat hij de vrijheid 'even lief' had als De Beaufort, 'maar bij ieder onderwerp behoud ik mij het recht voor, na te gaan of en in hoeverre de individuele vrijheid overeenstemt met het belang der gemeenschap'.¹⁴

Inderdaad, liberalen zouden nadien verdeeld reageren op plannen om de staat in te schakelen ter bevordering van het een of andere doel. En enerzijds stelde eigenlijk niemand zich daarbij op het standpunt van algehele staatsonthouding. Anderzijds was voor liberalen het criterium van het 'belang der gemeenschap' weliswaar niet geheel taboe, maar wel glad ijs; wie immers iets anders dan de individuele vrijheid als toetssteen voor de te voeren politiek gebruikte, kon makkelijk afglijden naar een vorm van collectivistisch denken. Wie liberaal wenste te blijven zou zich steeds moeten afvragen of staatsoptreden wel de burgers diende,

nog nodig was en geen ongelijkheden – privileges – creëerde. Het werd door de unie-liberale (Borgesius-gezinde) krant *Het Vaderland* in 1912 in een hoofdredactioneel artikel fraai verwoord: 'Bij den mensch, niet bij de staat vangt ons streven aan. Welnu, blijkt dat de mensch zich niet ten volle kan ontwikkelen door dien armoe en ontbering zijnen groei stuiten, zoo kunnen wij er genoeg mee nemen dat de Staat tijdelijk hulp verleene en steune, doch slechts met het doel het den mensch mogelijk te maken zoo spoedig doenlijk weer op eigen beenen te staan. In de geheele sociale wetgeving zien wij een tijdelijke hulp; zij dient gaandeweg zich zelve overbodig te maken.'¹⁵

Hoewel latere liberalen bepaald niet hebben geschroomd de hulp van de staat in te roepen voor de ontplooiing van individuele burgers – de zogeheten 'positieve vrijheid' –, waarschuwen zij met de regelmaat van de klok conform De Beaufort dat dit niet mocht doorschieten. Eind 1917, toen de om Nederland heen razende Eerste Wereldoorlog ook in ons land tot meer staatsinmenging en -regulering had genoopt, zag Hendrik Dresselhuys, opvolger van de een jaar eerder overleden Tydeman als vrij-liberale leider, een nieuwe antithese (in plaats van de toen heersende tegenstelling confessionelen tegenover niet-confessionelen) die in de buurt kwam van De Beauforts voorspelling bijna een kwart eeuw eerder: 'Aan het ene einde der lijn de directe staatsbemoeiing, de staat als steeds dwingender en dieper ingrijpende macht, weldra wellicht als ondernemer, aan het andere einde de idee van vrijheid van bedrijf, van een sturen naar indirecte staatshulp, prikkelend en steunend, geen dwang dan in hooge noodzakelijkheid.'¹⁶

In 1952 ontwaarde vvd-leider Pieter Oud een tegenstelling 'die in onze tijd de politiek meer en meer gaat beheersen (...) tussen hen, die de Overheid zien als de goede vader, de goede voogd, die voor alle groepen van het volk zo goed mogelijk moet zorgen, die bij wijze van spreken ieder strootje voor de voeten moet wegnemen – men kent de leuze: bestaanszekerheid van de wieg tot het graf, bestaanszekerheid in de armen van de alverzorgende Overheid –, en aan de andere kant hen, die op het standpunt staan, dat er weliswaar een belangrijke taak voor de Overheid is, maar die tevens zeggen: de Overheid moet scheppen de voorwaarden voor de ontwikkeling van zelfstandige krachten.'¹⁷

Weer ongeveer een kwart eeuw later waarschuwde vvd-fractievoorzitter Koos Rietkerk: 'Links kan zijn plannen slechts verwezenlijken door organisatie van het menselijk geluk door de collectiviteit. Een fatale grens wordt dan overschreden. De vrijheid verdwijnt.'¹⁸ Rietkerk meende dat er in de maatschappij een kentering viel waar te nemen, waardoor het verzet hiertegen toenam, waar het pas aangetreden kabinet-Van Agt-Wiegel goed op aansloot. De liberalen wilden individuen 'niet persen in een collectief, maar hen vanuit hun eigen aard de kans geven zich binnen eigen mogelijkheden te ontplooien. (...) Onze liberale visie erkent de overheid daarbij alleen in een dienende rol; zij mag slechts voorwaarden scheppen voor het welzijn; zij mag niet uitmaken wat het welzijn is of hoe dit moet worden ervaren. Dat bepalen de mensen zelf wel.'¹⁹

Een paar jaar daarna stelde de jonge fractievoorzitter Ed Nijpels in zijn redevoering bij het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers 'dat mensen weerloos worden gemaakt als de overheid iedere keer weer klaarstaat om de mens over iedere hobbel heen te helpen'.²⁰ Dat gevaar was geen toekomstdreiging maar acuut, want een jaar later zei hij: 'Al te vanzelfsprekend zijn (...) in de afgelopen tientallen jaren verantwoordelijkheden van burgers, zowel individueel als van hun vrije organisatorische verbanden, verschoven naar de overheid.' De staat diende terughoudender te worden omdat mensen in wezen behoefte hadden aan vrije keuze.²¹

Twee decennia later verklaarde Zalm in zijn al gememoreerde rede bij de algemene beschouwingen: 'Wij liberalen gaan uit van het vrije individu dat zich van zijn eigen verstand bedient en daarbij niet onnodig door de overheid wordt ingeperkt. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn echter onlosmakelijk met elkaar verbonden. De vrijheid van de ene mens eindigt waar de vrijheid van de andere mens in het gedrang komt. Liberalisme is geen atomisme of ongebreideld egoïsme. Burgers hebben een hang naar onderlinge betrokkenheid en liberalen erkennen dat verlangen. (...) Juist omdat wij als liberalen de sociale neiging van de mens onderkennen, zijn wij terughoudend met overheidsinterventie. De parlementaire democratie is er niet alleen om de burger te beschermen tegen zijn mede-burgers, maar ook om de burger te beschermen tegen een te machtige overheid.'²² Maatschappelijke organisaties zijn voor liberalen van groot belang, mede als buffer tussen de overheid en de individuele mens. Maar: 'Liberalen zijn in de praktijk veel kritischer (dan christendemocraten, pvs) ten aanzien van privileges aan maatschappelijke organisaties door de overheid, het zonder toetsing doorsluizen van overheidsgeld en het opleggen aan derden van gemaakte afspraken. De overheid dient niet alleen terughoudend te zijn bij het gebieden en verbieden van maatschappelijke organisaties, maar ook bij het van staatswege uitbreiden van hun werkingssfeer en het financieren ervan.'²³

Al met al stond Mark Rutte in een lange traditie toen hij als vvd-fractievoorzitter in 2008 waarschuwde tegen 'babywalvis' de staat, die onder Wouter Bos en Jan Peter Balkenende elke dag met duizend kilo groeide. 'Wij geloven niet in de Staat als alomvattende geluksmachine.' De staat zou moeten inkrimpen en de mensen dienden 'weer in hun kracht komen te staan'. De liberalen gingen de mensen in het land vertellen: 'Luister, de staat moet zijn grenzen kennen, want anders wordt u betutteld, wordt uw vrijheid afgenomen en kunt u uw leven niet naar eigen inzicht inrichten.'²⁴ In de door Rutte opgestelde nieuwe vvd-beginselverklaring, die de partij in november 2008 aanvaardde, werd de verhouding tussen de staatsomvang en de individuele vrijheid als volgt omschreven: 'De vvd streeft naar een krachtige, kleine staat met gezonde overheidsfinanciën. Alleen taken die de samenleving van belang vindt en die niet zelfstandig door individuen of groepen kunnen worden vervuld, behoort de overheid te stimuleren dan wel op zich te nemen. (...) De overheid is dienstbaar aan de burgers en aan hun vrijheden. Doorgeschoten bureaucratie en bemoeizucht zijn een niet te onderschatten bedreiging voor de vrijheid van mensen.'²⁵

Natuurlijk zijn tussen liberalen onderling verschillen van inzicht mogelijk, die ook daadwerkelijk optreden, over de vraag of bepaalde taken wel zelfstandig door individuen en groepen kunnen worden vervuld en de vraag wanneer de vrijheid van de ene burger die van de andere burger zodanig in het gedrang brengt dat het noopt tot wet- en regelgeving. Maar reeds op grond van hun uitgangspunten worden voor alle liberaal denkenden veel vormen van staatsinmenging dubieus of onduldbaar. Verderop in dit artikel zal hier nog nader op worden ingegaan.

Concurrentie op de markt, evenwicht en democratische verantwoording in de staat

Bovengenoemde algemene uitgangspunten van de liberale politieke filosofie hebben natuurlijk hun doorwerking gekregen op tal van deelterreinen. Om een kleine greep te doen: een zo groot mogelijke vrijheid van meningsuiting, ontplooiing van individuen via onderwijs

op maat (liever een stelsel van gymnasia tot vakscholen dan de grauwe middenschool), lage belastingen (burgers kunnen zelf beter bepalen waaraan hun geld wordt gespendeerd dan politici of ambtenaren) en gezonde overheidsfinanciën, om weerstand te bieden aan de neiging (van politici en bestuurders) met andermans geld (belastinggelden zijn immers door de burgers opgebracht) slordig om te springen, en een voorkeur voor vrije marktwerking.

Hoewel op dit laatste terrein door liberale politici in het verleden wel eens (onbe)tame-lijk defensief is geopperd, alsof de markt toch eigenlijk wel erg veel onvolkomenheden zou produceren, en soms ook de indruk werd gewekt dat liberalen de markt vooral waardeerden omdat zij ruimte voor ondernemers gewenst achtten, is deze voorkeur voor de vrije markt niets anders dan een logisch uitvloeisel van de liberale grondbeginselen. Het is helder verwoord in de huidige beginselverklaring: 'De vrije marktorde is in economische zin de uitdrukking van het liberale uitgangspunt dat het individu zoveel mogelijk naar eigen keuze over zijn lot moet kunnen beschikken.'²⁶ Dan gaat het zeker niet alleen om de eigen keuze van ondernemers, maar evenzeer om die van werknemers en bovenal om die van consumenten. Die rol vervullen tenslotte alle burgers in economische zin. Bij goede, niet verstoorde, marktwerking zullen ondernemers de klanten bevredigend moeten dienen; anders lijden zij inkomensverlies of gaan ze failliet. Op de vrije markt zijn de consumenten – de burgers – uiteindelijk de baas.

De staat behoort de burgers evenzo te dienen. Verschillende liberale leiders hebben dit dan ook blijkens de aangehaalde citaten in het parlement betoogd. Maar het correctiemechanisme van de markt – concurrentie – ontbreekt hier. De staat is een monopolist, en wel de sterkste (dus ergste) van alle monopolisten. Waakzaamheid tegenover de staat en zijn macht(stoename) is daarom des te meer geboden. Liberalen erkennen dat de staat bepaalde belangrijke taken heeft te vervullen, maar zij zijn huiverig voor machtsopieping. En als zich ergens macht samenbalt, dan is het wel in de staat. Het liberale staatsrecht is eigenlijk niets anders dan een poging hieraan een tegenwicht te bieden. Daarop rusten de liberale pleidooien voor machtsverspreiding en -scheiding, evenwicht tussen verschillende instanties (voldoende tegenwicht tegenover de macht), democratische controle en verantwoording, en (helaas niet altijd meer even hooggehouden) dualisme en onafhankelijke oordeelsvorming door volksvertegenwoordigers.

Anders dan in kringen van onder andere D66 wel wordt gedacht, vloeit bijvoorbeeld de liberale voorkeur voor een Tweede Kamer – de Nederlandse Eerste Kamer – met voldoende bevoegdheden dan ook niet voort uit conservatisme, maar uit het belang dat wordt gehecht aan een evenwichtig staatsbestel met ingebouwde correctiemechanismen. De Eerste Kamer kan tegenwicht bieden aan de neiging in de Tweede Kamer om zich te veel te richten op de waan van de dag;²⁷ kan extra letten op wetstechnische aspecten die tegenwoordig minder aandacht in de Tweede Kamer krijgen én – een geheel nieuwe grond in vergelijking met de negentiende eeuw – kan aan de onafhankelijke oordeelsvorming beter gestalte geven nu (en zolang) in de Tweede Kamer de gebondenheid aan het regeerakkoord en de fractiediscipline (ook in oppositiegeledingen) zo bepalend zijn voor de oordeelsvorming en het stemgedrag. Het spreekt vanzelf dat voor de Eerste Kamer die nieuwste legitimatie slechts kan worden opgevoerd voor zover zij er zelf in slaagt zich aan de genoemde disciplinerende mechanismen te onttrekken.

Voor dit artikel is – wederom – niet de specifieke uitwerking op enig deelterrein van belang. Het gaat om de grondgedachte achter de liberale staatsinrichting. Vernieuwing of aanpassing van de staatsinrichting kan misschien geboden zijn, mits het evenwicht van mach-

ten en de democratische verantwoording blijven gewaarborgd. Of om het preciezer te formuleren: vernieuwing of aanpassing is uitsluitend geboden om een uit het lood geslagen staatsbestel – waarin een instantie te machtig is geworden – weer in evenwicht te brengen, of als de staatsinrichting niet langer zorg draagt voor een werkelijk democratisch draagvlak van de politiek. Want ook in de sfeer van de staat dienen natuurlijk de burgers uiteindelijk de baas te zijn. Deze notie brengt ons van het verleden naar de toekomst.

Roll back van de staat; herovering van vrijheid

De vraag wat het liberalisme als politieke filosofie in de toekomst kan bijdragen aan de Nederlandse parlementaire geschiedenis, voert mij van mijn rol als historicus naar die van liberaal 'ideoloog'. Ik zal hier niet nader ingaan op de vraag of ideologieën eigenlijk niet passé zijn. Althans, ik zal niet uitvoerig onderbouwen waarom ideologieën in algemene zin nog altijd hoogst relevant zijn. Uit de rest van mijn betoog over de rol die het liberalisme in de eenentwintigste eeuw zou kunnen spelen, kan vanzelf worden afgeleid dat ik een onderscheidende en samenhangende principieel-liberale benadering van het grootste belang acht.

Welke grote politieke stroming in Nederland zal vandaag de dag de waarde van individuele vrijheid nog willen betwisten? Zelfs de sr spreekt in haar beginselgerichte handvest *Een maatschappij voor mensen* over een garantie voor maximale individuele vrijheid. Maar zij voegt daaraan toe dat er 'ook garantie moet zijn dat mensen zich niet kunnen verrijken over de rug van anderen en inbreuk kunnen plegen op de vrijheden en belangen van medeburgers of de gemeenschap als geheel'.²⁸ De toevoeging over de vrijheden van medeburgers klinkt heel liberaal; met de verwijzing naar hun 'belangen' en de waarschuwing tegen verrijking worden echter andere elementen naar voren geschoven. In het beginselmanifest van de PVDA wordt vrijheid als het eerste van de vijf sociaaldemocratische 'idealen' genoemd, maar het betreft geen principiële vooropstelling en de specificatie naar 'individuele' vrijheid ontbreekt.²⁹ In de afweging maken deze linkse partijen keuzes meestal toch liever voor de individuele burgers, door de staat bevoegdheden te geven, dan die keuzes aan burgers zelf over te laten.

De 'leider van het CDA-smaldeel in het kabinet' sprak dit jaar over de katholieke sociale leer; die 'geeft elk mens, elk individu, een verantwoordelijkheid en taak binnen de gemeenschap'.³⁰ Het gebruik van het woord 'individu' duidt misschien op een 'revolutie' in christendemocratische kring. Tot nog toe gold daar immers het credo: 'Het CDA ziet mensen niet als losse *individuen*, maar als *personen* die in het verantwoordelijkheid dragen voor elkaar tot hun recht komen.'³¹ Wellicht is de katholiek Maxime Verhagen niet geheel ingevoerd in de vooral door gereformeerde scherpslijpers (antirevolutionairen) bepaalde uitgangspunten van het CDA. Belangrijker is de kanttekening: zoals bij christendemocraten gebruikelijk, geeft volgens Verhagen de leer het individu een taak, en stelt het individu zichzelf geen taken.

Aldus wordt reeds uit deze korte blik in de keukens van enkele politieke burens of straatgenoten het volgende duidelijk: ten eerste dat vrijheid daar meestal niet primair staat maar op zijn best nevensgeschikt – zo niet ondergeschikt – wordt gemaakt aan andere waarden, en ten tweede dat vrijheid daar lang niet altijd aan individuen wordt toegekend, of – zou ik als liberaal zeggen – wordt gelaten, maar een categorie is die wordt gekoppeld aan collectieve entiteiten dan wel vager in de lucht blijft hangen. Het liberalisme is dan ook nog steeds de specifieke 'eigenaar' van de individuele vrijheid als de politieke prioriteit nummer één.

Dat neemt niet weg dat de critici van De Beaufort uit 1893 gelijk zouden kunnen hebben met hun bewering dat een scherpe tegenstelling tussen staatsalmacht en individuele vrijheid niet te maken is. Moet de juiste balans inderdaad niet van geval tot geval worden bezien? Zeker, maar als daarbij niet duidelijk aan de individuele vrijheid als ijkpunt wordt vastgehouden, kruipt de staat in macht en omvang al gauw in alle hoeken en gaten van de samenleving. In 1893, toen De Beaufort zijn waarschuwing liet horen, besloeg de collectieve sector 14 procent van het bruto binnenlands product. In 2011 gaat het om 52 procent. Anders gezegd: de burger kan inmiddels vaker niet dan wel zelf bepalen hoe zijn of haar geld wordt uitgegeven. Zo brengt de collectiviteit de individuele vrijheid meer en meer in de verdrukking. De collectieve sector heeft bovendien een omvang gekregen waarbij zelfs de meest linkse liberalen uit het einde van de negentiende eeuw zich ongetwijfeld ongemakkelijk zouden hebben gevoeld, en die zij vermoedelijk als 'staatssocialistisch' zouden hebben aangeduid. En de poging vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw – de ook in Nederland nagevolgde 'revolutie' van Thatcher en Reagan – om Hayeks 'weg naar de slavernij' te verlaten, heeft onder meer laten zien dat het terugdringen van de staatsbemoeienis veel moeizamer en langzamer gaat dan het oprukken van de staat.³²

Staatsoptreden blijkt snel te wennen. Zo bedraagt het bezuinigingspakket van het kabinet-Rutte-Verhagen in totaal € 18 miljard. Dat is slechts de helft van de stijging van de rijks overheidsuitgaven onder het voorgaande kabinet-Balkenende-Bos. Toch stellen tegenstanders van de bezuinigingen het soms voor alsof er een 'kaalslag' zou plaatsvinden. Uiteraard worden de bezuinigingen niet op ieder terrein in dezelfde mate doorgevoerd. De cultuursector wordt relatief zwaar aangeslagen. Uit die hoek wordt wel vernomen dat door de bezuinigingen 'de beschaving' ten onder gaat en 'de kunst' om zeep wordt geholpen. Dit geeft – geheel los van de discussie over de juistheid van de (omvang van) specifieke kortingen – aan dat subsidieverslaving tot bewustzijnsvernauwing kan leiden; bestaan 'de beschaving' en de kunsten bij de gratie van subsidie of zijn het uitingen van (individuele) in de samenleving zelf? Zo zijn er tal van terreinen waar de vraag naar de eigen verantwoordelijkheid – los van de financiële noden van de staat – zal kunnen en zou moeten leiden tot het terugtreden van de staat naar ten minste een minder prominente rol.

In een liberale partij dient die vraag geregeld ook intern indringend te worden gesteld. Menig vvd'er vindt bijvoorbeeld een staatsbijdrage aan de kinderopvang vanzelfsprekend – het verkiezingsprogramma van 2006 sprak zich zelfs uit voor 'gratis' kinderopvang – terwijl het krijgen van kinderen toch (zeker tegenwoordig) bij uitstek een kwestie is van eigen keuze (van de ouders), waar volgens goede liberale beginselen degenen die de keuze maken ook eigen financiële verantwoordelijkheid voor zouden moeten dragen. Ter verdediging wordt, ook in vvd-kringen, wel aangevoerd dat subsidie voor de kinderopvang nodig zou zijn om de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt te verhogen, wat weer goed zou zijn voor de Nederlandse economie. Wie daarin meegaat redeneert echter niet langer vanuit het individu en zijn of haar eigen keuzes en verantwoordelijkheden, maar vanuit de (vermeende) behoeften van een grotere entiteit.

Het zou eenvoudig zijn meer voorbeelden te geven waar in plaats van – al te vaak voor vanzelfsprekend gehouden – staatsinmenging, vrijheid en eigen verantwoordelijkheid voor burgers weer ruimte kunnen en moeten krijgen. Als zo'n exercitie stelselmatig door (liberale) politici zou worden ondernomen, kunnen de staatsuitgaven met wel heel wat meer dan € 18

miljard worden teruggedrongen, of liever gezegd: dan kunnen burgers het heft veel vaker in eigen handen nemen. Waar dan de collectieve uitgavenquote zou komen te liggen valt niet exact aan te geven, maar een mooi streefcijfer zou zijn tussen de niveaus van 1893 en 2011: op 33 procent. Bij een dergelijke omvang neemt de staat de stimulerende rol die bij positieve vrijheid hoort serieus, wat een duidelijk uitvoeriger takenpakket geeft dan in 1893 bestond, maar overwegen de burgers en hun vrije verbanden boven de staat en andere collectieve dwangverbanden.

Invloed voor de demos in een poreuze staat

De herovering van (beslissings)ruimte voor burgers is een van de belangrijkste doelen die liberalen zich dienen te stellen. Tegelijkertijd betreft dit – zo laat de geschiedenis van de liberale inbreng in het parlement zien – een aloude kwestie. Sinds eind negentiende eeuw is de omgeving van burgers, staat en politiek drastisch gewijzigd. Een van de voornaamste factoren achter die wijzigingen is de toename van de wereldwijde vervlochtenheid. Burgers en de staat opereren veel minder dan tevoren in een overzichtelijk eigen domein. Zij ondergaan veel meer invloeden van buiten; immigrantenstromen en de gevolgen van de kredietcrisis zijn daarvan recente zicht- en voelbare tekenen. De staat vormt allang geen gesloten cocon meer; hij is poreus geworden. Veel politieke theorieën, en dus ook de grote ideologieën, zijn daar nog onvoldoende op toegesneden. Het is te simpel om daaruit de conclusie te trekken dat die ideologieën irrelevant zijn geworden. Wel zullen de grote politieke stromingen zich van de ontwikkelingen rekenschap mochten geven door ze ideologisch te verdisconteren.⁴³

De eenvoudigste reactie is die van de nieuwe uitersten in de Nederlandse politiek. Aan de ene kant D66 en GroenLinks, die hun cosmopolitisme graag tentoonspreiden via een neerbuijgende houding jegens burgers die nog hechten aan nationale geborgenheid. Het kan deze partijen allemaal niet internationaal genoeg zijn. Aan de andere kant de pvv en de sp, die invloeden van buiten steevast als bedreigend ervaren of voorstellen. Zij houden vast aan een Nederland in de oude gedaante maar negeren dat de invloeden van buiten toch wel door de poriën heen dringen. De grote volkspartijen van weleer kunnen en mogen met zulke reacties niet weggkomen. De vraagstukken die met de internationalisering en de poreus geworden staat samenhangen, snijden dwars door vvd, pvda en cda heen. Mede daarom worstelen deze partijen het meest met de nieuwe 'uitdaging', al doet het cda dat het minst zichtbaar zolang het de spagaat weet vol te houden van verlangen oproepen naar nationale trots en geborgenheid in oude verbanden, terwijl tegelijkertijd almaar verdergaande Europese integratie wordt voorgestaan.

Dat de staat brozer wordt, en minder vermag, kan helpen bij de liberale doelstelling van herovering van vrijheid voor of door individuele burgers. Maar ook een staat die minder doet blijft voor zijn kerntaken wel degelijk onmisbaar. Een te weinig belichte schaduwzijde van de gestuurde internationalisering – de overdracht van macht en bevoegdheden naar supra- of internationale instanties – is de gebrekkige of geheel ontbrekende democratische verantwoording.⁴⁴ Niet alleen zijn de verantwoordingsmechanismen op bovenstatelijk niveau vaak niet aanwezig, maar democratie functioneert slechts soepel als zij rust op een helder omlijnde demos.⁴⁵

Het behoort liberalen zorgen te baren dat door de gestuurde internationalisering de evenwichtigheid in het staatsbestel wordt ondergraven die waarborgt dat macht zich niet ophoopt en dat de bevolking genoeg invloed kan blijven uitoefenen op de collectieve besluitvorming.

Liberalen dienen ervoor te (blijven) zorgen dat, indien burgers beslissingen niet voor zichzelf kunnen nemen, als de overheid ze neemt of uitbestedt, die burgers er in ieder geval beslissende invloed op blijven hebben.

Twee terreinen om dit te illustreren. Het eerste betreft de uitdijning van het internationaal recht. In de Nederlandse politiek wordt dit breed toegejuicht en voorgesteld als per definitie een versteviging van de internationale rechtsorde. Maar de internationale verdragen en jurisprudentie gaan allang niet meer uitsluitend over de meest basale mensenrechten; zij bestrijken steeds meer aspecten van de politiek en het maatschappelijk leven. De verdragen zijn ooit gesloten door regeringen en, waar Nederland verdragspartij is, goedgekeurd door ons parlement. Maar de omstandigheden kunnen sinds de verdragssluiting fors veranderd zijn en bovendien geven rechters vaak hun eigen invulling aan de verdragsrechtelijke bepalingen, een die door de wetgever vaak niet was voorzien. Als de rechterlijke uitspraak niet enkel voor de specifieke casus maar voor alle soortgelijke gevallen als bindend wordt beschouwd, dreigt overwoekering van de wetgevende macht door de rechterlijke macht. Oftewel: de democratische inbedding van wet- en regelgeving erodeert door activisme van een op zichzelf staande juridische wereld, die geen democratische verantwoording schuldig is en wiens uitspraken voor oncorrigeerbaar worden gehouden.

Een concreet, geruchtmakend voorbeeld in Nederland is de uitspraak die de Hoge Raad deed in de zaak over de subsidiëring door de staat van de SGP. De Hoge Raad veroordeelde de Nederlandse staat wegens het verlenen van 'steun' aan een politieke partij die vrouwen zou discrimineren door ze eerst niet als lid toe te laten en nog altijd niet verkiesbaar op de kandidatenlijsten te zetten. De Hoge Raad deed dit op grond van de eigen rechterlijke interpretatie van het VN-Vrouwenverdrag uit 1989. Dat het hier om een aanvechtbare interpretatie gaat, blijkt al uit het feit dat de Raad van State in dezelfde zaak heel anders oordeelde. Het wezenlijke punt is echter dat de vraag of het een politieke partij toegestaan moet zijn zelf de voorwaarden tot en rechten behorende bij het lidmaatschap te bepalen, uiteindelijk niet door rechters maar door de volksvertegenwoordiging zou moeten worden beantwoord. Anders verworpen rechters tot 'politici in toga'.³⁶

Het tweede terrein ter illustratie betreft de steeds verdergaande overdracht van macht en bevoegdheden aan Brussel zonder dat daarvoor daadwerkelijk democratisch draagvlak bestaat. Het meest sprekende voorbeeld vormt natuurlijk de gang van zaken rond de nieuwe Europese Grondwet. Nadat de bevolking in Frankrijk en Nederland in 2005 met duidelijke meerderheden de voorgestelde Grondwet had verworpen, werd twee jaar later het Verdrag van Lissabon dat woordelijk voor 98,5 procent gelijk was aan de eerdere Grondwet doorgevoerd zonder dit nog in een nieuw referendum aan de bevolking voor te leggen. Niet alleen werd hiermee de wens van de bevolking in die twee landen gewoonweg genegeerd; in veel landen waar geen referendum werd gehouden durfden de regeringen niet eens de bevolking te raadplegen. Formeel volstond in de meeste landen een parlementaire goedkeuring, maar als die parlementen over de grondstructuur van het staatsbestel fundamenteel andere ideeën hebben dan hun kiezers, functioneren zij in werkelijkheid niet langer als volksvertegenwoordiging. Dit probleem om een van de burgers losgezongen parlement tot de orde te roepen, is op te lossen door te bepalen dat (wijzigingen van) grondwetten en verdragen met constitutionele bepalingen uitsluitend van kracht kunnen worden na expliciete goedkeuring door de bevolking in een referendum.³⁷

Welke verdere oplossing voor de concrete gevolgen van de gestuurde internationalisering en de bijbehorende erosie van de democratie ook worden gekozen, alle politieke stromingen

zullen hun ideologie moeten aanpassen aan het gegeven dat de kernvraag van de politiek zich niet meer uitsluitend afspeelt rond de verhouding tussen burgers, maatschappelijke verbanden en de nationale staat. In de nieuwe omstandigheden moet voor liberalen de waarborg maatgevend zijn dat burgers uiteindelijk altijd de beslissende stem hebben. Dan kunnen burgers ofwel de plannen van politici van democratisch draagvlak voorzien ofwel wanneer in de politiek aan flauwekul te weinig weerstand is geboden, hun gezond verstand laten spreken opdat politici weer met beide benen op de grond komen te staan.

Noten

- 1 HTK 1893-1894, p. 317.
- 2 HTK 2002-2003, p. 45.
- 3 Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004). Een nieuwe, meeromvattende biografie over Thorbecke waaraan Remieg Aerts werkt, is bij het schrijven van dit artikel nog niet verschenen.
- 4 Hoewel hij indertijd alom als de intellectueel onder de politici werd gezien, heeft Bolkestein die aanduiding zelf consequent verworpen.
- 5 Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Vrijheid en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de vvd' in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam 2008) p. 138, op basis van interviews met zeven (voormalige) vvd-fractievoorzitters.
- 6 Fleur de Beaufort, Patrick van Schie en Gerrit Voerman, 'De bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland. Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst' in: *ibidem*, p. 168.
- 7 HTK 1901-1902, p. 358.
- 8 HTK 1905-1906, p. 375.
- 9 Ter Spill aangehaald in: P.G.C. van Schie, 'Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd. Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1997, p. 91-117, p. 101.
- 10 HTK 1893-1894, p. 296.
- 11 *Ibidem*, p. 298.
- 12 *Ibidem*, p. 308.
- 13 *Ibidem*, p. 309.
- 14 *Ibidem*, p. 323.
- 15 'Politiek bederf', *Het Vaderland*, 15 juni 1912, avondblad.
- 16 HTK 1917-1918, p. 409.
- 17 HTK 1952-1953, p. 48.
- 18 HTK 1977-1978, p. 376.
- 19 *Ibidem*, p. 381.
- 20 HTK 1982-1983, p. 681.
- 21 HTK 1983-1984, p. 321.
- 22 HTK 2002-2003, p. 45.
- 23 *Ibidem*, p. 46.
- 24 HTK 2008-2009, p. 29, p. 31-32.
- 25 vvd-beginselverklaring (vastgesteld door de 125e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam) § 5.
- 26 *Ibidem*, § 6.

- 27 Zie voor de klassieke liberale beargumentering terzake: Benjamin Constant, 'Principles of politics applicable to all representative governments' in: idem, *Political writings* (translated and edited by Biancamaria Fontana) (Cambridge 1988).
- 28 SP, *Een maatschappij voor mensen* (2000) p. 20.
- 29 *Beginselmanifest Partij van de Arbeid* (2005) p. 1.
- 30 Maxime Verhagen, 'Volkspartij in plaats van populisme', *Katholiek Nieuwsblad*, 23 juni 2011.
- 31 P.A.J.M. Steenkamp e.a., *Program van uitgangspunten* (1993) p. 25 (mijn cursivering; rvs). Vgl. p. 5: 'De christen-democratie verwerpt een benadering die mensen louter als losstaande individuen beschouwt of in zijn effecten die onderlinge betrokkenheid aantast en stelt daartegenover de publieke erkenning van de menselijke verbondenheid.'
- 32 De liberale econoom en filosoof Friedrich Hayek publiceerde zijn waarschuwing tegen de gevaren van de oprukkende staatsinmenging in *The road to serfdom* begin 1944, maar ondervond pas vanaf drie decennia later gehoor onder politici, Thatcher voorop. In Nederland werd de collectieve sector teruggedrongen van 58 procent rond 1980 tot 44 procent in 2006; onder het kabinet-Balkenende-Bos liep het aandeel – mede (maar zeker niet alleen) onder invloed van het ingrijpen in verband met de kredietcrisis – echter weer razendsnel op.
- 33 Zie voor een aanzet tot liberale verdiscontering: Patrick van Schie, 'Eerlijkheid door de landsgrenzen heen' in: Marcel Wissenburg e.a., *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen* (geschrift 111 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting; Den Haag 2011) p. 125-154.
- 34 Gestuurde internationalisering betreft de politieke overdracht van macht en bevoegdheden. Dit in onderscheid van spontane internationalisering (culturele invloeden, economische globalisering et cetera). Waar het bij de laatstgenoemde vorm gaat om een proces dat zich niet eenvoudig laat controleren, voor zover dat al gewenst is, komt gestuurde internationalisering voort uit bewuste keuzes van politici. Europeanisering bijvoorbeeld is daarom niet iets dat nu eenmaal gebeurt en onomkeerbaar is, zoals regelmatig wel wordt gesteld, maar is iets waartoe politici besluiten en dat zij dus in de hand hebben (gewerkt).
- 35 John Stuart Mill, *Considerations on representative government* (South Bend/Indiana 1962 [oorspronkelijk 1861]) p. 307-318.
- 36 Stef Blok en Klaas Dijkhoff, 'Leg het Europees Hof aan banden', *de Volkskrant*, 7 april 2011. In hun opinieartikel verwezen beide vvd-Kamerleden naar uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens inzake sociale rechten voor immigranten. Maar er zijn veel meer terreinen waarop juridisering van in wezen politieke besluitvorming plaatsvindt.
- 37 Veel uitvoeriger hierover, alsmede over de vraag of het referendum past in het liberalisme: Patrick van Schie, 'Citizens and the casting vote. The referendum's place within liberal ideology' in: Fleur de Beaufort and Patrick van Schie (red.) *Democracy in Europe. Of the people, by the people, for the people?* (Den Haag 2010) p. 49-67; een verkorte versie werd in het Nederlands gepubliceerd als: Patrick van Schie, 'Burgers en de beslissende stem', *Openbaar Bestuur*, maart 2011, p. 8-13, en april 2011, p. 7-10.

Aan Verhaal geen gebrek

Over de noodzaak van een betrouwbaar kompas voor het CDA

Arie Oostlander

Een pijnlijke herinnering

Het jaar 2010 zal herinnerd worden als een electoraal dieptepunt voor het CDA. Nooit heeft CDA-beleid zo weinig kiezers in beweging gebracht. Net als bij de nederlaag van 1994 is na uitvoerige analyse gewezen op het feit dat de CDA-politici zelf te weinig zelfbewust de politieke lijn van het CDA hebben uitgedragen. Dat wrekt zich dan vooral in een thuisblijven van de kiezers. De sprong naar een andere, rivaliserende partij is voor deze kiezers doorgaans te groot en te weinig aantrekkelijk. Zij hadden van hun partij gewoon meer verwacht.

De bronnen

CDA-stemmers gaan er terecht van uit dat het CDA zijn verantwoordelijkheid ervoor aanvaardt dat de vragen van deze tijd van trefzekere antwoorden worden voorzien. Het CDA kan daarbij putten uit een beproefde traditie. Aan Verhaal geen gebrek. De Bijbel en de daardoor geïnspireerde christelijke traditie blijven een onuitputtelijke bron van creativiteit waardoor de politieke 'geloofsbelijdenis' steeds weer een voortschrijdende vorm krijgt. De fusie tot CDA in 1980 leidde tot een uitzuivering van verdord jargon en tot herontdekking van vruchtbare concepten. De katholieke sociale leer en de christelijke (calvinistische) wijsbegeerte boden ruimte voor herbronning. Het CDA heeft, dankzij dat denkproces, een tijdlang de politieke discussie beheerst. Daaraan kan ook nu weer worden aangesloten. Effectief en herkenbaar.

Dit is niet alleen voor het CDA belangrijk maar ook voor andere belangrijke stromingen in ons land. Naarmate de politieke overtuiging binnen het CDA de leden met elkaar verbindt, des te meer kan het andere partijen, die naar men zegt 'hun grote Verhaal kwijt zijn', tot herbronning stimuleren om zodoende hun ankerpunten te hervinden. Niemand is erbij gebaat dat grote serieuze partijen teloorgaan of hun karakter verliezen.

De resultaten van bovengenoemde herbronning heeft het CDA tijdens het fusieproces samengevat in een aantal kernbegrippen. Zij vormen geen kleine dogmatiek, maar bieden wel een betrouwbaar kompas. De politieke overtuiging die de leden met elkaar verbindt is uiteraard geen oppervlakkig haastwerk.

Korthedshalve gaat het om de volgende begrippen: gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Bewust is vermeden om het CDA in te delen bij de slogan 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', ontworpen tijdens de Franse Revolutie die uitliep op het 'ni dieu, ni maître', op terreur en op het napoleontisch imperialisme.

De kernbegrippen ontleen hun specifieke betekenis en hun gezag aan de mate waarin zij door de Bijbelse grondslag en de christelijke traditie gekleurd zijn. De notie dat mensen

gehouden zijn aan normen en waarden die boven hen uit gaan, heeft in principe een sterk democratiserend effect. Uiteindelijk is niemand de baas; het Boek is de baas. De geldigheid van de uitleg daarvan is een kwestie van publieke discussie. Zo vermijden we verzanding in dogmatisme en houden we de traditie levend en het zelfcorrigerende vermogen op peil.

Vanuit deze begrippen heeft de christendemocratie veel bijgedragen aan de ontwikkeling van Nederland en van Europa. Vaak was deze stroming een voorloper. Maar soms ontbrak de moed om de samenleving vanuit die visie leiding te geven en liet men zich imponeren door anderen met de vanzelfsprekende (electorale) gevolgen daarvan.

Klassieke concepten

Vanaf het eerste optreden van de christendemocratie stond het vraagstuk van de autonomie van de mens tegenover de erkenning van een hogere (goddelijke) soevereiniteit centraal. Het 'god noch meester' van de Franse Revolutie stootte zo af dat (protestantse én katholieke) christendemocraten zich, in Nederland, negatief definieerden als antirevolutionair. Een titel die later internationaal moeilijk uit te leggen was omdat deze antirevolutionairen wel positief stonden tegenover de eerdere Amerikaanse Revolutie en later in het algemeen tegenover bevrijdingsbewegingen die een eind maakten aan dictaturen.

De erkenning van Gods soevereiniteit moest uiteraard onderscheiden worden van het zogeheten 'droit divin' waarin de absolute vorsten hun gezag (willekeur) meenden te kunnen rechtvaardigen. Het 'bij de Gratie Gods' betekende volgens Abraham Kuyper dat alle burgers geroepen zijn erop toe te zien dat de vorst in zijn beleid zich naar Gods soevereiniteit richt.

Dit is de democratie van de christendemocraten, die scherp te onderscheiden is van de volkssoevereiniteit. De vervanging van de absolute vorst door het even absolute volk, het ene 'droit divin' door het andere, brengt weinig winst. Ook dat kan immers tot willekeur vervalten. Vooral als 'democratie' geheel wordt ingevuld door de soevereiniteit van de meerderheid. Christendemocraten zullen veel meer waarde hechten aan het misschien moeizame proces van wederzijdse overtuiging (het harmoniemodel, ook wel polderen genoemd) en het debat over te realiseren waarden en normen. Een praktijk van 'grote stappen snel thuis' van de meerderheidsregel is bedreigend voor minderheden. Besluiten bij meerderheid is niet meer dan een laatste mogelijkheid.

De 'antirevolutionaire' aartsvader Abraham Kuyper was bovendien een sterke voorstander van gewetensvrijheid. Als het mogelijk is, binnen het democratisch tot stand gekomen beleid, voor uitzonderingen ruimte te creëren, die het beleid niet wezenlijk storen, dan moet dat zeker gebeuren, ook al gaat het volgens de meerderheid om een vervelend gewetensbezwaar. Betrof het gewetensbezwaar vroeger vooral de militaire dienstplicht, nu gaat het eerder over bezwaarde verpleegsters of ambtenaren van de burgerlijke stand. Sommige partijen willen alles doen om het gewetensbezwaar van de 'weigerambtenaar' af te straffen ook al wordt door de betreffende gemeente de voltrekking van het 'homohuwelijk' gegarandeerd. Nieuw is het verbod op het koosjere slachten, een ritueel waarmee we in Nederland vele eeuwen lang geen probleem hebben gehad. Het CDA zal de partij van het respect voor gewetensbezwaren blijven. Jammer dat dit nu een unieke positie blijkt te zijn.

Minister P.H. Donner wijst erop dat in de rechtsstaat het gemakkelijk gebruik van de meerderheidsregel op diverse manieren is ingedamd. Er is een Grondwet waarvan wijziging

gebonden is aan een procedure die beschermt tegen de waan van de dag. Er is een onafhankelijke rechtspraak en een scheiding der machten. Wij willen een Centrale Bank die onafhankelijk is van de politiek en beschermt tegen de grillen van het populisme. De instellingen van de rechtsstaat dwingen tot bezonnenheid en tot bescherming van minderheden op grond van het recht, zo nodig tegen de soevereiniteit van de meerderheid in.

De verheerlijking van de volkssoevereiniteit vormt nota bene tot in deze tijd een actuele bedreiging van grondwettelijke vrijheden (zoals die van onderwijs, godsdienst en geweten), van het vertrouwen in de kwaliteit van de Nederlandse rechtsstaat en van het harmonieus samenleven van bevolkingsgroepen. Anderzijds worden bepaalde vrijheden, zoals die van meningsuiting, zo ver opgerekt dat ze het doel van de Grondwet, namelijk de maatschappelijke vrede, in gevaar brengen. Het CDA is eerder de partij voor de rechtsstaat dan die van de meerderheidsregel, die daarvan slechts een onderdeel is.

Lange tijd was het niet zo nodig om deze klassieke concepten in het debat in te brengen. Dat ze in deze tijd zo omstreden zijn, maakt zichtbaar hoezeer het gemeenschappelijk podium voor debat afgebrokkeld is. Helaas worden oplossingen voor basale maatschappelijke geschillen (een belangrijk doel van politiek in het algemeen) weer teruggedraaid en opnieuw 'gepolitiseerd'.

De Grote Verhalen van de fusiepartijen

Bij de fusie van het CDA is bewust vermeden om vanaf nul te beginnen. Er was al veel dat aan het politiek handelen richting kon geven. De katholieke sociale leer was sinds de politieke grondleggers H.J.A.M. Schaepman en P.J.M. Aalberse, ten onrechte in de vergetelheid geraakt. Een scherpzinnig filosofisch kader was en werd opgebouwd rond de christelijke (calvinistische) wijsbegeerte. Daarbij bevond men zich in het spoor van Abraham Kuyper en bij de minder dogmatische A.F. de Savornin Lohman.

Verwaarlozing van al dat erfgoed zou een grootscheepse cultuurvernietiging zijn geweest en een naïeve overgave aan de waan van de dag. In de bronnen van het CDA bleek immers veel te vinden dat structuur kon geven aan de inhoudelijke definiëring van de Nederlandse christendemocratie. Nieuwe christelijk gemotiveerde impulsen konden er, na kritische toetsing, gemakkelijk in worden opgenomen. 'Traditie' is voor de christendemocratie geen verdacht woord. Voortbouwen daarop verenigt vernieuwing met herkenbaarheid en geborgenheid.

CDA-filosofie, vier kernbegrippen

Versleten jargon werd door de fusie van het CDA uitgezuiverd en nieuwe concepten waarin de compatibiliteit van katholiek en protestants politiek denken en handelen uitkwam, werden in discussie gebracht. Dat het scheppen van gerechtigheid het doel van politieke machtsvorming is, is een Bijbelse waarheid. Het CDA moet steeds vasthouden aan het primaat van het recht; politieke macht staat in dienst van het recht, en niet omgekeerd. Bij de belangenbehartiging mag het primaat van het (eventueel internationaal) recht als zingevingskader niet worden verwaarloosd. Dit is een centraal punt voor christelijk gemotiveerde politiek. We zien momenteel dat het respect voor het internationaal recht, het overeengekomen EU-recht en bilaterale verdragen, mede door toedoen van populisme in CDA-kring, ernstig in het gedrang komt. Dat bedreigt de geloof-

waardigheid van deze partij. Destijds klonk het 'fatsoen moet je doen'. Er zijn CDA-voorlieden die dat onder VVD-invloed in feite als tegeltjeswijsheid behandelen.

De erkenning dat naastenliefde het hart van het menselijk bestaan raakt, wordt politiek vertaald in het begrip 'solidariteit'. Het gaat bij de Bijbelse naastenliefde nooit om de gemakkelijke solidariteit met vrienden en sympathisanten of een klasse, natie, 'eigen' volk of stand. Het gaat daar juist om solidariteit met de 'marginalen', waarmee geen eer ingelegd kan worden: hoeren, tollenaars, melaatsen, armen, vreemdelingen, 'Samaritanen'; mensen die buiten de boot vallen. Mensenrechtenbeleid is in die visie nooit beleid voor de rechten van alleen maar geestverwanten. Dat zou te gemakkelijk zijn.

De complexe begrippen 'soevereiniteit in eigen kring' (protestants) en 'subsidiariteit' (katholiek), samengebracht in het CDA-begrip 'gespreide verantwoordelijkheid', onderstrepen het principiële pluralisme van de christendemocratie. Voor het CDA bestaat er geen homogeen Nederlands volk. Inderdaad, dé Nederlander bestaat niet. Hoogstens kun je, met de antirevolutionairen van weleer, spreken van 'de grondtoon van ons volkskarakter', maar dan gaat het niet om een sociologisch feit maar om een ideologische klarenstoot die al die andere, eventueel nieuwe, tonen niet uitsluit. Het streven naar een homogeen, 'echt' Nederlanderschap roept hilarische herinneringen op aan Tollens' *Wien Neêrlandsch bloed door d'adren vloeit van vreemde smetten vrij*. Het uniformerende en anderen uitsluitende nationalisme is voor de christendemocratie een verwerpelijke surrogaat religie.

Bij christendemocratische vrijheid gaat het dus om waardering voor pluraliteit in haar diverse dimensies. In de eerste plaats de vrijheid om verantwoordelijkheden te nemen in een verscheidenheid aan levenssferen. Daarbij moet de ene levenssfeer de andere niet verdringen. De scheiding van kerk en staat is een voorbeeld van een dergelijk wederzijds respect voor elkaars onderscheiden verantwoordelijkheden en bevoegdheden.

Voorts uit dit pluralisme zich in een voorkeur voor decentraal bestuur en aandacht voor de 'menselijke maat'.¹ Daarbij vermijdt de christendemocratie het romantische 'small is beautiful' omdat de doelstelling van optimalisering van rechtvaardig bestuur een verschuiving van beleidsvorming naar een hoger niveau kan inhouden, als daar een bredere afweging van belangen kan worden gemaakt.

Een derde verschijningsvorm van dit pluralisme is de ruimte voor religie en levensbeschouwing als motoren van maatschappelijke ontwikkeling en organisatie. Zo kunnen minderheden, zich in overeenstemming met de religieuze veelkleurigheid van de samenleving ontplooiën. Ze kunnen met gelijkgezinden hun gang gaan volgens eigen opvattingen (uiteraard binnen de grenzen van de wet) en zijn niet steeds onderworpen aan dezelfde meerderheid.

Dit pluralisme is uitgesproken antitotalitair. Het voorkomt dat macht te zeer gestapeld wordt. Het is een van de positiefste trekken van de christendemocratie als ruimdenkende beweging.

Een relatief nieuw sleutelbegrip is 'rentmeesterschap'. Dat heeft betrekking op duurzaamheid, zorg voor de natuurlijke omgeving, de verplichting om talenten te ontwikkelen. De mens moet een verantwoord beheerder van de schepping zijn. Het CDA heeft het soms moeilijk met dit kernbegrip. Er zijn vooraanstaande denkers over duurzaamheid en milieu die zich door de partij in het afgelopen jaar in de steek gelaten voelden. Als het CDA niet in beleid toont in deze zaken een sturende rol te kunnen spelen, dan verliest het zijn betekenis als rentmeesterschapspartij.

Deze vier kernbegrippen zijn in het beleid niet los verkrijgbaar. Schending van een van deze is schending van alle vier. Ze moeten met elkaar worden uitgelegd. Rentmeesterschap is rechtdoen aan de belangen van volgende generaties. Spreiding van verantwoordelijkheden heeft eveneens te maken met optimalisering van rechtvaardig bestuur. Recht is naastenliefde in contractvorm.

Zo wijken de vier kernbegrippen bewust af van het gangbare denken in termen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Om de oorspronkelijkheid van de eigen christendemocratische bijdrage aan de politieke cultuur te optimaliseren heeft het CDA voor een eigen terminologie gekozen. Wie het jargon van zijn rivalen overneemt maakt weinig kans op een voorhoede-depositie.

Politiek handelen vanuit de grondslag

De CDA-filosofie, samengevat in de vier kernbegrippen en met klassieke inzichten verbonden, biedt veel inspiratie voor een eigen karakteristiek beleid. We zullen een viertal hoofdthema's aanstippen: Europese integratie, maatschappelijk pluralisme, minderheden, inkadering van het economisch denken.

De Europese integratie

Een van de belangrijkste bijdragen van de Europese christendemocratie is de integratie van Europa. Het ging de stichters van de EU om verzoening die een hoge graad van vertrouwen tussen voormalige ervijanden schiep. Daardoor waren zij bereid om de essentiële elementen van hun economie en vooral van hun militaire industrie onder een supranationaal gezag te plaatsen: de Hoge Autoriteit; de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal.

Het is overduidelijk dat in onze tijd van opkomend nationalisme en vreemdelingenangst zo'n moedige stap ondenkbaar is. De christendemocraten van die tijd vertrouwden erop een waardengemeenschap te kunnen stichten die verder reikte dan de materiële voordelen van economische samenwerking ten bate van de wederopbouw.

De bestuurlijke filosofie die de Europese integratie stuurde ging uit van het principe van de subsidiariteit uit de katholieke sociale leer. Daarin staat de vraag centraal: 'Hoe krijgen we een rechtvaardige overheid?' Het antwoord was: breng de beslissingen naar een zo laag mogelijk niveau. Kan iets binnen het gezin goed worden beoordeeld, laat de kwestie dan daar.

Als voor een rechtvaardig beleid een bredere afweging nodig is, breng de beslissing dan naar dat bredere niveau. Dat kan naar gelang de complexiteit een gemeentebestuur zijn, of een provinciaal orgaan of het rijksniveau. Zo ontstaat maatwerk en een zo groot mogelijke betrokkenheid van de burgers op de diverse niveaus.

Is het rijksniveau niet verreichend genoeg om aan een beleidsvraagstuk recht te doen, schep dan een hoger gezagsniveau. Na de Tweede Wereldoorlog was het de burgers wel duidelijk dat een rechtvaardige vrede door besluitvorming op het niveau van de staten niet kon worden gegarandeerd. Het oude streven naar hegemonie of machtsverevenwicht was failliet.

Vanuit de leer van de subsidiariteit was de creatie van een supranationaal rechtschepend gezag een voor de hand liggende stap. Voor Europa was het een reusachtige en moedige innovatie, de belangrijkste bestuurlijke vernieuwing van de twintigste eeuw. Geen wonder

dat de r.-k. Kerk de belangrijkste stichter van de EU, de Franse staatsman Robert Schuman, zalig verklaarde.

De EGKS was primair gericht op onderlinge vrede en economische samenwerking. Het eerste doel leidde niet tot de daarvoor nodige politieke unie vanwege de eigen militaire problemen van Frankrijk in die tijd. Het tweede doel leidde tot het succes van de Europese binnenmarkt zonder grenzen en de monetaire unie.

Aangezien de interne markt een beleid behoeft dat eerlijke concurrentie vereist, noopte het Europese mededingingsbeleid ook tot integratie op andere dan strikt economisch gebieden. Daarom is er een Europees beleid dat minimumregels voorschrijft op het gebied van milieu, consumentenbescherming, veiligheid op de arbeidsplaats, transport, toerisme etcetera.

Van deze vormen van beleid merkte men in Nederland weinig omdat ons land toch al voorloper was op zulke terreinen. Andere lidstaten worden door EU-regelgeving gedwongen het been bij te trekken. Nu Nederland zijn voorhoedepositie opgeeft en meent dat het een Europees menu à la carte kan consumeren, komt ons land in botsing met EU-beleid. In de huidige regeerakkoorden wordt voorzien in een reeks van schendingen van internationale verdragen, waaronder democratisch vastgestelde EU-regels. Vooral op deze punten is een politiek verwerkt 'fatsoen moet je doen' onontbeerlijk en is de inbreng van de christendemocratie essentieel. Het is gevaarlijk voor ons land en het voortbestaan van de partij als het CDA zijn normatieve kaders hier veronachtzaamt.

Met het Verdrag van Lissabon (de in oude verdragsteksten en een groot aantal amendementen begraven Ontwerp Europese Grondwet) is het subsidiariteitsbeginsel verder toegepast op niet-economische sectoren. De lidstaten zien bijvoorbeeld in dat zij ieder afzonderlijk niet in staat zijn om het asielvraagstuk op een rechtvaardige manier op te lossen. Hetzelfde geldt voor de bestrijding van de internationaal georganiseerde criminaliteit. Daarom wordt het (bindend) wetgevend mandaat van Europese Commissie en Europees Parlement verbreid. We zien zo iets nu weer gebeuren. Het was lichtvaardig te menen dat de monetaire unie, opgetuigd met boetebepalingen, wel een veilige structuur zou opleveren. Van meet af aan was het duidelijk dat zo iets een economisch beleid van de EU behoeft. Uit de pas lopende landen mogen hun risico's niet op de collega's afwentelen. Ook Nederland heeft er een groot belang bij dat minimumnormen voor verantwoord monetair-economische gedrag bij tekortschietende lidstaten afdwingbaar zijn.

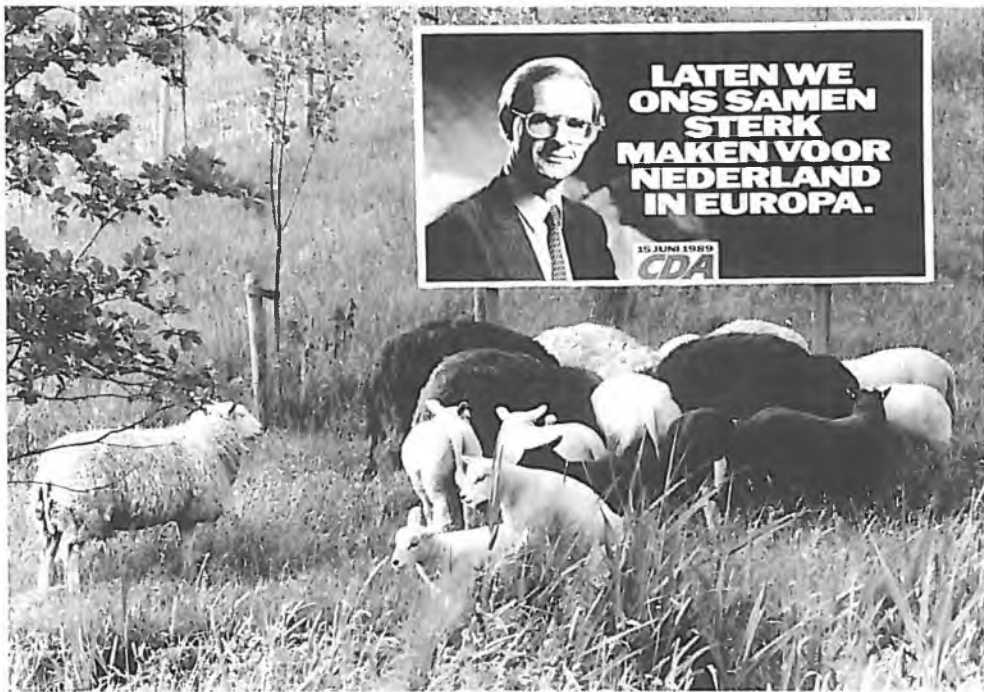
Steeds blijft de subsidiariteit leidend. Dat wil zeggen dat het bereik van het 'communautaire', of bovennationaal bestuurd deel pas wordt vergroot als dat uit oogpunt van rechtsbevordering noodzakelijk is. De oud-commissaris (de zich als christendemocraat beschouwende Tory) Chris Patten stelde destijds als vuistregel dat de bevoegdheden van de Europese Commissie en het Europees Parlement moeten worden uitgebreid als de lidstaten met de intergouvernementele besluitvorming met de kop tegen de muur lopen (een mooie praktische definitie van subsidiariteit). Anderzijds kan door verplaatsing van het bestuurlijk mandaat naar 'lagere' overheden of naar maatschappelijke organisaties het beoogde maatwerk worden gediend. Dat geldt ook voor de nationale politiek. Subsidiariteit werkt naar beide kanten. Het leidt niet tot starre voorschriften maar doet een beroep op de praktische zin van de politicus.

Er zijn er die het streven naar rechtsbevordering uitspelen tegen een overspannen concept van 'nationale soevereiniteit'. Dit hangt samen met een geest van nationalisme en vreemdelin-

genangst. Bij gebrek aan een beter argument suggereren deze anti-Europees-gezinden dat de voorstanders van integratie conform het subsidiariteitsbeginsel eigenlijk erop uit zijn om botweg de macht van de EU uit te breiden. Men probeert angst aan te jagen met de term 'superstaat' zonder te definiëren wat dat dan wel zou zijn. De Gemeenschapsorganen zouden gulzige centralisten zijn. Vergeten wordt dat elk nieuw mandaat berust op een besluit van de lidstaatregeringen en hun parlementen, en zo hoort dat ook volgens het subsidiariteitsbeginsel.

Met schaamte moet worden toegegeven dat ook het CDA enkele jaren heeft 'meegehuild met de wolven in het bos'. De waardengemeenschap werd vergeten en de EU werd een centenkwestie. Valse statistieken (de Rotterdamse douanekwestie) moesten aantonen dat Nederland overbelast werd. We dachten dat Nederland een eigen uniek vetorecht toekwam. Het energiebeleid werd zonder enige terugkoppeling met de Oost-Europese lidstaten vormgegeven. Zo werd aangetoond dat zonder verplichtende Europese wetgeving zelfs lidstaten als Nederland bereid zijn elkaar te schaden en het eigenbelang voor de korte termijn voorrang te verlenen.

Het CDA zal de ambitie moeten hebben om samen met de Europese zusterpartijen sturing te geven aan de EU zodat die niet ten prooi valt aan het eenzijdige marktdenken. Het gaat niet om 'meer of minder Europa', maar om de koers van zijn politiek. Daarbij moet het Nederlandse CDA niet in bange verdediging vervallen omdat juist deze partij veel belangwek-

Minister van Financiën Ruting op het CDA-affiche voor de verkiezingen voor het Europees Parlement,

7 juni 1989

[Foto: ANP]

kends in de EU naar voren heeft te brengen. Het CDA zal dus zo snel mogelijk de door scepticisme en onbetrouwbaarheid opgelopen achterstand moeten inhalen.

Het maatschappelijk pluralisme, de verantwoordelijke samenleving

De katholieke sociale leer spreekt van een maatschappij die opgebouwd is via 'corpora met een zelfstandig leven'. Die corpora verschillen kwalitatief van elkaar, wat overeenkomt met de protestantse idee van 'sovereiniteit in eigen kring', die eveneens wijst op de eigenheid van de diverse levenssferen en de noodzaak om het gezag en de verantwoordelijkheden van de diverse maatschappelijke verbanden wederzijds te erkennen en te ondersteunen.

De zogeheten scheiding van kerk en staat is maar een van die vormen van wederzijdse erkenning en van het respecteren van elkanders mandaat. Christendemocraten 'scheiden' dus veel meer. Deze maatschappijvisie zorgt ervoor dat de universiteit vrij moet zijn van staat en van kerk (Abraham Kuypers' Vrije Universiteit); staat, kerk en universiteit mogen niet als onderdelen van het economisch leven worden opgevat en navenant bestuurd; de burger is iets anders dan een consument; een ambtenaar mag zich niet primair als ondernemer gedragen. Om de maatschappelijke relaties zuiver te houden moet men de diversiteit aan functies, rollen en bevoegdheden goed uit elkaar houden.

Personen kunnen zich naar eigen keuze en bekwaamheid in meerdere levenssferen ontplooiën door daarin verantwoordelijkheden te dragen. Op allerlei wijzen kunnen personen hun betrokkenheid bij bepaalde maatschappelijke verbanden vormgeven. Dat is de vrijheid die christendemocraten bedoelen.

Nederland kent nog steeds een rijk geschakeerde maatschappelijke democratie. Vanuit het privé-initiatief zijn tal van verenigingen en stichtingen ontstaan met een bepaalde publieke taak. Het problemen oplossende en het behoeften lenigende vermogen van de maatschappij is daardoor in principe groot. De overheid hoeft niet alles te doen.

Veel maatschappelijke organisaties zijn echter steeds sterker een verlengstuk geworden van hun broodheer, de overheid. 'Wie betaalt bepaalt.' Geen wonder dat het CDA 'op zoek is naar de kracht van de samenleving'.² Het huidige bezuinigingsbeleid dwingt ertoe om de eigen financiële verantwoordelijkheid van de samenleving te onderstrepen.

Het komt erop aan de bestaande vormen van maatschappelijke democratie de ruimte te geven en nieuwe toe te juichen. Veel staat nog overeind, zoals in het onderwijs. Vaak is de maatschappelijke democratie uitgehold, zoals in de media. Soms heeft de markt te veel het heft in eigen handen genomen, zoals in de sociale woningbouw. In de zorgsector wordt een belangrijk debat gevoerd over verschuiving naar de marktsector of behoud van de overheidsrol en over welke verantwoordelijkheid met de maatschappij kan worden gedeeld.

Dit zijn politiek zeer relevante gevechten die onderstrepen hoe belangrijk het is om de kracht van de samenleving te vergroten. Dit debat wordt nog extra gestimuleerd door de excessen die gepaard gaan met de overdracht aan de markt.

Nederland minderhedenland

Behalve voor een functionele verscheidenheid moet er ook ruimte zijn voor een religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit. Concreet gezegd: het onderwijs moet in zijn eigen

pedagogische en organisatorische autonomie worden erkend, maar mag bovendien worden ingevuld op een wijze die bij een religie of levensvisie past. Vooral in sectoren waar waarden van doorslaggevend belang zijn (zoals onderwijs, zorg, maatschappelijke hulp, media), moet daarvoor ruimte zijn. De Nederlandse Grondwet heeft daarin voorzien.

Religie en levensbeschouwing vormen de motor van de maatschappij. Ruimte voor dit pluralisme moet dus gekoesterd worden. De maatschappelijke democratie vereist wel voldoende burgerzin. In de achterliggende periode zijn de burgers vaak op een dwaalspoor gezet. De overheid zou het complete welzijn moeten verzorgen. Organisatorisch en financieel trokken de overheden veel verantwoordelijkheden naar zich toe. De burger werd consument. Democratie werd iets om vanuit de leunstoel te bedrijven.

Er bestaat in sommige kringen een sterke afkeer van de publieke rol van godsdienst en levensbeschouwing, 'de vermaledijde verzuiling'. In de jaren zestig en zeventig is de betekenis van levensbeschouwelijk pluralisme afgenomen wat logischerwijze tot fusies van organisaties van verschillende kleur leidde. In sectoren waar waardebeleving en -overdracht van wezenlijk belang zijn moet de religieuze diversiteit haar plaats echter kunnen behouden. Secularisering en ontideologisering maken de maatschappij niet steviger.

Velen zien in dit pluralisme een bedreiging van de Nederlandse identiteit. Als minderheden zich niet 'normaal' gedragen moeten ze maar gediscrimineerd worden (SGP). De groepen die samen tot CDA zijn gefuseerd, kennen de positie van gediscrimineerde minderheid uit de eigen geschiedenis. Katholieken en protestantse 'kleine luiden' hebben dan ook een maatschappij- en staatsopvatting die juist heel goed past bij de wens om in dit minderhedenland zo veel mogelijk naar eigen opvatting in vrijheid te leven. Vandaar dat zij een scherp oog hebben voor de diversiteit van levenssferen, voor de op maatwerk gerichte gelaagdheid van het bestuur, maar vooral ook voor de diversiteit aan waardebewuste organisaties.

Christendemocraten hebben altijd waardering gehad voor de verscheidenheid in de samenleving, zowel de functionele als de levensbeschouwelijke. Daarin stonden zij tegenover partijen die meenden dat er een nationale identiteit bestond waarvan zijzelf uiteraard de dragers waren. In de sfeer van het onderwijs leidde dat tot de strijdkreet 'Onverdeeld naar de openbare school'. Het ging die partijen om 'nationale eenheid boven geloofsverdeeldheid'.

Nu is het goed om steeds te zoeken naar een gemeenschappelijk discussieplatform, maar het opleggen van levensbeschouwelijke eenheid leidt eerder tot versplintering van de samenleving omdat groepen burgers zich daarin miskend voelen. Dit eenheidsstreven schijnt zoiets als verdraagzaamheid overbodig te maken.

Momenteel wordt zelfs voor een soort 'Berufsverbod' gepleit tegen SGP-ambtenaren van de burgerlijke stand voor zover die een gewetensbezwaar hebben tegen het homohuwelijk. Het rare is dat dit gewetensbezwaar, zonder enige schade voor het beleid, erkend zou kunnen worden. Tot zulke ongrondwettelijke praktijken kan het 'nationale eenheidsstreven' ons brengen.

Als er zo'n misbaar gemaakt wordt over de gewetensvrijheid van autochtone minderheden dan kan verwacht worden dat er een nog sterkere allergie kan worden opgeroepen tegen het anders zijn van allochtonen. Vanuit het CDA zijn nieuwe Nederlanders op de hoogte gebracht van de grondwettelijke vrijheden die ook voor hen gelden. Daarbij mag worden uitgegaan van de wil om de Nederlandse Grondwet voor te staan als dat minimum van gedeelde waarden dat het gemeenschappelijke discussieplatform bepaalt. Het is logisch om

dat als kern van de inburgering te beschouwen en als voorwaarde voor de toekenning van het Nederlanderschap.

We kunnen er gerust van uitgaan dat de Grondwet voldoende ruimte biedt voor moslims om zich in de Nederlandse samenleving thuis te voelen. Blijkbaar zoekt het overgrote deel van de moslims wereldwijd naar dezelfde politieke vrijheden als Europeanen.³ Voor de invoering van de sharia als dé bron van het recht voelen bijvoorbeeld slechts zeer weinigen. Die elementen daarvan die niet strijdig zijn met grondwettelijke waarden bedreigen per definitie onze rechtsstaat niet.

Uiteraard staat onze rechtsstaat niet toe dat er verschillende rechtssystemen zouden gelden. Dat was destijds in het Ottomaanse Rijk wel het geval. Dat sloot niet uit dat minderheden in zekere mate gediscrimineerd werden. In ons stelsel gaan we uit van de gelijkheid van de burgers voor de wet. Die gelijkheid betekent tevens dat er principieel plaats is voor religieuze diversiteit. De overheid behoort positief en onpartijdig te staan tegenover de religies.

Burgers kunnen dus, ongeacht hun geloof, gebruik maken van de grondwettelijke vrijheden. Daarbij kunnen fouten gemaakt worden, zoals in het onderwijs, maar op zich kan de overheid aan (nieuwe) minderheden niet weigeren waar een meerderheid of andere (autochtone) minderheden recht op hebben. Het is uiteraard volstrekt strijdig met de rechtsstaat als een, zich 'verlicht' achtende, minderheid suggereert dat zij de normale standaard-Nederlanders zou vertegenwoordigen waarnaar de rest van de bevolking zich zou moeten richten.

De vreemdeling die zich in ons land wil vestigen, moet zich realiseren dat hier een voor ieder geldend rechtssysteem bestaat dat organisch gegroeid is na brede politieke discussie, consensus en democratische besluitvorming, waarbij zoveel mogelijk rekening is gehouden met ieders geweten en overtuiging. Dit stelsel kan alleen door democratische besluitvorming worden gewijzigd of aangevuld.

In de relevante literatuur⁴ lezen we dat moslims zeer wel kunnen leven in een stelsel dat geen islamitische achtergrond heeft. De vraag in hoeverre de islam met de democratische rechtsstaat te verenigen is, kan in feite alleen door moslims zelf worden beantwoord. Zij die daarop ja zeggen zullen zich in Europa thuis kunnen voelen.

Meer dan ooit staat het vraagstuk van de integratie van minderheden in de belangstelling. De omvang van de allochtonenkerken en van de islamitische bevolkingsgroep onderstreept de grote en groeiende betekenis van de godsdienst daarbij. Als er één partij is die daarmee weet om te gaan dan moet dat wel het CDA zijn.⁵

Het CDA heeft een internationale verantwoordelijkheid bij de bevordering van de rechtsstaat in door de islam gestempelde samenlevingen. Het heeft zijn ervaring met de scheiding van kerk en staat en met de open discussie over religieus gefundeerde politieke beginselen die ruimte biedt voor wederzijdse correctie. Het is een voordeel voor het debat met moslims als de Europese gesprekspartner de waarde van het geloof voor de politiek begrijpt. Laïcistische partijen die bang zijn voor religie hebben daardoor al direct een achterstand.

Inkadering van het economisch denken

In de sociaaldemocratie, maar nog meer in het liberalisme, wordt politiek overheerst door economische waarden. Tamelijk brutaal blijkt dat uit de huidige koersverandering in de Nederlandse buitenlandse politiek. Die politiek zou primair ten dienste moeten staan van

Nederlandse economische belangen. Onze ambassadeurs zouden gewone lobbyisten voor ons land moeten zijn. Zo voldoet het kabinet-Rutte geheel aan de klacht die vaak vanuit het Midden-Oosten gehoord wordt: 'Wij vertrouwen de westerse regeringen niet, want hun belangen wegen altijd zwaarder dan hun waarden.'⁶

Volgens de christendemocratie ligt de zin van buitenlandse politiek in de bevordering van de internationale rechtsorde. Binnen dat kader kunnen andere zaken zoals financieel-economische belangen van ons land aan de orde komen. Dat is de juiste volgorde. Afwijking daarvan is zelfs in tegenspraak met de Grondwet.

Typerend is de recente uitspraak dat internationale evenementen alleen naar Nederland mogen worden gehaald als die winstgevend zijn. Waarden uit de wereld van de sport of de cultuur zijn daarbij niet meer aan de orde. Bij de bezuinigingen op ontwikkelingssamenwerking worden vooral de ideële medefinancieringskanalen getroffen en niet de bilaterale kanalen van het eigenbelang. In de verkiezingscampagne van 2010 valt het debat over de hypothekrente als treurig dieptepunt te vermelden. De lijsttrekker achtte dat punt niet onderhandelbaar. Alsof het zijn partij niet om veel belangrijker zaken zou gaan.

De utilitaristische ethiek is het filosofisch jasje waarin de onverschilligheid zich kleedt. Bekend zijn de antimoralistische leuzen 'weg met het geheven vingertje', 'wees niet het braafste jongetje van de klas'. De EU wordt beschouwd als een ruif waaruit Nederland zo veel mogelijk vreten moet (de fraude met subsidies uit het Europees Sociaal Fonds; strijd om de EU-douanerechten die in onder meer Rotterdam geheven worden).

De zorg om de mensenrechten en om de ontwikkeling van achtergebleven landen of streken verdwijnen achter de horizon. De trots op 'Nederland gidsland' ligt heel ver achter ons. Het vreemde van het hedendaagse nationalisme is dat de aanhangers daarvan niet malen om het imago van ons land. Morele onverschilligheid met een nadruk op de opvatting dat Nederland maar een klein landje is, zonder missie ten bate van anderen, behoort tot de inhoud van het hedendaagse populisme.

De christendemocratie bepleit inbedding van het economische in het streven naar recht, en de realisatie van morele, sociale en ecologische waarden. Heel klassiek is de visie op de onderneming als een arbeidsgemeenschap van werkgevers en werknemers. Zij dienen elkaars belang; er is sprake van een zekere band. Het ondernemingsklimaat dat hierbij past verschilt sterk van de kille utilitaristische kijk van werkgevers en werknemers op elkaar in het Angelsaksische systeem, maar ook van de vechtcultuur in Zuid-Europa.

De christendemocratie wil dat ondernemingen zich maatschappelijk verantwoordelijk achten. In die kring werd al vroeg het belang ingezien van de worteling van het bedrijf in de streek. Van maatschappelijk verantwoord ondernemen zijn goede voorbeelden te geven, zowel in eigen land als in het optreden in ontwikkelingslanden. Het westers ondernemen zal in die landen aan morele criteria moeten voldoen. De globalisering zal juridisch en ethisch beteugeld moeten zijn. Dat is trouwens de taak van de EU.

Het CDA moet voor zijn kiezers herkenbaar zijn als een partij met een sterk morele inslag en een visie die diep geworteld is in een beproefde christelijk-sociale traditie. Het is moeilijk voorstelbaar dat dit maatschappelijk realisme zijn werking zal verliezen. Reden om te stellen dat de christendemocratie als zodanig zijn Grote Verhaal niet kwijt is.

Wel kunnen vertegenwoordigers van de christendemocratie tekortschieten in het uitdragen van de politieke innovaties waartoe hun inspiratie leidt. Soms laat men zich impone-

ren door visies die in een bepaalde periode de tijdgeest bestempelen. In de rapporten waarin (teleurstellende) verkiezingsuitslagen worden geanalyseerd, wordt steeds weer gewezen op het gebrek aan moed om voorop te lopen bij de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.⁷

Het is ook de vraag of er nog voldoende kiezers zullen overblijven voor wie politiek níet neerkomt op bevordering van het platte materiële eigenbelang. De meeste partijen hebben immers dat beeld van ‘goede politiek’ aan de burgers voorgehouden. Behalve sommige CDA-vertegenwoordigers zijn veel burgers het Grote Verhaal kwijtgeraakt. Men bewijst hen geen dienst met teksten zonder waarden. Een burger wil aangesproken zijn als een persoon met moreel besef en met verantwoordelijkheden. Wil het CDA toekomstwaarde hebben, dan zal deze partij aan de opbouw van zo’n electoraat moeten werken.

Noten

- 1 T.O.F. van Prooijen, *Mens waar ben je? Een verkenning van het christen-democratische mensbeeld* (Den Haag 2006) (uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA).
- 2 H.P.A. Knops (red.), *Op zoek naar de kracht van de samenleving* (Den Haag 2011) (uitgave van het Wetenschappelijk Bureau voor het CDA).
- 3 John L. Esposito en Dalia Mogahed, *Who speaks for Islam? What a billion Muslims really think* (New York 2007).
- 4 Bijvoorbeeld: *ibidem*.
- 5 A.M. Oostlander e.a., *Crossing bridges. Democratization in the Middle East and a Christian democratic approach* (Brussel en Den Haag 2008).
- 6 Aldus de Egyptische auteur Alaa al-Aswani, die als een van de weinigen de Egyptische revolutie van 2011 zag aankomen (‘De massa keert zich tegen de revolutie’, *Trouw*, 28 juni 2011).
- 7 *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief. Rapport commissie-Frissen* (Den Haag 2010); Paul Schenderling (red.), *De toekomst van de christen-democratie in Nederland. Een onderscheidende rol voor het CDA in het nieuwe politieke landschap. Inhoudelijk evaluatierapport* (Delft 2010).

Het sociaaldemocratisch program... en hoe het in de verdrukking kwam

Paul Kalma

Na de verpletterende nederlaag die het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 leed, heeft een commissie onder leiding van Léon Frissen de toestand van de Nederlandse christendemocratie geanalyseerd. Haar oordeel was hard. Het CDA heeft 'onvoldoende geïnvesteerd in de ontwikkeling van een onderscheidend antwoord op de vragen van de eenentwintigste eeuw'. Dit maakte het CDA kwetsbaar en zorgde ervoor dat het 'ging meedeinen op de politieke golven, in plaats van zelf koers en agenda te bepalen'. De oorzaak zoekt Frissen c.s. in een cultuur 'die vooral gericht was op bestuurlijke verantwoordelijkheid en primair gericht op het zenden van boodschappen'. Alternatieve geluiden en second opinions werden als bedreiging van de eensgezindheid opgevat. 'Het eigene, de onderscheidene relevantie,' concludeert de commissie, 'was vermolmd.' De partij 'schaatste door, maar op steeds dunner ijs'.¹

Het is alsof je een rapport over de Partij van de Arbeid leest. Een evaluatie van de verkiezingen werd daar niet opportuun geacht (en de uitslag viel relatief mee). Maar de kwalen waaraan de PVDA lijdt, hebben erg veel weg van die van het CDA. Vanaf de jaren negentig omhelsde ze, af en toe tegenstribbelend, de mode van de markt. 'Sterkste schouders, zwaarste lasten' werd een bijna achteloos gebruikt cliché. De partij verloor inhoudelijk aan profiel, raakte eenzijdig-bestuurlijk gericht en liet het interne debat opdrogen. En is het bij de VVD anders? Die doet het electoraal goed en blaakt naar eigen zeggen van zelfvertrouwen. Maar het opportunisme viert hoogtij. Liberale uitgangspunten, zoals de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, zijn geruisloos van tafel verdwenen. Een toekomstvisie ontbreekt. Intussen werd zonder intern rumoer een kabinet gevormd met een rechts-populistische partij die groepen Nederlanders als 'islamitisch stemvee' wegzet.

De traditionele volkspartijen hebben de afgelopen decennia ernstig aan kracht ingeboet – geen typisch Nederlands verschijnsel overigens. Ze lieten verantwoordelijkheden vervagen (bijvoorbeeld bij de vormgeving van publieke voorzieningen) en gaven bevoegdheden uit handen (zoals bij de regulering van de economie). Ze verloren niet alleen het contact met de burgers, maar kropen, met hun fixatie op economische modernisering, ook dicht tegen elkaar aan. Principiële verschillen werden gereduceerd tot beleidsmarges. Zo ontstond de ruimte die rechts-populistische partijen zijn gaan opvullen. De politiek, schrijft Herman Tjeenk Willink, 'is verbestuurlijkt en het bestuur is – in zijn denken – vermarkt'. Politieke partijen 'hebben nog zelden een samenhangende visie, een "groot verhaal", waarin de verschillende programmapunten en plannen een plaats hebben; waarin heldere – van andere partijen duidelijk afwijkende – keuzes worden gemaakt; waaruit (ook) passie en emotie spreekt'.²

In dit artikel schets ik de hoofdlijnen van het sociaaldemocratisch programma zoals dat in ons land vanaf het eind van de negentiende eeuw vorm heeft gekregen. In welke context ontwikkelde het zich? Welke invloed oefende het uit, en in welke richting heeft het zich ver-

der bewogen? Hoe valt de inhoudelijke en electorale neergang van de sociaaldemocratie in de afgelopen decennia te verklaren? En is herstel mogelijk? Het is in ieder geval dringend noodzakelijk. Het sociaaldemocratisch programma is, in een tijd van oplopende ongelijkheid en een wankelend financieel kapitalisme, onverminderd relevant. Er bestaat grote behoefte aan een politieke beweging die 'eerlijk delen' weer de centrale plaats geeft die het verdient – en van daaruit verbinding legt met verdergaande doelstellingen op het gebied van economie, ecologie en de kwaliteit van het bestaan.

Gaat het de PVDA ook lukken? Niet uitsluitend op eigen kracht. Succes zal mede afhangen van maatschappelijke coalities en van samenwerking met andere linkse partijen. Niet alleen omdat links daar inhoudelijk en machtspolitiek sterker van wordt. Zo'n bundeling kan ook een bijdrage leveren aan de heropleving van de politiek als geheel; aan de open, gepassioneerde strijd om het algemeen belang die de kern en de kracht van een democratie uitmaakt. En die strijd verdeelt niet, maar verbindt, zoals Tjeenk Willink terecht opmerkte. Politisering, aldus de scheidend vicepresident van de Raad van State, draagt bij aan de overbrugging van maatschappelijke tegenstellingen, zoals omgekeerd de verbestuurlijking van de politiek in de afgelopen kwart eeuw die tegenstellingen heeft doen oplopen. Het devies is: '(m)aatschappelijke depolarisatie door politisering, in plaats van omgekeerd.'³

De historische context

De kern van het 'klassieke' sociaaldemocratische programma kan zonder moeite worden benoemd. Die betreft de emancipatie van de arbeidersklasse respectievelijk van degenen aan de onderkant van de inkomens- en kansenverdeling – in politiek en cultureel maar vooral in sociaal opzicht. Op dat vlak is in Noord- en West-Europa veel bereikt. In Nederland hebben SDAP en PVDA in dat emancipatieproces een belangrijk aandeel gehad, zij het minder groot dan in de Scandinavische landen, waar de sociaaldemocratie de politiek lange tijd heeft gedomineerd. Hier werd de verzorgingsstaat vooral opgebouwd en uitgebreid in het kader van het naoorlogse 'rivaliserend bondgenootschap' met de christelijke partijen.⁴

Over de interpretatie van het emancipatiestreven en over de in te zetten middelen waren de sociaaldemocraten het onderling lang niet altijd eens. Het is daarom lastig om onomwonden van 'de' sociaaldemocratie (en van 'de' christendemocratie of 'het' liberalisme) te spreken. De historicus Kossmann heeft de neiging om dat wél te doen eens welluidend gekritiseerd: 'Men veronderstelt een politieke kern, een innerlijk, zichzelf gelijkblijvend politiek principe dat als een pantserwagen langs de wegen der geschiedenis rijdt, en, aangevallen soms van voren, soms van achteren, soms van links, soms van rechts, vanuit zijn wendbare geschutstoren zijn kogels afvuurt naar alle richtingen waaruit gevaar dreigt.'⁵ Welnu, de Nederlandse sociaaldemocratie is allesbehalve zo'n gepantserd voertuig geweest. Zo werd in het begin van de twintigste eeuw heftig strijd gevoerd over de vraag of de omverwerping van het kapitalisme een geleidelijke, 'reformistische' aangelegenheid was of desnoods met revolutionair geweld moest worden afgedwongen.

Een tweede, minstens zo belangrijk punt van debat betrof de rol van de overheid. Die heeft de sociaaldemocratie altijd zwaar aangezet. Maar de accentverschillen tussen en binnen de betreffende partijen waren aanzienlijk. In Nederland zijn de opvattingen over de staat nogal eens heen en weer geschoven – van etatistisch tot uitgesproken corporatistisch. En dan

was er, in de derde plaats, de discussie over de verhouding tussen economie en emancipatie. Materiële lotsverbetering stond in alle sociaaldemocratische partijen voorop. Maar dat streven werd van het begin af aan aangevuld én gekritiseerd met pleidooien voor culturele emancipatie respectievelijk voor bestrijding van winstbejag en doorgeslagen doelmatigheidsdenken. Dit cultuursocialisme was in Nederland vooral gemeenschapsggericht, zoals bij PVDA-oprichter Willem Banning. Maar het vond een eigenzinnige, individualistische tegenhanger in het vooroorlogse werk van Jacques de Kadt, die de SDAP te veel affiniteit verweet met de middelmaat en met het ideaal van 'een warme stal, goed voer en een pretje op z'n tijd'.⁶

Dergelijke verschuivingen en meningsverschillen binnen de Nederlandse sociaaldemocratie zijn door de socioloog Jacques van Doorn tot inzet gemaakt van een korte, maar diepgaande bijdrage aan de geschiedschrijving van SDAP en PVDA. In een in 1992 gehouden lezing vergeleek hij beide partijen met een kameleon, 'zij het ontdaan van de bijbetekenis van onbetrouwbaarheid'. 'Het diertje is al onaantrekkelijk genoeg,' aldus Van Doorn. De socioloog achtte koerswisselingen en interne verdeeldheid kenmerkend voor de sociaaldemocratie in ons land en zocht een verklaring voor dat gedrag. Die meende hij te vinden in de 'formative years' van de beweging, rond 1900. Het socialisme kwam in Nederland te vroeg (omdat een industrieel kapitalisme zich eigenlijk nog moest ontwikkelen) en te laat (omdat radicaalliberale en christelijke stromingen het maatschappelijk middenveld al hadden bezet).

Die achterstand heeft de Nederlandse sociaaldemocratie nooit meer ingehaald. In de eerste vijftig jaar van haar geschiedenis 'werd zij genegeerd of bestreden; in de tweede vijftig jaar deed zij mee, maar dan in de letterlijke zin van het woord, dus altijd naast anderen, nooit alleen, tegenover anderen'. Deze lange geschiedenis van uitsluiting en afhankelijkheid verklaart een zekere neiging tot retoriek, alsook de onzekerheid waarmee zij vaak opereren, vooral op momenten dat de macht binnen handbereik ligt.⁷ Van Doorn zette zijn stelling wel erg zwaar aan en vertoont deterministische trekken. Maar dat SDAP en PVDA, althans op nationaal niveau, een moeizame omgang met de macht hadden, is juist. Zijn oordeel sluit ook aan bij dat van anderen. Volgens Hans Daalder was de Nederlandse sociaaldemocratie lange tijd 'meer gericht op het getuigend belijden dan op het werkelijk veroveren van de politieke macht'.⁸ En Arie van der Zwan spreekt van gebrek aan zelfvertrouwen en een obsessie met het politieke midden.⁹

De kritiek van Van Doorn is des te overtuigender omdat hij de prestaties die de sociaaldemocratie in Nederland geleverd heeft, wel degelijk op waarde wist te schatten. Ze heeft 'onmiskenbare successen' geboekt op sociaal gebied en in de strijd tegen onze afhankelijkheid van economie en technologie en tegen de heerschappij van het geld. Daar ligt volgens Van Doorn ook haar toekomstige roeping.

Politieke en sociale grondrechten

Het vroege socialisme stond in Nederland, mede vanwege de late industrialisatie, vooral in het teken van het anarchisme. Het kreeg organisatorisch gestalte met de oprichting van de Sociaal-Democratische Bond in 1883, die vooral onder land- en veenarbeiders in het noorden veel aanhang vond. Voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis was de eerste socialist in Nederland die – onder het censuskiesrecht en een districtenstelsel – een Kamerzetel veroverde. Maar de SDB bleef zich, ook als gevolg van de economische crisis in die tijd, sterk antiparlementair opstellen en besloot in 1893 niet meer aan de verkiezingen deel te nemen.¹⁰

Dat lokte in 1894 de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij uit. De rode onderwijzers, vakbondsbestuurders, regionale arbeidspropagandisten en intellectuelen die het bestuur en het kader van de SDAP vormden, zagen parlementaire actie wel degelijk als een belangrijk middel voor sociale en politieke hervormingen. Maar de verschillen tussen SDB en SDAP waren ook weer niet heel groot. Parlementair werk sloot, zo meenden zelfs de gematigden in de nieuwe partij, revolutionair optreden – als het erop aankwam – niet uit. Het politieke dilemma waarmee de SDB had geworsteld, was bovendien allerm minst verdwenen. Als gevolg van het beperkte kiesrecht bleven ook de sociaaldemocraten aangewezen op samenwerking (al vóór de verkiezingen) met liberale kandidaten. Dat maakte vervreemding van de eigen, veelal radicale achterban tot een telkens terugkerend gevaar.

De SDAP begon redelijk succesvol. Ze beschikte in 1901 al over vier Kamerzetels en wist duizenden leden te werven. Onder de charismatische leiding van Pieter Jelles Troelstra nam haar invloed verder toe. Maar politieke resultaten werden vooralsnog niet geboekt. Bij de spoorwegstaking van 1903 leed de Nederlandse arbeidersbeweging zelfs een zware nederlaag, met een wettelijk stakingsverbod en duizenden ontslagen arbeiders als gevolg. En het algemeen kiesrecht en de achturedag die de sociaaldemocraten ingevoerd wilden zien, werden door de christelijke regeringscoalitie geblokkeerd. Toenemende buitenparlementaire druk veranderde daar niets aan. En toen de christelijke partijen bij de verkiezingen van 1913 hun meerderheid verloren en de liberalen de SDAP uitnodigden om mee te regeren, wees zij dat aanbod, uit vrees om 'ingepakt' te worden, van de hand. Pas 26 jaar later zou de partij voor het eerst regeringsverantwoordelijkheid gaan dragen.

De Eerste Wereldoorlog bracht de partijpolitieke fronten echter alsnog in beweging. In die jaren werden de eerste stappen gezet voor de hervormingen die in 1918 en 1919 hun beslag zouden krijgen: algemeen kiesrecht, de achturedag en rudimentaire vormen van sociale zekerheid, in ruil voor de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Een revolutiedreiging in omringende landen, aan het eind van de oorlog, deed de hervormingsdruk nog wat verder oplopen. In Nederland zelf was het rustiger, maar eind 1918 kwamen in enkele kazernes soldaten in opstand tegen hun eet- en woonomstandigheden. Bij demonstraties in Amsterdam vielen vier doden. In dat broeierige klimaat dachten bestuurders en ondernemers in de Rotterdamse regio revolutionair geweld in Nederland te vermijden door met vertegenwoordigers van SDAP en vakbeweging te onderhandelen over een overdracht van de macht. Ook *De Telegraaf* en de *NRC* riepen de autoriteiten op om concessies aan de arbeidersklasse te doen.

Troelstra wakte en woog en riep vervolgens (op een grote demonstratie in Rotterdam, later in de Tweede Kamer) de Nederlandse arbeidersklasse op om de macht te grijpen. Maar de macht werd niet gegrepen, het bleef stil. Rechts rook zijn kans en organiseerde een massale demonstratie ten gunste van de heersende orde – het koningshuis in het bijzonder. Troelstra trok zijn woorden gedeeltelijk in en werd in de Tweede Kamer weggehoond. Maar de SDAP liet hem niet vallen en hij bleef een op handen gedragen partijleider. Zo kwam een eind aan een bijzondere episode in de sociaaldemocratische geschiedenis in ons land, die niet met verwijzingen naar overspannenheid of karakterzwakte van de hoofdpersoon kan worden afgedaan. In buurlanden leek er inderdaad een revolutie op til. Een deel van het establishment wilde inderdaad verregaande concessies aan de SDAP doen. En bij machtsverschuivingen gaat het er soms ruw aan toe. Dat wist ook de jonge Willem Drees, die in die tijd in uitzonderlijke gevallen wel ruimte zag voor de 'dictatuur van het proletariaat' – maar niet in Nederland en alleen heel kort.¹¹

Een ‘vergissing’, zoals Troelstra’s handelwijze te boek is komen te staan, bleef het intussen wel. Met typisch Nederlandse, bijna ontroerende details. Na de massabetoging in Rotterdam waar hij sprak, werden de demonstranten opgeroepen om niet naar het stadhuis op te marcheren. Ze werden gevraagd om rustig naar huis te gaan, en om op het SDAP-congres, diezelfde week, over de wenselijkheid van een machtsovername te beraadslagen en te stemmen.

Bestaanszekerheid in een gemengde economie

Voor de SDAP waren de jaren twintig en dertig in veel opzichten een periode van stagnatie. De invoering van het algemeen kiesrecht leverde geen electorale doorbraak op en regeringsdeelname bleef tot 1939 geblokkeerd. De partij bracht in de jaren twintig rapporten uit over de inrichting van de economie, maar zonder veel kans op uitvoering – en nogal theoretisch van aard. Successen werden er echter ook geboekt. En in en rond de partij vonden veranderingen plaats waarvan de sociaaldemocraten na de Tweede Wereldoorlog sterk zouden profiteren.

Zo verwierf de SDAP zich een belangrijk aandeel in het bestuur van enkele grote steden. Daarnaast ontstond een hecht georganiseerde ‘Rooie Familie’ (waaronder het rode deel van de vakbeweging, de VARA en de Arbeiders Jeugd Centrale). Het gevaar van voortgaand isolément dat in deze vorm van verzuiling besloten lag, werd bestreden door een groep intellectuelen van ‘burgerlijke’ afkomst. Banning, Stuuf Wiardi Beckman, Marinus van der Goes van Naters en anderen zetten in de jaren dertig vernieuwingen in gang die van de SDAP een brede volkspartij moesten maken. Het beginselprogramma van 1937 getuigde daarvan. De parlementaire democratie en de natiestaat werden omarmd; de sociaaldemocratie richtte zich, mede vanwege de dreiging van het fascisme in Europa, voortaan ook uitdrukkelijk tot de middengroepen. Ten koste van de uiteindelijke ambities ging dat niet. ‘De wereld doordringen met geest’, zo omschreef Wiardi Beckman de doelstelling van de sociaaldemocratie.¹²

En dan waren er – niet in de laatste plaats – de ervaringen met de economische crisis in de jaren dertig. In de SDAP kwam, net als in andere sociaaldemocratische partijen, de nadruk te liggen op praktische voorstellen om de werkloosheid te bestrijden en de economie te stimuleren, als alternatief voor de traditionele bezuinigingspolitiek. Gepleit werd, onder meer naar het voorbeeld van de Amerikaanse New Deal, voor een Plan van de Arbeid, onder het motto ‘bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil’. Tot uitvoering van die plannen kwam het in West-Europa nog niet. Maar zowel bij links als bij rechts groeide de overtuiging dat de tijd van het laissez-faire-kapitalisme voorbij was. Het had een spoor van economische, sociale en politieke vernieling door de wereld getrokken en in de kapitalistische kernlanden hyperinflatie en massawerkloosheid teweeggebracht. De markt, zo werd steeds meer beseft, had een duidelijke institutionele en morele inkadering nodig om verzoend te kunnen worden met sociale vooruitgang, democratie en beschaving.

Op basis van dat inzicht is na de oorlog in het westelijk deel van de wereld een gemengde economie opgebouwd. Een keynesiaans klassencompromis is het wel genoemd, met meer of minder geïnstitutionaliseerde betrokkenheid van vakbonden en ondernemersorganisaties. In Nederland kreeg dat compromis vorm door duurzame samenwerking tussen de drie grotere christelijke partijen en de in 1946 tot stand gekomen Partij van de Arbeid. De achtereenvolgende kabinetten legden de basis voor een – aanvankelijk nog sobere – verzorgingsstaat, voerden een restrictief loon- en prijsbeleid en stimuleerden de exportindustrie. Willem Drees gaf

tien jaar lang leiding aan deze ‘rooms-rode’ samenwerking. Daarmee plukte de sociaaldemocratie landelijk de vruchten van de omvorming van klasse- tot volkspartij en van het grondwerk dat sociaaldemocratische lokale bestuurders voor de oorlog hadden verricht. Drees zelf groeide uit tot een icoon van de sociale vooruitgang in ons land.

Een volledig succes was de betreffende periode voor de Partij van de Arbeid echter niet. Haar poging, direct na de oorlog, om door middel van de zogenaamde Doorbraak christelijke kiezers op grote schaal bij de confessionele partijen weg te halen, mislukte deerlijk. Ook ter linkerzijde bleef, mede vanwege haar blamerende betrokkenheid bij de oorlog in Indonesië, aanvankelijk concurrentie bestaan van de CPN. En tot een werkelijk ‘leidende kracht in onze staatkunde’, waarvan Drees sprak, ontwikkelde de PVDA zich niet. Van der Zwan wijst in dat verband op haar sterk gouvernementele opstelling. Hij kritiseert ook haar vergroeiheid met het beleid van ‘bestedingsbeperking’ voor de eigen werknemersachterban. De KVP heeft daar eind jaren vijftig haar politieke voordeel mee gedaan (‘welvaartsverruiming’). En toen de confessionele partijen de PVDA hadden geloosd, kon ook wat hen betrof de verheerlijking van Drees beginnen.¹³

Spreiding van inkomen, kennis en macht

De jaren zestig begonnen moeizaam voor de PVDA. Als oppositiepartij leed ze bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 vijf zetels verlies. En toen ze twee jaar later toch weer als coalitiepartner aanschoof, gebeurde dat zonder tussentijdse raadpleging van de kiezers en hield het betreffende kabinet (Cals-Vondeling) nauwelijks een jaar stand. Het zou tot 1973 duren vóór de PVDA opnieuw regeringsverantwoordelijkheid ging dragen.

Die jaren werden wel goed gebruikt – en de economische en politieke conjunctuur zat mee. In veel West-Europese landen had progressieve politiek in de jaren zestig en zeventig de wind in de zeilen. Op basis van gestegen welvaart en een krappe arbeidsmarkt vond een uitbreiding plaats van sociale zekerheid, collectieve voorzieningen en werknemersrechten. Volledige werkgelegenheid en een rechtvaardige inkomensverdeling stonden hoog aangeschreven. En de maatschappij was, van vakbondsacties tot het studentenprotest, volop in beweging. In dit klimaat groeide het zelfvertrouwen van de sociaaldemocratische partijen. Ze zetten in veel landen, met gezaghebbende politici als Willy Brandt en Olof Palme, de toon. En in Zuid-Europa leek, na de val van de dictaturen daar, iets soortgelijks te gaan gebeuren. De Duitse socioloog Franz Walter spreekt achteraf van een korte periode van sociaaldemocratische hegemonie, van brede steun voor haar programma van ‘geplande modernisering’.¹⁴

In Nederland gaf Joop den Uyl, eerder langjarig directeur van het wetenschappelijk bureau van de PVDA, een eigen uitwerking aan dat programma. Hij zocht een nieuwe grondslag voor de sociaaldemocratie ‘in een tijdperk van overvloed’. Die grondslag vond hij in een geactualiseerd begrip van vrijheid en gelijkheid, in democratisering van bedrijven en instellingen en in een combinatie van zakelijkheid en hartstocht voor de politiek. ‘Kwaliteit van het bestaan’ was daarbij het sleutelbegrip. Het kapitalisme, zo betoogde Den Uyl in het voetspoor van de Amerikaanse econoom Galbraith, produceerde veel luxe en weelde, maar liet behoeften aan onderwijs, zorg, huisvesting en culturele ontplooiing onbevredigd. Uitbreiding van publieke uitgaven in die richting achtte hij gewenst, mede om een ander gebruik van de particuliere welvaart te bevorderen. De verworvenheden van de welvaartsstaten moesten ‘mede dienstbaar (...) worden gemaakt aan rechtvaardiger verhoudingen in de wereld’.¹⁵

Bij de Kamerverkiezingen van 1967 trad Den Uyl voor het eerst als lijsttrekker van de pvdA op. De partij verloor opnieuw zetels (zes). Later kwam de positie van de partijleider, met de opmars van Nieuw Links in het partijbestuur en de Kamerfractie, verder onder druk te staan. Deze stroming beschouwde hem als een vertegenwoordiger van de oudere generatie sociaaldemocraten, met kritische opvattingen over het gebruik van buitenparlementaire actiemiddelen als de bezetting van universiteitsgebouwen.¹⁶ Maar Den Uyl vocht terug en sloot een akkoord met zijn opposenten. Samen met D'66, PPR en PSP stelde de pvdA vervolgens een radicaal getoonzet alternatief regeringsprogramma op, getiteld: *Keerpunt '72*, dat tot inzet gemaakt werd van de Tweede Kamerverkiezingen. De betrokken partijen wonnen gezamenlijk bijna 40 procent van de stemmen.

Op basis van die uitslag kwam – met gedoogsteun van de confessionele partijen en dankzij het vernuft van formateur Jaap Burger – in 1973 het kabinet-Den Uyl tot stand. Het maakte de hoge verwachtingen ter linkerzijde niet waar, maar boekte wel degelijk resultaten (zoals een structurele verhoging van de laagste inkomens). De verdiensten van het kabinet betroffen daarnaast de wijze van politiek bedrijven. Het forceerde met zijn conflictueuze openheid een stijlbreuk in een nog altijd wat regentesk ogende Nederlandse politiek. En de inhoudelijke polarisatie tussen links en rechts die het voorstond, onder de leuze ‘spreiding van inkomens, kennis en macht’, bevorderde de duidelijkheid in de politiek en deed de belangstelling onder de bevolking toenemen. Terecht verwijst Tjeenk Willink naar ‘de jaren zeventig’ ter illustratie van zijn eerder aangehaalde stelling dat een open, gepassioneerde strijd om het algemeen belang de kern van de democratie vormt en dat politisering langs die lijnen een samenleving bindt in plaats van scheidt.¹⁷

Schaduwzijden had de genoemde polarisatie intussen ook. Een aanzienlijk deel van het pvdA-kader verloor ten tijde van het kabinet-Den Uyl de politieke proporties geheel uit het oog. De aanwezigheid van christendemocratische ministers in het kabinet werd als een hinderlijk (en tijdelijk) obstakel beschouwd. Een pvdA-Kamerlid noemde het kabinet-Den Uyl zelfs een ‘historische vergissing’. De grote verkiezingsoverwinning die de pvdA in 1977 boekte, deed die zelfoverschatting alleen maar toenemen, en werd door partijleider Den Uyl onvoldoende ingedamd. De partij beet zich bij de nieuwe formatie zodanig vast in een gevreesd ‘teveel’ aan ‘te rechtse’ ministers dat de onderhandelingen mislukten en de pvdA, met tien zetels winst, in de oppositie belandde. Ze had uit overmatige zelfverzekerdheid (van het soort waar de onzekerheid doorheen schemert) de macht verspeeld.

De partijraad van de pvdA waarop die formatiebreuk gestalte kreeg, werd bijgewoond door een delegatie van Joegoslavische communisten die Nederland bezocht. Ze waren er, ondanks herhaalde verzekeringen van het tegendeel door hun gastheer, wbs-directeur Wouter Gortzak, van overtuigd dat het een zorgvuldig geregisseerde aangelegenheid was. Een stukje theater dat partijleider en kaderleden gezamenlijk opvoerden om de druk op de beoogde coalitiepartners nog wat verder op te voeren – en om vervolgens een praktische deal met die partners te sluiten. Maar het was geen theater. Enige tijd later vormden Dries van Agt en Hans Wiegel een centrumrechtse coalitie. En het tweede kabinet-Den Uyl waarin sommige pvdA'ers nog jaren bleven geloven, is er nooit gekomen.

Tussen zakelijkheid en verzaking

De jaren tachtig vormden de overgang naar een nieuwe periode in de geschiedenis van de pvdA. Het leiderschap van Den Uyl kwam, ten tijde van het kortstondige en krakkemikkige kabinet-Van Agt-Den Uyl (1981-1982) intern onder druk te staan. Na een aantal jaren krachtige oppositie tegen het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986), werd hij opgevolgd door Wim Kok. De pvdA ging onder leiding van de oud-vakbondsvoorzitter een pragmatische middenkoers varen en heeft die ook later, met Wouter Bos als lijsttrekker, niet meer losgelaten. Het leverde haar langdurige regeringsdeelname op: sinds 1989 zelfs 17 van de 21 jaar – meer dan welke andere partij ook. Maar de politieke prijs die ze voor dat bestuurlijk pragmatisme betaalde, was hoog.

Die uitkomst valt niet los te zien van de politieke aardverschuiving die vanaf het eind van de jaren zeventig internationaal plaatsvond. In Europa begon het sociaaldemocratisch overwicht al te verminderen. De teruglopende economische conjunctuur speelde daarbij een rol, maar ook de zichtbare nadelen van overmatige staatsinterventie (inefficiënt opererende staatsbedrijven, overregulering). Daarnaast kwam, met de internationalisering van de economie, het sturend vermogen van de nationale overheid onder druk te staan. Neoliberale politici grepen in die omstandigheden hun kans. Vanaf het begin van de jaren tachtig werd in de vs en Groot-Brittannië, onder leiding van Reagan en Thatcher, hard bezuinigd, gedereguleerd en geprivatiseerd. Het marktdenken vond, meer of minder aangelengd, ook in Europa en elders in de wereld zijn weg en leidde tot sterke liberalisering van het internationale economische en financiële verkeer.

In 1981 waarschuwde Den Uyl krachtig voor die ontwikkeling. 'Nieuw Rechts', betoogde hij in een gepassioneerde verkiezingsrede in Amsterdam, 'keert zich tegen overheidsingrijpen waar er aan de vrije markt beperkingen zijn opgelegd. En het gebruikt de (soms terechte) kritiek op het functioneren van sommige voorzieningen om de aanval in te zetten op de verzorgingsstaat als geheel – en op de solidariteitsgedachte die daaraan ten grondslag ligt.'¹⁸ Maar dat was de pvdA tien jaar later alweer vergeten. Het nieuwrechtse offensief dat onverminderd aanhield, werd eigenlijk niet meer als zodanig herkend. De angst om in het radicalisme van de jaren zeventig te blijven hangen, was zo groot dat de partijleiding voor een verregaande verzakelijking koos. De sociaaldemocratie liet zich, net als elders in Europa, langzaam maar zeker de neoliberale consensus inzuigen. Daar ligt de belangrijkste oorzaak voor haar verregaande programmatische en electorale verzwakking in de afgelopen twintig jaar.

Dat wil niet zeggen dat er in die periode slecht bestuurd is en dat de pvdA geen successen heeft geboekt. De reeks regeringsdeelnames begon voor haar, in 1989, echter uitgesproken ongelukkig. Tijdens het kabinet-Lubbers-Kok, dat vanwege een omslag in de economie extra moest bezuinigen, liepen de spanningen snel op. Een onverwacht zware ingreep in de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen deed de pvdA in de zogenoemde 'wao-crisis' belanden, waarbij Kok zwaar onder vuur kwam te liggen. Bij de verkiezingen van 1994 vond de al verwachte electorale afrekening plaats. De pvdA raakte 12 van haar 49 zetels kwijt. Maar omdat het cda nog zwaarder verloor, werd ze toch de grootste partij van het land. Kok kreeg het voortouw in de formatie, sloot een akkoord met vvd en d66 en werd een succesvol premier in twee Paarse kabinetten. Zoals hij het zelf zei: 'Zelden lagen de ereloge en de nooduitgang zo dicht bij elkaar.'¹⁹

pvdA-lijsttrekker Wim Kok op campagne op de Amsterdamse Albert Cuypmarkt, 5 september 1989
[Foto: ANP – Cor Mulder]

De Paarse coalitie wist, geholpen door de economische conjunctuur, zowel de werkloosheid als het begrotingstekort verder terug te dringen. Verder werd een meer activerend arbeidsmarktbeleid in gang gezet. Uit omringende landen kreeg het kabinet daarvoor lof toegezwaaid en ook de kiezers oordeelden in 1998 positief. Maar de politieke risico's lagen hoog opgestapeld. De coalitie voerde geen wezenlijk ander beleid dan dat ten tijde van Lubbers III, waarop de PVDA in 1994 zo hard was afgerekend. De sociaaldemocraten conformeerden zich aan forse extra bezuinigingen, meer marktwerking in de publieke sector en een liberaal getint lastenverlichtingsbeleid. De nettolonen werden ontzien, maar ten koste van publieke investeringen en de sociale zekerheid. In het algemeen bleven de Paarse kabinetten de samenleving bekijken met de 'bril van Financiën',²⁰ die het neoliberalisme de politiek had opgezet. Oppositiepartij CDA had er weinig tegenin te brengen.

Ruimte voor het populisme

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 won de Lijst Pim Fortuyn – enkele dagen na de moord op zijn naamgever – 26 zetels. De PVDA werd gehalveerd. Bijzondere omstandigheden helpen die verschuiving verklaren. Maar de kiezersrevolte van 2002 had vooral een structurele achtergrond: het falen van de gevestigde politieke partijen. Uitgerekend in de periode dat de verzuiling begon af te brokkelen, trokken ze zich terug in de instituten van wetgevende en uitvoerende macht. De PVDA ondervond daar bovengemiddeld de gevolgen van. Ze ontleent haar bestaansrecht mede aan het behartigen van de belangen en het vermogen tot politieke mobilisatie van lager geschoolden en lager betaalden. En juist het contact met die groepen verschaalde. Hun groeiend onbehagen (over een door immigratie veranderde leefomgeving, over de opmars van managers op het werk, over de politiek zelf) werd niet meer waargenomen.

Maar het is niet alleen doofheid die de gevestigde politiek verweten kan worden. Politiek gaat over luisteren, maar ook over vertellen. Ze draait ook om opvattingen en idealen en over de vraag hoe maatschappelijke problemen moeten worden opgelost. Dat is het tweede terrein waarop de gevestigde partijen verregaand tekort zijn geschoten. Men kan niet ongestraft de tegenstelling tussen links en rechts verwaarlozen, zoals de afgelopen dertig jaar – onder 'Paars' in het bijzonder – is gebeurd. Democratische politiek leeft, zoals de socioloog Bart Tromp het heeft uitgedrukt, bij 'een constitutionele tegenstelling die als ordenings- en keuzeprincipe dienst doet'. Wie de links-rechts-tegenstelling laat vervagen, 'schept ongewild ruimte voor een alternatief ordeningsprincipe': voor de populistische tegenstelling tussen 'gewone mensen' en gevestigde orde. Voor de buitenstaander die, in naam van 'het volk', schoon schip gaat maken in de 'achterkamertjes' van de macht.²¹ Unfair? Allicht. Maar wel een verwijt dat de gevestigde partijen over zich hebben afgeroepen door (ook intern) de inhoudelijk-politieke strijd te minimaliseren.

Na 2002 trok de PVDA, onder leiding van Wouter Bos, maar zeer gedeeltelijk lering uit deze ervaringen. De nieuwe lijsttrekker voerde bij de tussentijdse Kamerverkiezingen van 2003 een scherpe en overtuigende, vooral tegen het CDA gerichte campagne en wist voor zijn partij negentien zetels te heroveren. Maar vervolgens koos hij toch weer voor een middenkoers: die van modernisering van de verzorgingsstaat en van de strijd om de gunst van de middengroepen, waarmee Tony Blairs *New Labour* zoveel succes had geboekt. Dat CDA en VVD onder neoliberale invloed naar rechts waren opgeschoven, liet Bos buiten beschouwing.

Net als het verlies aan vertrouwen van een groot deel van de eigen traditionele achterban. Zelfs de logica achter zijn eigen overwinning (harde kritiek op het CDA om 'klein links' klein te houden) verloor Bos uit het oog. De PVDA werd daar bij de verkiezingen van 2006 fors voor afgestraft. Ze verloor negen zetels; de SP kreeg er – alsnog – zestien bij. Het was een dramatische verkiezingsuitslag voor de leider van de oppositie tegen een impopulair kabinet.

De PVDA ging vervolgens toch een regeringscoalitie aan met CDA en ChristenUnie. Het regeerakkoord was defensief van aard en vormde geen heldere breuk met het kabinet-Balkenende II. Toen in 2008 de kredietcrisis uitbrak, nam het kabinet verstandige conjuncturele maatregelen en betoonde Bos zich een adequaat crisismanager. Maar van een structurele aanpak van een uit de hand gelopen financieel kapitalisme was geen sprake; een debat over de aard van de crisis werd eigenlijk niet gevoerd. Datzelfde gold voor omvang en richting van de bezuinigingen. De PVDA zakte intussen verder weg; bij de Europese Verkiezingen van juni 2009 kreeg ze 12 procent van de stemmen. Bij de vervroegde Kamerverkiezingen van 2010, met Job Cohen als nieuwe lijsttrekker, bleef de electorale schade beperkt. Ditmaal liep het CDA de grootste averij op. Maar het had ook weer de PVDA kunnen zijn. Of de VVD, die nu de wind even krachtig mee had. Kiezers zijn gaan zweven omdat de traditionele volkspartijen zijn gaan zweven. Partijen hebben geen richtinggevend paradigma meer. Ze zijn – in termen van belangenarticulatie, beleidsoriëntatie en politieke strijd – in verval geraakt.

In de campagne voor de Kamerverkiezingen van 2006 omschreef Bos de doelstelling van de PVDA als volgt: 'Nederland een tikkeltje tevredener en gelukkiger te (...) maken.' Daar werd hij later door een enkele partijgenoot hard op aangesproken. Maar het was wel eerlijk. Meer pretenties heeft de sociaaldemocratie op dit moment niet. En hetzelfde geldt voor de andere grote gevestigde partijen. Het is de programmatische en organisatorische leegte die ze hebben laten ontstaan, waarin de LPF en later de PVV zijn opgebloeid. Als het populisme in Nederland niet bestond, zou het morgen worden uitgevonden.

Tot slot: 'Ill fares the land...'

'Waar visie ontbreekt, komt het volk om,' zo hield een Bijbelvaste minister-president Den Uyl de Tweede Kamer voor bij het aantreden van zijn kabinet. En het maakte er werk van. Bijna veertig later gebruikte de Engelse historicus Tony Judt een even krachtige spreuk als aanklacht tegen het soort samenleving waarin we zijn beland en tegen 'the unbearable lightness of politics'. *Ill fares the land*, heet zijn fraaie, kort voor zijn dood verschenen essay. De titel is ontleend aan de achttiende-eeuwse Ierse schrijver Oliver Goldsmith. Die dichtte in 1770: 'Ill fares the land, to hastening ills a prey, where wealth accumulates, and men decay.'²²

'Something is profoundly wrong with the way we live today', aldus Judt. Dertig jaar lang hebben we het economisch eigenbelang tot beginsel gemaakt. Zelfs de ingrijpende kredietcrisis, die het falen van het vrijemarktdenken genadeloos blootlegt, lijkt daar geen verandering in te brengen. Banken willen weer op de oude voet verder gaan. Politici buigen mee en verhalen de kosten van de crisis op de bevolking. Dat we – financieel, economisch, ecologisch – op het breukvlak van twee tijdperken zitten, wordt nauwelijks onderkend. Judt: 'We seem unable to conceive of alternatives.' En: 'We simply do not know how to talk about these things any more. For the last thirty years (...) we have restricted ourselves to issues of profit and loss – economic questions in the narrowest sense.' Deze politieke sprakeloosheid, voegt Judt daar-

aan toe, is geen natuurverschijnsel, maar zelf ook politiek bepaald – en dus voor verandering vatbaar. '(It) is not an instinctive human condition: it is an acquired taste.'

De kritiek van de schrijver op de huidige sprakeloosheid van de politiek als het om 'systeemvragen' gaat, raakt de kern van de zaak. De politiek heeft sterk aan richtinggevend en probleemoplossend vermogen verloren. Partijen zijn tegenwoordig vooral bestuurdersorganisaties, geen plaatsen meer van ideeënvorming en debat. Ze volgen voor een aanzienlijk deel de heersende beleidsmoden. De volle nadruk is komen te liggen op verkiezingen en verkiezingscampagnes. Daarbij gaat mannetjesmakerij steeds meer boven inhoud, en wint reclametaal terrein op politieke dialoog en overtuigingskracht.

Dat doet de kwaliteit van de politiek geen goed. Maar het gaat ook ten koste van de wezenlijke functies die politieke partijen in een democratie vervullen: die van representatie en mobilisatie. De volkspartijen van weleer hadden een zichtbare achterban. Hun visie op het algemeen belang was verweven met belangenbehartiging van onderop – waarin ook de betrokken bevolkingsgroepen participeerden. Politiek was (zelfs in Nederland met z'n regenteske bestuurstraditie) ook een zaak van strijd en engagement – en droeg bij aan de vorming van de politieke identiteit van burgers. Dat is geheel naar de achtergrond verdwenen. Zo verloor de politiek aan herkenbaarheid en betekenis voor de burgers. Maar ze verloor ook aan relevantie. De articulatie van maatschappelijke zorgen en verlangens is, zo lijkt het wel, aan rechts-populistische partijen uitbesteed. En de zeggenschap over het economisch leven en over een deel van de publieke sector is aan de financiële markten en het bedrijfsleven verpand.

Wat dreigt is een trivialisering van de democratie.²³ Gaat de politieke elite, al dan niet onder maatschappelijke druk, die zeggenschap en handelingsvrijheid op markten en zaken-lobbies terugveroveren? Of legt ze zich er bij neer en gaat ze haar legitimiteitsverlies verder compenseren met brood, spelen en het voeden van ressentiment? En hoe gaan de kiezers reageren op de verregaande ontwaarding van hun stembiljet? Het kan allemaal goed aflopen, maar bij een verder toenemende probleemdruk kunnen autoritaire oplossingen, voorzichtig gezegd, een zekere aantrekkingskracht gaan uitoefenen.

De wederopstanding van de politiek begint met dat gevaar onder ogen te durven zien.

Noten

- 1 L. Frissen e.a., *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag 2010) p. 29-36 en 41.
- 2 H. D. Tjeenk Willink, 'De Raad in de staat – Algemene beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State 2010* (Den Haag 2011) p. 15-39.
- 3 *Ibidem*, p. 25.
- 4 Vgl. J.Th.J. van den Berg, A.P.C.M. Jaspers en M.G. Rood, *De svr 40 jaar: einde van een tijdperk, een nieuw begin?* (Deventer 1992) p. 29-45.
- 5 E.H. Kossmann, 'Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat' in: *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam) p. 27.
- 6 J. de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980 [1939]) p. 60.
- 7 J.A.A. van Doorn, *Het socialisme als kameleon. De historische overlevingskunst van de Nederlandse sociaal-democraten* (Burgerzaalzing 1992; Rotterdam 1992).
- 8 H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' in: *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) p. 11-39.

- 9 A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de pvda* (Amsterdam 2008).
- 10 Voor deze en andere gegevens heb ik geput uit: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- 11 Zie voor de beschreven gebeurtenissen de indrukwekkende biografie van Piet Hagen: *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam en Antwerpen 2010).
- 12 Geciteerd in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Scheffer (red.), *Onszelf blijven. H.B. Wiardi Beckman, baanbreker van de moderne sociaaldemocratie* (Amsterdam 2010) p. 32.
- 13 Van der Zwan, *Van Drees tot Bos*, p. 59.
- 14 F. Walter, *Vorwärts oder abwärts? Zur Transformation der Sozialdemokratie* (Berlijn 2010).
- 15 Vgl. F. Becker en P. Kalma, “‘Twee dingen goed begrijpen’. Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl”, *Socialisme & Democratie* 64 (2007) nr.11/12, p. 12-25.
- 16 J.M. den Uyl, ‘De smalle marge van democratische politiek’, *Socialisme & Democratie* 27 (1970) nr.7/8, p. 299-320.
- 17 Tjeenk Willink, ‘De Raad in de staat – Algemene beschouwingen’, p. 25.
- 18 J.M. den Uyl, *Tegen de stroom in. Verkorte weergave van een 2,5 uur durende rede, gehouden op 3 mei 1981* (Amsterdam 1981).
- 19 Vgl. bijvoorbeeld H. Goslinga, ‘Cohen kan met nieuwe doorbraak succes boeken’, *Trouw*, 18 december 2010.
- 20 Vgl. P. Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (Amsterdam 1995).
- 21 B. Tromp, ‘De taak der sociaal-democratie’, *Socialisme & Democratie* 56 (2001) nr.5/6, p. 90-95.
- 22 T. Judt, *Ill fares the land. A treatise on our present discontent* (Londen 2010).
- 23 Vgl. C. Crouch, *Post-democracy* (Cambridge 2003).

‘Dragers van beginselen’

De parlementaire entree van Abraham Kuyper en Ferdinand Domela
Nieuwenhuis

Erie Tanja

In het vierde deel van *Erflaters van onze beschaving* van Jan en Annie Romein vinden we zowel Abraham Kuyper als Ferdinand Domela Nieuwenhuis terug in de inhoudsopgave. Zij hebben daar – in de overzichtelijke indeling van de verzuiling – gezelschap van twee andere negentiende-eeuwse politici: Johan Rudolf Thorbecke en priester-staatsman Herman Schaepman.¹ Alle vier speelden zij een belangrijke rol in de Nederlandse parlementaire geschiedenis, zij het op eigen wijze en de één met beduidend meer succes en betekenis (Thorbecke) dan de ander (Domela). Thorbecke en zijn generatie vestigden vanaf het midden van de negentiende eeuw de parlementaire democratie en bepaalden de grote lijnen van het politieke spel. Kuyper, Domela en Schaepman maakten deel uit van de volgende politieke generatie, die deze lijnen verder uitwerkte en van richting deed veranderen. Domela was vooral politiek actief buiten de Kamer en keerde zich uiteindelijk tegen het bestel. In de eerste twee decennia van zijn politieke carrière was ook Kuyper vooral buiten de Kamer actief, maar hij was vanaf 1894 onmiskenbaar in de parlementaire politiek aanwezig. Beiden waren zij de uitgesproken eerste vertegenwoordigers van nieuwe denkbeelden en een nieuwe stijl van politiek bedrijven.

Dit artikel behandelt het eerste Tweede Kamerlidmaatschap van Kuyper (1874-1877) en het enige van Domela Nieuwenhuis (1888-1891). Beiden worden hier gezien als representanten van een nieuwe politieke cultuur en van de confessionelen en socialisten, hoewel zij op belangrijke punten verschilden. Centraal staat de wijze waarop hun stijl, voortkomend uit hun politieke denkbeelden, botste met de bestaande politieke cultuur. Op deze botsing wordt in het eerste gedeelte van dit artikel kort ingegaan. Vervolgens ligt de nadruk op de ervaringen van Kuyper en Domela in de Kamer.

Nieuwe visies, nieuwe vormen van politiek

De positie van de Tweede Kamerleden als volksvertegenwoordiger, hun verhouding tot (het volk erachter) de kiezers en tot elkaar: over deze ‘basisregels’ van het politieke spel verschilden de liberalen en conservatieven van de generatie-Thorbecke van mening met de confessionelen (antirevolutionairen en katholieken) en socialisten die vanaf de jaren 1870 en 1880 het parlementaire toneel betraden. Vanuit staatsrechtelijk perspectief ging het om een interpretatie van de grondwetsartikelen die bepaalden dat Kamerleden het hele volk vertegenwoordigden en dat zij zonder last en ruggespraak optraden. Dit uitte zich in de politieke praktijk in de eerste plaats in de opvattingen over de manier waarop de belangen van het volk in de Kamer het beste verwoord of gehoord dienden te worden. In de tweede plaats ging het om de onderlinge samenwerking tussen Kamerleden en de positie van partijen.

De liberalen en conservatieven zagen zich als vertolkers van de gevoelens van de gehele natie; zij spraken namens het volk en waren de aangewezen personen om hun belangen te verwoorden. Zij koesterden hun onafhankelijkheid tegenover de kleine groep kiesgerechtigden en plaatsten zichzelf in een bevoogdende positie ten opzichte van de rest van het volk. Het algemeen belang was het richtsnoer; aan deelbelangen mocht in het parlementaire debat en de politieke besluitvorming geen doorslaggevende betekenis worden toegekend.² Samenwerking in partijen paste hier niet bij: tussen Kamerleden onderling gold ongebondenheid als groot goed. Overleg tussen gelijkgestemden vond plaats, maar buiten de Kamergebouwen en zonder verdere binding tijdens het debat.³

Kuyper en Domela hadden een andere visie op deze basisregels. Kuyper verwoordde zijn opvatting in het 'beginselprogramma' van de ARP, *Ons Program*, als volgt:

De Staten-Generaal behoort te bestaan, niet uit "mannen van vertrouwen", maar uit dragers van beginselen; (...) Uitbreiding van volksinvloed op de overheid, niet vestiging van een parlementaire regering moet, naar eisch der historie, doel zijn van de Staten arbeid.⁴

Het eerste wees volgens Kuyper op een tegenstelling met de conservatieven, het tweede op een verschil van visie ten opzichte van de liberalen. De confessionelen en socialisten streden binnen en buiten de Kamer juist nadrukkelijk voor de belangen van een bepaald volksdeel. Zij zagen gedeelde beginselen, een gevoel van verbondenheid met hun achterban en het vertegenwoordigen van diens belangen als essentieel onderdeel van politiek. Dit was een belangrijk (parlementair) aspect van de sinds 1870 toegenomen verweving van de politieke en publieke sfeer. De maatschappij vond het parlement als plek om haar mening te ventileren, terwijl de staat en het parlement steeds meer in de maatschappij gingen regelen.

Kuyper en Domela verbonden beide werelden met elkaar, in plaats van het parlement als apart forum te zien, zoals de liberalen deden. Politiek werd steeds minder van een beperkte maatschappelijke groep, en steeds meer van het gehele volk, van de massa. Dit was een stapsgewijs en langzaam proces; volledig algemeen kiesrecht kwam er immers pas in 1919. Deze verandering ging gepaard met een nieuwe manier van politiek bedrijven, die in de plaats kwam van ongebondenheid en afstandelijkheid. Bij de 'dragere van beginselen' die de volksinvloed wilden vergroten en zich aan een bepaalde groep verbonden, paste vanaf de jaren 1870 partijvorming en een meer emotionele stijl van politiek bedrijven. Dit proces verliep sneller buiten de Tweede Kamer dan erbinnen.⁵ De algemene toon in de Kamer bleef langer zakelijk en rationeel dan daarbuiten, partijen (de Kamerclubs, voorlopers van de fracties) kregen langzaam en alleen officieus erkenning als legitieme spelers in het parlement, terwijl ze daarbuiten in verkiezingstijd al een belangrijke rol hadden.

De formulering dat Kamerleden 'dragere van beginselen' waren, was niet alleen betekenisvol vanwege een nieuwe opvatting over de vorm van politiek, maar ook voor de inhoud van het politieke debat en de daar gebruikte argumenten. Voor Kuyper en de zijnen (net als voor de katholieken) was het geloof een politieke drijfveer en richtlijn; God en de Bijbel vonden hierdoor hun weg in hun politieke taalgebruik.⁶ Domela en de latere socialisten streden voor het tegengaan van de uitwassen van het kapitalisme (met de klasseloze samenleving als ideaal), de 'sociale kwestie'. Behalve een verschil in visie over de vorm van politiek was er daarmee ook een belangrijke inhoudelijke tegenstelling tussen enerzijds de liberalen en conservatieven

en anderzijds de nieuwe groepen. De liberalen en conservatieven verzetten zich tegen het expliciet strijden voor een deelbelang in plaats van voor het algemeen belang, waarbij het bovendien ook nog om een deelbelang ging waarvan zij vonden dat het niet (geloof, vanwege de scheiding van kerk en staat) of slechts beperkt (sociale kwestie) in de politiek thuishoorde.

Dit inhoudelijke politiek verschil van opvatting kan voor een belangrijk deel de botsing verklaren tussen een ruime Kamermeerderheid enerzijds en Kuyper en Domela anderzijds. Hun (nieuwe) politieke stijl en vooral de strijdbaarheid waarmee zij deze nieuwe visie aan de man brachten, vormt een ander deel van de verklaring. Dat vorm inderdaad een belangrijkere rol speelde, blijkt in het verschil van de houding van de Kamer tegenover Kuyper en zijn voorganger G. Groen van Prinsterer. Groen had vanaf de jaren 1850 met de vermenging van het geloof en politiek (als bestuur) weinig weerstand opgeroepen. De grotere mate waarin Kuyper beide zaken aan elkaar verbond, maar vooral de manier waarop hij zijn missie ondernam – gedreven, met veel bezieling, en soms zonder aanzien des persoons – riep veel aversie op. Juist door zijn vorm en stijl valt Kuyper volgens Te Velde op veel punten te classificeren als populist, wat hem voor de liberalen 'gevaarlijker' maakte dan Groen.⁷

Kuyper en Domela versus de Tweede Kamer

De uitgangspositie van Kuyper en Domela verschilde, en daarmee hun houding ten opzichte van het parlement. Voordat hij in 1874 een Tweede Kamerzetel aanvaardde, bereidde Kuyper zich al enige jaren voor op de politiek. Zo stond hij in 1871 zonder succes kandidaat in het district Zutphen. In 1873 verloor hij de herstemming van de conservatief W.M. de Brauw in Gouda, het district dat hem een jaar later wel zou afvaardigen.⁸ Kuyper-biograaf Jeroen Koch noemt Kuypers 'volmondige bekering' tot de democratie in 1873 – zowel het gevolg van het lezen van politiektheoretische werken over de democratie als van het succes van de kerkelijke verkiezingen (waarbij lidmaten van de Hervormde Kerk hun eigen kerkraadsleden mochten kiezen, en die een succes waren voor de orthodoxie) – als belangrijk onderdeel van deze voorbereidende jaren.⁹

Kuyper was in 1874 echter nog niet volledig overtuigd van een politieke carrière. Hij twijfelde of hij zijn domineesroeping wel voor de politiek kon verlaten. De druk van zijn kerkelijke gemeente om niet te vertrekken, zal daarbij niet geholpen hebben. Met enige dramatiek, Kuyper allerm minst vreemd, en door (terechte) angst dat het vele werk tot overspanning zou leiden, duurde het maar liefst tot drie weken na zijn verkiezing voordat Kuyper zijn zetel definitief accepteerde. Geruststelling en aandringen van Groen van Prinsterer was nodig.¹⁰

Domela had heel andere redenen om te twijfelen. De socialistische beweging was verdeeld over de 'parlementaire weg'. Voor Domela had de verkiezingsstrijd meer gewicht dan de zetel zelf: de verkiezingen waren een uitgelezen mogelijkheid om ruim propaganda te maken. Hij zag zijn belangrijkste plaats onder het volk, de Kamer was slechts het podium om te protesteren 'tegen willekeur en onrecht'.¹¹ In maart 1888, kort na zijn verkiezing als Kamerlid voor het district Schoterland, schreef Domela aan zijn broer Adriaan: 'Wij konden die zegepraal niet voorzien en toen wij in het strijdperk traden, toen was het meer om onze krachten te tellen dan om plaatsen te veroveren. (...) Ik heb die plaats in de Kamer nooit verlangd en ik doe dat ook nog niet.'¹²

Ondanks verschillende ideologische opvattingen en persoonlijkheden, bestonden er ook overeenkomsten tussen Kuyper en Domela. Voor het verspreiden van hun politieke bood-

schap, was het (hoofd)redacteurschap van een krant essentieel. Op deze manier konden zij een breed publiek bereiken en met ferme taal hun visie geheel naar eigen inzicht verkondigen. Een andere opvallende overeenkomst was hun beider domineeschap. Tot 1887 verbood de Grondwet het actief optreden als geestelijke met een Tweede Kamerlidmaatschap; de twee ambten waren onverenigbaar. Bij Kuyper was er alle reden te betwijfelen of hij niet meer als geestelijke actief was. Kenmerkend aan het optreden van de antirevolutionair was dat kerkelijke strijd en politiek optreden, geloofsovertuiging en politieke opvattingen door elkaar heenliepen.¹³ Juist dit gegeven riep vooraf al weerstand op tegen (een kandidatuur van) Kuyper. De conservatief W. Wintgens maakte in een Kamerrede in september 1873 al bezwaar tegen de opkomende partijgeest en tegen de vermenging van godsdienst en politiek. Zonder hem bij naam te noemen – passend in de zakelijke aanspreekvormen in de Tweede Kamer en het gebruik afwezig zijn niet in het debat te betrekken – maakte Wintgens ook bezwaar tegen de manier waarop Kuyper als vertegenwoordiger van de antirevolutionairen optrad.¹⁴ Doordat hij immers kort voordien nog op de kansel stond, vermeldde de *Handelingen* in maart 1874 bij Kuypers toetreding dat de commissie voor de geloofsbrieven (verantwoordelijk voor de beoordeling van de rechtmatigheid van een lidmaatschap) een bericht van Kuyper ontvangen had dat hij niet meer in dienst was van de Nederduits-Hervormde gemeente in Amsterdam.¹⁵ Twijfel was er wel op de dag van zijn beëdiging, in ieder geval bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: 'De Staatsman heeft zich losgemaakt van de Kerk, wel te verstaan van het predikambt. Maar of nu de kerkman zich ook in den staatsman heeft opgelost?'¹⁶

Voor de toetreding van Domela zou het grondwetsartikel hoe dan ook geen obstakel zijn geweest: hij was in 1879 atheïst geworden. Echter ook bij Domela kwam zijn domineesverleden naar voren. Tijdens zijn maidenspeech herinnerde de antirevolutionair W.M. Oppedijk hem aan zijn voormalige predikantschap: het was veel beter geweest vanuit de lutherse gedachte te spreken 'dan denkbeelden te verspreiden die wind zijn en waarna stormen volgen'.¹⁷

De Kamer versus Kuyper en Domela

Zowel Kuyper als Domela kreeg in de Tweede Kamer te maken met een vijandige sfeer, gericht tegen hun politieke visie en hun persoon. Kuyper voelde zich niet thuis in de Kamer en werd volgens de Haagse commentator Damas (pseud. F. van Hogendorp) gemeden door de overige Kamerleden. Damas legde vooral de nadruk op het verschil in stijl tussen Kuyper en zijn medeleden en het feit dat de antirevolutionair zich niet naar 'den traditioneele vorm' wist te voegen. De goede toon van de hoge vergadering wist hij nimmer te vatten, aldus Damas.¹⁸ J.C. Rullman schreef in 1928 in zijn levensschets dat onder liberalen 'weddingschappen' werden aangegaan 'wie in volle Kamerzitting de grofste beleediging hem naar het hoofd durfde te slingeren'. Wellicht was het grootspraak, maar het maakt in ieder geval duidelijk dat Kuyper er niet bij hoorde.¹⁹

Domela schreef in zijn memoires dat zijn ontvangst in de Tweede Kamer allerm minst hartelijk was: niemand die hem begroette (behalve minister van Koloniën L.W.C. Keuchenius) en niemand die naast hem wilde zitten. Gesprekken vielen stil als hij in de koffiekamer kwam.²⁰ De liberaal S. van Houten sprak tijdens een Kamerdebat in juli 1888, enkele maanden na de toetreding van Domela, over het 'recht om niet te luisteren'. Het was volgens hem een manier om de spreker in overweging te geven zijn rede te beëindigen, zonder hem de vrijheid van

spreken af te nemen.²¹ De afwezigheid van koning Willem III bij de opening van de Staten-Generaal in september 1888 werd toegeschreven aan zijn zwakke gezondheid,²² maar een journalist schreef al daags na de opening dat hij verwachtte dat de koning de Staten-Generaal niet meer zou openen of nieuwe leden zou beëdigen, zolang Domela tot de 'uitverkorenen des volks' behoorde.²³ Later zag Domela ook een positieve kant aan deze eenzame positie die hem in verdediging van zijn nieuwe anarchistische overtuiging ook goed uitkwam: beschouwd als 'quantité négligable', wilde niemand met hem in discussie of met hem samenwerken, waardoor het mogelijk was geweest om zijn zuivere standpunten te bewaren.²⁴

Domela miste in de Kamer de steun van gelijkgezinden: als eenling had hij het naar eigen zeggen zwaarder te verduren dan zijn Duitse collega's August Bebel en Wilhelm Liebknecht, die in het Duitse parlement een groep geestverwanten leidden.²⁵ Kuyper had moeite met de losse verbanden en de vriendschappelijke sfeer in de Kamer. Bij zijn strijdbare en mobiliserende optreden paste veel meer het opzoeken van de tegenstelling.²⁶ Domela had vooral moeite met het contrast tussen de omgangsvormen binnen en buiten de Kamer. Had men elkaar net op het scherp van de snede bestreden, vertrok men daarna lachend naar sociëteit De Witte aan het Plein. Domela vond het komediespel, en suggereerde daarmee in zijn herinneringen dat de Kamerleden zo de indruk gaven zichzelf niet serieus te nemen: 'Ik meende wat ik zei en dan kan men als vertegenwoordiger der onderdrukten onmogelijk vriendschappelijk omgaan met de onderdrukkers.'²⁷

Maidenspeeches en nieuwe stijlen van debatteren

De mores van de Kamer vereisten dat Kamerleden het eerste jaar niet spraken, en zeker geen politieke voorstellen deden. Kuyper en Domela hielden zich niet aan beide ongeschreven regels.²⁸

Kuypers bijdrage in het debat over het verbod op kinderarbeid op 29 april 1874 (kinderwet Van Houten) wordt als zijn parlementaire maidenspeech beschouwd, omdat hij daarin zijn 'antirevolutionaire agenda' ontvouwde. Daarvoor sprak hij al wel twee keer in maart 1873 over de oorlog op Atjeh, waarbij hij tevens een motie indiende. Deze redes betroffen echter volgens biograaf Koch meer zorgen om zijn broer Herman die in de Oost was, dan dat ze echt op Kuyper's inhoudelijke terrein lagen.²⁹ In zijn rede in het debat over de kinderarbeid betoogde Kuyper dat de staat pas in actie moest komen als de maatschappij niet in staat was gebleken om bepaalde misstanden op te lossen. Scheiding van kerk en staat betekende volgens hem niet dat beide volledig los van elkaar moesten staan (zoals de liberalen wilden) maar juist dat de staat het voor de kerk mogelijk maakte haar taken te vervullen. Daarnaast ageerde Kuyper in het bijzonder tegen het plan van Van Houten om een leerplicht in de wet op te nemen: daar kon geen sprake van zijn zolang er nog onvoldoende bijzondere scholen waren om in de behoefte te voorzien. Nog afgezien van de inhoud en vorm van zijn redevoering, was Kuyper volgens Koch om twee redenen onsuccesvol: hij sprak veel te lang, met veel bijzinnen en beeldspraak, en stelde bovendien als 'novicius' aan het einde een amendement voor – een actie die voor nieuwe 'jonge' Kamerleden zoals gezegd niet acceptabel was.³⁰

Domela's maidenspeech op 14 mei 1888 was een interpellatie over de gedwongen winkelniering in de noordelijke veengebieden.³¹ Deze redevoering was veel technischer dan die van Kuyper: in plaats van vergezichten over de relatie tussen kerk en staat, sprak Domela concreet over de toestand van de veenarbeiders. De boodschap was echter niet minder politiek. Het

was een aanklacht tegen de misstanden in het veen; Domela eiste van de regering-Mackay om daar in navolging van andere landen iets aan te doen. De liberaal W.A. van der Feltz verweet Domela opzettelijk niet de volledige waarheid te schetsen en vulde het verhaal aan vanuit het perspectief van de werkgevers van de veenarbeiders. Dit lokte in Domela's repliek duidelijker strijdtal uit: hier openbaarde zich de klassenstrijd, 'en daarin is nimmer verzoening denkbaar, omdat *alleen de macht beslist in den strijd tusschen kapitaal en arbeid*'.³²

Domela beschrijft in zijn herinneringen dat hij zich – tegen parlementair gebruik in – niet tot de voorzitter richtte, maar opende met 'Mijne Heeren', en dat minister G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek hem vervolgens niet met geachte afgevaardigde aansprak. Inderdaad hielden Ruijs en de andere sprekers het bij 'de interpellant'.³³ Dit maakte de onderlinge verhoudingen duidelijk. Volgens de krant *Nieuws van den dag* was Domela's rede 'tamelijk bezadigd' en binnen 'de grenzen van het onderwerp en van de parlementaire vormen'.³⁴ Het commentaar in *De Standaard* was minder positief: het was geen geweldig optreden, wat deed afvragen of de volgende keer ook zo'n enorm publiek kwam opdagen.³⁵ Domela diende uiteindelijk een initiatiefvoorstel in omtrent de gedwongen winkelnering. Dit kreeg veel commentaar, zowel vanwege de beperkte kwaliteit, als vanwege de persoon van de indiener. Het kwam niet in behandeling. De regering kwam namelijk met een eigen voorstel, dat echter steeds aan het einde van de agenda werd geplaatst. Hierdoor kwam ook dit feitelijk niet aan de orde, omdat andere zaken steeds voorgingen. Mede door deze ervaring verloor Domela alle vertrouwen in de mogelijkheden van sociale wetgeving.³⁶

Kuypers politieke stijl, die hem buiten de Kamer wel succes opleverde, paste midden jaren zeventig niet in de heersende debatacultuur van de Tweede Kamer. Kuyper en Domela gebruikten hun redevoeringen als een belangrijk middel om hun achterban aan te spreken en gelijkgezinden te activeren en mobiliseren. Hun optreden was een voorbode van de meer publieksgerichte stijl die vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw in de Kamer opkwam. Kamerleden spraken niet langer alleen tegen elkaar, maar begonnen zich in hun redevoeringen ook te wenden tot de tribune. Via de bezoekers daar, maar vooral via de krantenverslagen werd de kiezer bereikt. Dit was volgens de *NRC* ook het belangrijkste doel geweest van Domela's interpellatie: 'vertoon te maken'. De socialist was na het afwijzende antwoord van de regering immers toch voldaan gaan zitten.³⁷

Deze zogenoemde getuigenispolitiek was een uiterlijk kenmerk van de ontwikkeling waarbij de Kamer (inhoudelijk) steeds meer rekening ging houden met de kiezer. Na Kuyper en Domela werd deze manier van spreken het duidelijkst gehanteerd door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en later in het interbellum door diverse getuigenispartijen zoals de kleine christelijke partijen, communisten en nationaalsocialisten. Deze debatstijl paste veel meer bij de opvatting van representatie waarbij het ging om verbondenheid met een specifieke groep. Ze bood ruimte aan emotie in het debat als tegenhanger van de rationele afstandelijkheid en de zakelijkheid van het juridische debat die tot dan toe gebruikelijk was en de politieke stijl van de voorgaande generatie liberalen en conservatieven kenmerkte.³⁸

Opgelucht uit de Kamer – hoe ging het verder?

Beide mannen verlieten na enige jaren Kamerlidmaatschap gefrustreerd en opgelucht de Kamer. Zij ontdekten dat de Kamer voor hen niet het juiste forum was – voor Kuyper vooral

toen, getuige zijn latere terugkeer en politiek 'succes'. Kuiper en Domela gingen echter verschillend met deze negatieve ervaring om.

Kuiper nam in juli 1877 ontslag om zich geheel aan de kerkelijke en buitenparlementaire politieke strijd te wijden. Voor de laatste achttien jaar klaarblijkelijk het Kamerlidmaatschap niet geschikt. In de voorafgaande periode had Kuiper in de Kamer eigenlijk al geen rol van betekenis gehad: tussen januari 1876 en mei 1877 was hij afwezig vanwege langdurig herstel in het buitenland na een inzinking. Een terugkeer lag enkele jaren later voor hemzelf nog niet voor de hand: in 1886 schreef hij nog dat hij 'van het politieke tooneel voor goed afgetreden' was en over zijn verheugenis aan het Kamerleven 'ontkomen' te zijn.³⁹ Ondanks of wellicht juist dankzij de ervaring van de jaren zeventig was het eerste Kamerlidmaatschap van Kuiper wel degelijk bepalend voor zijn verdere optreden en de opbouw van de ARP. Tijdens zijn herstelperiode in 1876-1877 had Kuiper volgens Koch alle tijd om zijn kerkelijke en politieke strategie te overdenken.⁴⁰

Vanaf 1877 ging Kuiper met volledige bezieling – met meerdere malen opnieuw een inzinking tot gevolg – buiten de Kamer verder zijn politieke boodschap uit te dragen, vooral via *De Standaard*. Het lukte hem 'to create an opinion', zoals Nicolaas Beets hem eind jaren zestig toevoegde, en dat was ook zijn doel.⁴¹ Kuiper schreef eigenhandig een politiek program en slaagde in 1879 met de oprichting van de Antirevolutionaire Partij (ARP) in het verwezenlijken van de door hem langgewenste partijorganisatie. In geloofszaken realiseerde hij een eigen gereformeerde universiteit (1880) en bewerkstelligde hij met de Doleantie in 1886 een eigen kerkgemeenschap. Versterkt in de maatschappij en met een beweging achter zich, keerde hij in 1894 terug in de Kamer en werd zijn politieke carrière in 1901 bekroond met het minister-presidentschap.

Domela schreef, nadat in juni 1891 duidelijk was geworden dat hij definitief geen tweede termijn als Kamerlid zitting zou nemen, dat hij blij was dat hij niet meer 'als een melaatse (...) in dat college van honderd' zat.⁴² Zijn houding tegenover de 'parlementaire weg' verbeterde zeker niet door zijn ervaringen in de Tweede Kamer, die ertoe leidden dat hij zijn deelname beperkte, en nog verder in antiparlementaire richting opschoof. Bij de Arbeidstijdenwet in 1889 sprak hij nog wel om de 'wensen van de sociaal-democratische partij te belichamen'. Op de twijfel van minister van Justitie Ruijs of het wel paste bij de plicht en roeping van een Kamerlid om aanmerkingen niet in amendementen te verwerken, repliceerde Domela dit achterwege te laten 'omdat de kans van slagen voor amendementen mijnerzijds zeer gering is, (en) het een noodeloos beschikken zou zijn over uw tijd, wanneer ik de wijzigingen indiende, die ik noodzakelijk acht'.⁴³ Achteraf zag hij nog een effectievere manier waarop de Kamer hem dwars had kunnen zitten. Zijn medeleden hadden hem moeten benoemen als lid van de commissie voor de verzoekschriften, wat gebruikelijk was voor jonge (nieuwe) leden. Door het vele werk dat dit met zich meebracht, zou hij geen tijd meer over hebben gehad voor andere activiteiten.⁴⁴

Domela genoot, getuige de enorme mensenmassa die bij zijn begrafenis in 1919 op been was, een flinke aanhang onder de (armere) bevolking. Parlementair-politieke betekenis gaf hij hier echter niet aan, na zijn wending tot het anarchisme eind jaren 1890. Hij speelde in die beweging echter geen duidelijke organisatorische rol, en richtte zich vooral op het schrijven van historische publicaties.⁴⁵ Waar Kuiper de antirevolutionaire beweging belichaamde, bleef de socialistische groepering verscheurd tussen parlementarisme en revolutie, waarvan Domela slechts de tweede richting vertegenwoordigde. De vereenzelviging van Kuiper met de ARP riep binnen de antirevolutionaire beweging weerstand op. De breuk met De Savornin Lohman, die

*De onthulling van het standbeeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis op het Nieuwmarktplein in Amsterdam,
29 augustus 1931*

[Foto: Stadsarchief Amsterdam – Vereenigde Fotobureaus NV]

leidde tot een aparte christelijk-historische partij, had te maken met een verschil in visie op politiek, maar voor een belangrijk deel ook met persoonlijke wrijving.⁴⁶

Krap twintig jaar na zijn eerste, weinig succesvolle Kamerlidmaatschap, lukte het Kuiper alsnog zijn draai in de politiek te vinden. Dat was deels het gevolg van zijn activiteiten buiten de Kamer en de groei van de ARP. Dit resulteerde in meer partijgenoten in het parlement dan in 1874, die bovendien nadrukkelijker samenwerkten. Hij had daardoor een betere uitgangspositie en wist (nog) beter waar hij heen wilde. De politieke strijd namens een specifieke achterban en hun belangen had de samenwerking en steun van gelijkgestemden belangrijker gemaakt. Met meer leden had een groep meer gewicht en daarmee een grotere stem. Het geloof als politieke factor was bovendien geaccepteerd geraakt door het groeiend aantal Kamerleden dat dit als uitgangspunt hanteerde. De specifieke stijl van Kuiper riep overigens nog steeds weerstand op, vooral tijdens zijn premierschap tussen 1901 en 1905.

Voor Domela's eerste 'opvolgers', de sociaaldemocraten P.J. Troelstra en H.H. van Kol, gold dat zij in 1894 een stuk hartelijker werden ontvangen in de Tweede Kamer dan hun erflater. Zowel hun burgerlijke afkomst als Troelstra's achtergrond als jurist speelde daarbij een rol.⁴⁷ Zij werden netjes begroet, wat overigens niet betekende dat ze daarna niet (inhoudelijk) sterk

bestreden werden. Ook voor de socialisten gold dat zij door een groeiend aantal een politieke factor werden om rekening mee te houden. Desniettemin was het afschudden van de revolutionaire veren nodig voordat zij echt als legitieme politieke speler werden gezien.

Aan het einde van de negentiende eeuw was de algemene politieke cultuur langzaam opgeschoven in de richting van de meer publiekgerichte stijl die Kuyper en Domela al hanteerden. Zij hadden hiervoor persoonlijk, en niet zonder tegenslag, de weg vrijgemaakt. Het verwoorden van de belangen van een bepaalde groep (een specifieke bril om naar het algemeen belang te kijken) raakte meer en meer gemeengoed. Dat gold ook voor het samenwerken in partijen (de Kamerclubs kregen in 1887 toestemming om voortaan in de Kamergebouwen te vergaderen). Een partijdige stijl van politiek bedrijven gericht op de (eigen) kiezers, was kenmerkend voor deze nieuwe politieke cultuur. In de twintigste eeuw zouden beide aspecten steeds opnieuw ter discussie komen te staan en daarmee de politieke cultuur blijven beïnvloeden.

Noten

- 1 Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, *Erfelaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen IV* (7de druk; Amsterdam 1971).
- 2 Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) p. 48.
- 3 Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011) p. 74-75.
- 4 Abraham Kuyper, *Ons Program* (4de druk; Amsterdam 1900) p. 124.
- 5 Vgl. Henk te Velde, 'Een aparte techniek. Nederlandse politiek acteurs en de massa na 1870', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) p. 198-212.
- 6 Tanja, *Goede politiek*, p. 139-140.
- 7 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) p. 249-254, vooral p. 253-254.
- 8 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006) p. 117.
- 9 *Ibidem*, p. 135.
- 10 *Ibidem*, p. 113-116.
- 11 Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993) p. 203-204; *Recht voor Allen*, 19 oktober 1887 (verwijzing bij S.I.S Vetter-Samuels, *F. Domela Nieuwenhuis, constructief parlementariër?* (z.p. z.j. [1968]) p. 10).
- 12 F. Domela Nieuwenhuis aan A.J. Domela Nieuwenhuis, 26 maart 1888 (verwijzing bij Vetter-Samuels, *F. Domela Nieuwenhuis*, p. 9).
- 13 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 65.
- 14 *HTK* 1873-1874, p. 40-46.
- 15 *Ibidem*, p. 1095-1096.
- 16 *NRC*, 20 maart 1874.
- 17 *HTK* Buitengewone zitting 1888, p. 26.
- 18 Zoals geciteerd bij: J.C. Rullman, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928) p. 75-76. Vgl. Koch, *Abraham Kuyper*, p. 146-147.
- 19 Rullman, *Abraham Kuyper*, p. 77.

- 20 F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (4de druk; Amsterdam 1921) p. 150-151.
- 21 *HTK* Buitengewone zitting 1888, p. 113-114.
- 22 E. van Raalte, *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1914-1963* ('s-Gravenhage 1964) p. 170.
- 23 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 september 1888.
- 24 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, p. 162.
- 25 *Ibidem*, p. 164.
- 26 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 146.
- 27 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, p. 163.
- 28 Tanja, *Goede politiek*, p. 232-238.
- 29 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 148.
- 30 *Ibidem*, p. 148-153.
- 31 *HTK* Buitengewone zitting 1888, p. 18-21 en 27-28 (replik).
- 32 *Ibidem*, p. 27. Cursivering in de Handelingen.
- 33 Zoals op *ibidem*, p. 21.
- 34 *Nieuws van den dag*, 16 mei 1888.
- 35 *De Standaard*, 16 mei 1888.
- 36 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, p. 158; Meyers, *Domela*, p. 205-206.
- 37 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15 mei 1888.
- 38 Tanja, *Goede politiek*, p. 126-137.
- 39 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) p. 65.
- 40 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 165.
- 41 *Ibidem*, p. 117-118.
- 42 Meyers, *Domela*, p. 218.
- 43 *HTK* 1888-1889, p. 875.
- 44 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, p. 161.
- 45 Ger Harmsen, 'Ferdinand Nieuwenhuis', *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 6 (Amsterdam 1995) p. 162.
- 46 J.T. Minderaa, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914' in: J.C. Boogman e.a. (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) p. 317-318; Koch, *Abraham Kuyper*, p. 325-390.
- 47 Tanja, *Goede politiek*, p. 173.

Een Nieuw Groot Verhaal?

Over de ideologie van LPF en PVV

Koen Vossen

Sinds het einde van de negentiende eeuw hebben drie politieke ideologieën de Nederlandse politiek bepaald, het liberalisme, de christendemocratie en de sociaaldemocratie. In de loop der tijd kwamen weliswaar nieuwe stromingen op, maar zij bleven ofwel betrekkelijk marginaal (zoals het communisme, het fascisme, het ecologisme) of zij leidden niet tot aparte partijvorming (zoals het feminisme of neoconservatisme).¹ In de eenentwintigste eeuw is de vanzelfsprekende machtspositie van de partijpolitieke vertegenwoordigers van deze ideologische driehoek – de sociaaldemocratische PVDa, het christendemocratische CDA en de liberale partijen VVD en D66 – sterk aangetast door de electorale opkomst van een aantal nieuwe partijen, zoals het in 1990 gevormde GroenLinks, de in de jaren negentig doorgebroken Socialistische Partij, de christelijke fusiepartij ChristenUnie en vooral de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en de Partij voor de Vrijheid (PVV).

Van deze partijen lijken de meeste in meerdere (SP, CU) of mindere (GroenLinks) mate in te delen in een van de oude ideologische stromingen. In het geval van de LPF en de PVV is plaatsing ingewikkelder. Weliswaar heeft zowel Wilders als Fortuyn zichzelf in de liberale stroming geplaatst, maar de meeste commentatoren gaan daar niet in mee. Verschillende etiketten zijn reeds gebruikt om hun programma en optreden te duiden zoals populisme, neoconservatisme, nationalisme, rechts-extremisme en zelfs fascisme.² In de meeste gevallen worden die etiketten echter niet zozeer gebruikt als een neutrale ideologische categorie, maar als een waardeoordeel, dikwijls voorafgegaan door adjectieven als goedkoop, plat of naargeestig. Sommige commentatoren betwijfelen of in het geval van de LPF en de PVV überhaupt van een samenhangende ideologie kan worden gesproken. De socioloog en columnist J.A.A. van Doorn betitelde het gedachtegoed van Fortuyn bijvoorbeeld als een ‘reusachtig borreltafelverhaal, maar geen politieke doctrine’, terwijl PVDa-politica Jet Bussemaker Fortuyn typeerde als een politieke postmodernist voor wie ideologieën er niet meer toe doen.³ Anderen twijfelen aan de waarachtigheid van de ideeën van Fortuyn en Wilders. In een veelbesproken pamflet stelt Nexus-oprichter Rob Riemen bijvoorbeeld dat Geert Wilders een fascistisch politicus is, wiens woorden weinig waard zijn omdat hij wordt gedreven door een cynische machtswil.⁴

In deze bijdrage zal een analyse worden gemaakt van de ideeën van de LPF en de PVV. Welke verschillen en overeenkomsten zijn er aan te wijzen tussen LPF en PVV? Uit welke bronnen putten beide partijen? In hoeverre kan gesproken worden van een samenhangende ideologie, een coherente set ideeën? En zo ja, is dan sprake van een nieuwe ideologische categorie of van een variant op een van de al bestaande ideologische hoofdstromingen in Nederland?

Om de ideeën van beide partijen te bestuderen, vormen de verkiezingsprogramma's vanzelfsprekend de eerste aangewezen bron. Uitgebreider en toegelicht vindt men het gedachtegoed van beide partijen echter terug in meer politiek filosofisch getinte publicaties, zoals For-

tuyns boeken (onder meer *De puinhopen van acht jaar Paars* en *De verweerde samenleving*), het pvv-pamflet *Een Nieuw-realistische visie*, geschreven door Wilders en zijn toenmalige sparringpartner Bart-Jan Spruyt en het door de pvv'er Martin Bosma geschreven boek *De schijn-élite van de valse munters*.

De ideologie van zowel LPF als pvv wordt in dit verhaal serieus genomen en niet slechts beschouwd als retorisch instrument dat bedoeld is om geheel andere doelen te verhullen. We kunnen natuurlijk niet onomstotelijk vaststellen of beide partijen werkelijk menen wat zij zeggen en schrijven, maar in wezen geldt dat natuurlijk evenzeer voor andere partijen en politici. In navolging van Andrew Heywood zien we een ideologie daarbij als een min of meer coherente set ideeën die de basis vormen voor georganiseerde actie, die is bedoeld om de bestaande orde te behouden, te hervormen of omver te werpen. Enerzijds biedt een ideologie dan ook een analyse van de bestaande orde en van de recente geschiedenis, anderzijds heeft zij een visie op een betere maatschappij en hoe deze kan worden bereikt.⁵ De definitie van Heywood zal tevens als structuur dienen voor dit artikel, dat wil zeggen dat allereerst beider analyses van de bestaande orde zal worden behandeld, waarop vervolgens de toekomstvisie en de meer concrete strategie aan de orde zullen worden gesteld.

De Lijst Pim Fortuyn als grondlegger

Op 14 februari 2002 richtte Pim Fortuyn met enkele medestanders de LPF op nadat hij uit Leefbaar Nederland was gestapt. Een maand later verscheen *De puinhopen van acht jaar Paars*, gevolgd door het partijprogramma getiteld *Zakelijk met een hart*. Al vanaf begin jaren negentig gaf Fortuyn in columns en boeken zijn mening over de internationale en vooral nationale politiek. Hoewel Fortuyn over de meest uiteenlopende onderwerpen heeft geschreven, zijn drie thema's dominant: de noodzakelijke modernisering van overheid en samenleving, het gebrek aan leiderschap op alle niveaus en de verdediging van de westerse cultuur.⁶

Modernisering van de overheid en de samenleving was volgens Fortuyn noodzakelijk geworden door de maatschappelijke ontwikkelingen van de voorgaande jaren. De wereldwijde technologische revolutie had een geheel ander soort bedrijvigheid opgeleverd, terwijl de Nederlandse burger een calculerende individualist geworden was. De overheid en samenleving werden echter nog steeds gedomineerd door allerlei uit de verzuiling stammende instituties en praktijken, zoals een wirwar aan regels en een tapijt van logge en fijn vertakte instituties, een stroperige overlegeconomie, en een bestuurscultuur waarbij het zoeken naar consensus vooropstond. Het democratisch gehalte van dit corporatieve, bureaucratische bestel achtte hij gering: allerlei verzuilde belangengroepen mogen meepraten, terwijl de individuele burger buitenspel staat. De Nederlandse democratie werd in zijn ogen dan ook beheerst door een kleine klasse regenten, door hem als Ons Soort Mensen (osm) aangeduid. 'Het is een gesloten wereld met autistische trekjes, met een geheel eigen kijk op de wereld en de werkelijkheid en zelfs met een geheel eigen jargon dat voor buitenstaanders nauwelijks is te volgen,' aldus Fortuyn.⁷

Het gebrek aan goed leiderschap kan als tweede grote thema in Fortuyns analyse van de bestaande orde worden beschouwd. Dit gebrek aan leiderschap bespeurde Fortuyn op verschillende niveaus van de samenleving: in de politiek, in het bedrijfsleven, in de collectieve sector, maar ook in het publieke debat en in het onderwijs. In Fortuyns visie dient een elite

de burgers op een gepassioneerde wijze te inspireren, te motiveren en te onderwijzen, onder meer door een heldere en aantrekkelijke visie op verleden, heden en toekomst aan te bieden. Politici, journalisten, vakbondsleiders en omroepbestuurders zijn in zijn ogen echter verworpen tot een klasse van in zichzelf gekeerde professionals en technocraten, op scholen is de onderwijzer vervangen door de 'procesbegeleider', op straat durft de politie niet meer haar gezag te laten gelden, terwijl in tal van instellingen de leidinggevenden zich in aparte gebouwen schuilhouden in plaats van tussen hun werknemers in te gaan staan. Verantwoordelijk voor deze leiderschapscrisis is volgens Fortuyn de babyboomgeneratie waartoe hij zelf ook behoort. Deze generatie heeft in de jaren zestig en zeventig met succes de toenmalige verzuilde elites uitgedaagd, maar heeft vervolgens geweigerd om zelf elite te worden met alle daarbij behorende verantwoordelijkheden, zoals het uitdragen en handhaven van de normen en waarden van een samenleving, het verheffen van het volk en het bieden van een vergezicht.⁸ Politiek-inhoudelijk hangen de leden van de elite, ondanks enkele cosmetische verschillen, volgens Fortuyn in wezen hetzelfde progressieve geloof aan ('de Linkse Kerk') dat gekenmerkt door een streven naar solidariteit, nivellering en draagvlak, een naïef vertrouwen in de goedheid van de mens en een afkeer van alles wat maar enigszins naar conservatisme, nationalisme, moralisme en westers superioriteitsdenken riekt. In de ban van een progressief 'cultuurrelativisme' heeft deze elite verzuimd om moreel leiding te geven aan de burgers, waardoor de samenleving in de woorden van Fortuyn 'verweesd' is geraakt, stuurloos, decadent en identiteitsloos.

Dit gebrek aan leiderschap en de daarmee samenhangende identiteitscrisis komt slecht uit, want volgens Fortuyn staat de wereld aan de vooravond van een grote confrontatie met een cultuur die wel zelfbewust en vitaal is, namelijk de cultuur van de islam. De islamitische cultuur, door hem als een vrijwel homogene eenheid beschouwd, staat haaks op de westerse cultuur door haar collectivisme, haar afwijzing van de scheiding van kerk en staat en haar discriminatie van vrouwen en homo's. Door de immigratie van veel moslims en het uitblijven van een op westerse waarden gebaseerd integratiebeleid heeft deze cultuur ook in Nederland kunnen wortelen. Aldus dreigt Nederland eveneens het strijdtoneel te worden van een botsing van beschavingen, waarbij de verzwakte Nederlandse beschaving wel eens het onderspit zou kunnen delven.⁹

Daartegenover stelt Fortuyn het ideaal van een levendige democratie van en voor burgers m  r met een visionaire elite, een monoculturele gemeenschap gebaseerd op westerse waarden waaraan iedereen zich aanpast, een contractmaatschappij, waarin burgers 'ondernemers van eigen arbeid' worden en aldus gestimuleerd worden om het maximale uit zichzelf te halen. In deze gemoderniseerde maatschappij kunnen burgers verschillende rollen spelen: die van moderne calculerende individualist die zich richt op de eigen winstmaximalisatie, die van de gemeenschapsmens die zich met zijn landgenoten verbonden voelt door een gedeelde nationale cultuur en waardepatroon, maar ook die van de loyale volgeling en leerling van een visionaire elite die de weg wijst.

Om deze situatie te bereiken heeft Fortuyn in zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* een hele serie aanbevelingen gedaan, die in partijprogramma *Zakelijk met een hart* verder zijn uitgewerkt. Veel voorstellen betreffen de modernisering van de overheid, waarbij Fortuyn veel verwacht van schaalverkleining, deregulering, marktwerking, afslanking van het managementapparaat en 'slimme oplossingen', zoals inzet van nieuwe technologie. Voorts wil hij drasti-

sche hervormingen in de verzorgingsstaat: individuele verantwoordelijkheid en prikkels tot werken zouden voortaan centraal moeten staan. De democratiseringsagenda van Fortuyn is betrekkelijk gematigd: hij wil een directe verkiezing van enkele politieke bestuurders, maar is weer geen voorstander van drastische verandering van het kiesstelsel of van de invoering van het bindende referendum. Wel pleit hij voor een verandering van enkele ongeschreven politieke regels, zoals de vorming van een zakenkabinet in plaats van een coalitieregering, meer dualistische verhoudingen, meer transparantie en meer direct contact tussen volksvertegenwoordiger en kiezer. Om de nationale identiteit te behouden en te versterken acht Fortuyn het vooral nodig om de immigratie stevig te beperken, het asielbeleid aan te scherpen en een krachtiger integratiebeleid te voeren, waarin aanpassing aan de Nederlandse normen en waarden centraal moet komen te staan. Daarnaast heeft Fortuyn in interviews en columns op dit terrein enkele voorstellen gedaan die echter niet in het partijprogramma zijn beland, zoals het nauwgezet controleren van de islamitische geloofsgemeenschap, onder andere door infiltratie, het sluiten van de grenzen voor islamieten ('als dat juridisch zou kunnen') en, kort voor zijn dramatische overlijden, het verlenen van een beperkt generaal pardon.¹⁰

De Partij voor de Vrijheid als erfgenaam

Hoewel de in februari 2006 opgerichte Partij voor de Vrijheid steeds heeft benadrukt dat zij geen tweede LPF is, wordt zij toch regelmatig als directe erfgenaam beschouwd. Op het niveau van het electoraat valt daar veel voor te zeggen; veel van de PVV-kiezers hebben eerder op de LPF gestemd.¹¹ In het kader van de PVV bevinden zich daarentegen betrekkelijk weinig figuren uit de LPF: de PVV wil niet te veel geassocieerd worden met de vooral met elkaar ruziënde Fortuyn-volgers. Waarschijnlijk is het slechte imago van de LPF ook de reden dat Wilders en andere PVV'ers betrekkelijk weinig naar Fortuyn als ideologische voorloper verwijzen. In hun boeken besteedt zowel Wilders als Bosma bijvoorbeeld meer aandacht aan Nederlandse voorbeelden als Frits Bolkestein, Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh dan aan Pim Fortuyn.¹² Dat is opvallend, want in hun analyses en standpunten bestaan vrij veel overeenkomsten tussen LPF en PVV. De thema's die Fortuyn aanroerde – modernisering van de overheid en verzorgingsstaat, de leiderschapscrisis en de verdediging van het Westen tegen de islam – zien we alle terug bij Wilders, zij het wel met wat andere accenten.

Zo is de elitekritiek van de PVV vrijwel identiek aan die van de LPF, inclusief het gebruik van typisch fortuynistische termen als Linkse Kerk, cultuurrelativisme, subsidiesocialisten, oude politiek en achterkamertjespolitiek. Volgens de PVV zou een progressieve elite (door haar doorgaans ook als 'Linkse Kerk' aangeduid) door een strategie van het stelselmatig depolitiseren van iedere kwestie, het subsidiëren van instrumenten voor een progressieve meningsvorming (onder meer door 'de ellendige linkse staatsomroep') en het negeren en zelfs demoniseren van tegengeluiden het land 'geschaakt' en de democratie 'gekaapt' hebben. Het gevolg hiervan was, volgens de analyse in het van cultuurpessimisme doortrokken manifest *Een Nieuw-realistische visie* uit 2006, een opeenhoping van onopgeloste problemen en een geest van verslapping en verzuim onder de bevolking. In latere analyses blijft de kritiek op de Nederlandse burger achterwege, maar wordt de als links aangeduide elite als geheel verantwoordelijk gesteld voor het dreigende uiteenvallen van de natie. In zijn bijdrage aan de Algemene Beschouwingen van 2009 onderscheidde Wilders bijvoorbeeld 'een koninkrijk

van twee Nederlanden': 'de linkse grachtengordel en zijn kleffe vriendjes', die aan 'het belastinggeldinflux' liggen, tegenover 'de mensen die de rekening moeten betalen. Letterlijk en figuurlijk. Die beroofd en bedreigd worden. Die zuchten onder de overlast van de straatterroristen, die zuchten onder de hoge belastingen en verlangen naar een sociaal Nederland.'¹³ De oorzaak voor de leiderschapscrisis zoekt de PVV net als de LPF in de jaren zestig. Vanaf dat moment zijn de Nederlandse elites 'losgeslagen van de werkelijkheid' en zijn ze 'op eigen houtje dingen gaan doen waar gewone mensen niet beter van worden.' Meer concreet wijst Martin Bosma in zijn boek *De schijn-élite van de valse munters* naar de 'linkse opstandelingen van 1968'. Deze zouden in de jaren zeventig op allerlei strategisch belangrijke plekken de macht hebben overgenomen om hun progressieve geloof aan het land op te dringen met als gevolg: uitholling van het gezag, een 'bizar hoge' ontwikkelingshulp, een uitdijende verzorgingsstaat, slecht onderwijs, gebrek aan nationaal besef, een softe rechtspraak.¹⁴

Het meest rampzalige gevolg van het jarenzestigdenken is echter wat de PVV aanduidt als de 'massa-immigratie' van vooral moslims. Met betrekking tot de islam heeft de PVV een radicalisering doorgezet die al bij de LPF zichtbaar was geworden. Hoewel Fortuyn het thema reeds in zijn in 1997 verschenen pamflet *Tegen de islamisering van onze cultuur* agendeerde en in de verkiezingscampagne van 2001/2002 al opzien baarde met harde uitspraken over de islam ('een achterlijke cultuur' waar tegen een 'koude oorlog' nodig was), besteedde hij uiteindelijk zowel in *De puinhopen van acht jaar Paars* als in het verkiezingsprogramma *Zakelijk met een hart* relatief weinig aandacht aan het vraagstuk.¹⁵ Na Fortuyns dood hebben veel van zijn volgelingen de strijd tegen de islam echter tot een van de speerpunten van het fortuynistisch gedachtegoed gemaakt. Zo diende de LPF-fractie in maart 2004 een motie in om het dra-

VVD-Kamerlid Geert Wilders licht zijn besluit toe om de fractie te verlaten, 2 september 2004

[Foto: ANP – Inge van Mill]

gen van hoofddoekjes door ambtenaren in functie te verbieden. En in februari 2006 organiseerde het wetenschappelijk bureau van de LPF – de W.S.P. Fortuyn-Stichting – een conferentie over de islam, waaruit een bundel is voortgekomen met de onheilspellende titel *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele Islam*.

Meer dan bij de LPF is de strijd tegen ‘islamisering’ bij de PVV echter het allesoverheersende thema geworden, dat tal van vraagstukken met elkaar verbindt. Of zoals Wilders zelf in de inleiding van het verkiezingsprogramma van 2010 stelt: ‘Wie denkt dat islamisering een kwestie is van *one issue* kan niet tellen. De massa-immigratie heeft enorme gevolgen voor alle facetten van onze samenleving. Het is economisch gezien een ramp, het tast de kwaliteit van ons onderwijs aan, vergroot de onveiligheid op straat, leidt tot een uittocht uit onze steden, verdrijft joden en homo’s en spoelt decennia vrouwenemancipatie door de wc.’¹⁶ De voornaamste feiten uit Wilders’ politieke carrière – zijn uittreden uit de VVD, het uitbrengen van de film *Fitna*, de staat van permanente beveiliging sinds november 2004, de tegen hem gevoerde rechtszaak – houden alle ook direct verband met zijn ‘gevecht met de islam’. In de loop der tijd zijn zijn analyse en toon duidelijk radicaler geworden. Keerde hij zich aanvankelijk slechts tegen de radicale, politieke islam en nam hij afstand van Fortuyns ‘verwerpelijk’ geachte oproep tot een ‘Koude Oorlog tegen de islam’, in 2004 pleitte hij samen met Ayaan Hirsi Ali al voor een ‘liberale jihad’ tegen de islam, waarbij zij aantasting van elementaire rechten, zoals religieuze vrijheden, noodzakelijk achtten.

Gaandeweg is Wilders de islam *tout court* als een kwaadaardige totalitaire ideologie gaan beschouwen, die op het punt staat Europa te onderwerpen. In navolging van de ‘Eurabië’-theorie van historica Bat Ye’or zinspelen Wilders en zijn ideologische rechterhand Martin Bosma er meermalen op dat de massale immigratie van islamitische gastarbeiders onderdeel zou zijn van een bewuste strategie van kolonisatie en onderwerping (een strategie die zou verwijzen naar het islamitische leerstuk *al Hijra*). Allerlei problemen – van criminaliteit onder Marokkaanse jongeren tot importbruiden en van ondeugdelijk islamitisch onderwijs tot de cartoonrellen en de rellen in Franse voorsteden – worden daarvoor als bewijs opgevoerd. Tegelijkertijd uitten beide PVV’ers hun twijfels over de waarachtigheid van ogenschijnlijk goed geïntegreerde moslims: volgens het islamitische leerstuk van de *Taqqiya* zouden moslims die in een niet-moslimland wonen hun ware aard tijdelijk mogen verbergen in afwachting van de demografische vermeerdering.¹⁷

Als het roer niet drastisch en snel omgaat, voorziet de PVV dan ook een inktzwarte toekomst: Nederland zal veranderen in ‘hollandistan’, een provincie van ‘Eurabië’, waar de islam heerst en de westerlingen als tweederangs burgers (*dhimmi’s*) leven. Aangezien de elites in de ban zijn van ‘multiculturalisme en cultuurrelativisme’, kan, in de woorden van Bosma, ‘alleen de goedheid en taaheid van onze burgers nog (...) voor een ommekeer zorgen’.¹⁸ Deze goedheid en taaheid van het Nederlandse volk beschouwt de partij als transhistorische krachten die onder meer tot uitdrukking zijn gekomen in de Opstand, de Gouden Eeuw en de Jaren Vijftig. In deze periodes herkent de partij de eigenschappen die zij kenmerkend acht voor het Nederlandse volk: vrijheidsdrang en moed (de Opstand), ondernemingszin en zelfbewustzijn (Gouden Eeuw) en een grote onderlinge solidariteit en een sterk arbeidsethos (Jaren Vijftig).¹⁹ Door haar eigen verkiezingsdeelname als een beweging van ‘gewone burgers’ maar ook door de invoering van een meer directe democratie hoopt de PVV dat deze transhistorische krachten weer leidend zullen worden in het landsbestuur. Daarnaast heeft de PVV als

voorschot op de eindstrijd met de islam tal van maatregelen voorgesteld die moeten leiden tot een volledig afsterven van de islam in Nederland. Deze voorstellen variëren van een immigratiestop voor moslims, het sluiten van islamitische scholen en een bouwstop voor moskeeën tot een verbod op de 'fascistische' Koran en de invoering van een belasting op het dragen van hoofddoekjes (de zogeheten kopvoddentaks).

Bij verschillende andere onderwerpen zien we bij LPF en PVV wel eenzelfde tendens, maar een verschil in radicaliteit in zowel de oplossingen als de toon. Zo staan beide partijen kritisch tegenover Europese integratie, vredesoperaties, het klimaatbeleid, ontwikkelingssamenwerking en de band met de Antillen, maar in alle gevallen gaat de PVV stappen verder dan de LPF. Andere thema's heeft de PVV sterker uitgewerkt en een prominentere plaats gegeven. In het bijzonder geldt dit de criminaliteitsbestrijding en ordehandhaving, waar de PVV een Amerikaans aandoend *zero tolerance*-beleid voorstaat. Een wezenlijk andere koers volgt de PVV met betrekking tot sociaaleconomische onderwerpen. Aanvankelijk was Wilders net als Fortuyn een voorstander van afslanking van de verzorgingsstaat, belastingverlaging en meer marktwerking. In de loop der jaren heeft de PVV haar koers echter vrij drastisch verlegd. In het verkiezingsprogramma van 2010 pleit de PVV weliswaar nog steeds voor belastingverlaging en een kleinere slagvaardiger overheid, maar tegelijk profileert zij zich als beschermer van de 'met veel moeite opgebouwde verzorgingsstaat' tegen (islamitische) gelukzoekers en fraudeurs. De PVV is daarom tegen aantasting van verworvenheden als de pensioenleeftijd, het geldende ontslagrecht, het niveau van de minimumlonen, de hypotheekrenteaftrek, de studiebeurs en de hoogte van de uitkeringen, terwijl zij zich sterk maakt voor investeringen in de zorg en ouderdomsverzieningen. De kosten die daaraan verbonden zijn, hoopt de partij te verdienen door het terugdringen van de immigratie en bezuinigingen op wat zij aanduidt als linkse hobbies: ontwikkelingssamenwerking, klimaatbeleid en kunst en cultuur.²⁰

Een Nieuw Groot Verhaal?

De uiteenlopende visie op de toekomst van de verzorgingsstaat is het grootste inhoudelijke punt van verschil tussen PVV en LPF. Bij veel andere standpunten – zoals die ten aanzien van immigratie, integratie, Europa en islam – is de tendens hetzelfde, maar is de PVV zowel in bewoordingen als oplossingen vele malen radicaler (of 'steviger' zo men wil) dan de LPF ooit is geweest. Daarbij dient wel bedacht te worden dat het algehele discours met betrekking tot deze thema's sinds 2002 algeheel sterk is veranderd. Het LPF-geluid dat anno 2001/2002 nog door velen als shockerend werd ervaren, klinkt daardoor met terugwerkende kracht gematigder in de oren, zoals Elvis Presley na de Rolling Stones ook veel onschuldiger is gaan klinken.

Beide partijen onderbouwen hun standpunten met een grofweg zelfde analyse van de bestaande orde, zij het dat Fortuyn zich in zijn analyse wat sterker richt op het functioneren van de overheid en de overlegeconomie. Beiden beschouwen de jaren zestig/zeventig als de periode waarin de maatschappelijke orde in Nederland verstoord is geraakt als gevolg van een verandering aan de top. Sindsdien zit Nederland opgescheept met een verkeerde elite die enerzijds haar progressieve en multiculturele geloof wil opdringen, maar die anderzijds weigert om de door de bevolking gevraagde leiding en inspiratie te bieden. Fortuyn en Wilders zijn bepaald niet de eersten die deze elitetheorie hebben verkondigd. Amerikaanse neoconservatieve intellectuelen als Christopher Lasch, Irving Kristol en Daniel Bell wezen in de jaren

zeventig al op het falen van de progressieve elite om de waarden en behoeften van het gewone volk te representeren.²¹ In aangepaste vorm heeft deze elitetheorie vanaf de jaren negentig ook in Nederland steeds meer ingang gevonden bij verschillende intellectuelen (onder meer Hendrik Jan Schoo, Herman Vuijsje, Paul Scheffer en de Edmund Burke Stichting) maar ook bij ideologische tegenpolen als Frits Bolkestein en Jan Marijnissen.²² Fortuyn en Wilders hebben deze elitetheorie echter een bijzonder explosieve lading gegeven door haar te koppelen aan de *clash of civilizations*-theorie van de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington. In 1993 voorspelde Huntington als reactie op het einde der geschiedenisoptimisme van Francis Fukuyama een toekomst waarin verschillende beschavingen met elkaar in conflict zouden komen. Afgaande op analyses van de oriëntalist Bernard Lewis achtte Huntington de kans daarbij groot dat de liberale westerse beschaving en de agressieve en vitale islamitische beschaving zouden gaan botsen.²³ Cultuur, en niet economie of ideologie, werd daarmee tot motor van de geschiedenis benoemd en de taak van de politiek was om deze motor te beschermen en van voldoende brandstof te voorzien: de eigen cultuur moest kortom gekoesterd en gevoed worden, maar ook beschermd tegen decadentie en schadelijke invloeden.

De vervanging van de van de samenleving losgezongen multiculturele elite wordt daarmee voor de LPF en PVV een zaak van levensbelang. Beide partijen tilden de politieke strijd daarmee als het ware op een ander niveau dan wat Nederland in de voorgaande jaren gewend was. Waar de gevestigde partijen politiek vooral opvatten als een serie overbrugbare meningsverschillen over de verdeling van publieke middelen, heeft politiek bij de LPF en de PVV veel meer de status gekregen van een grote, manicheïstische strijd tussen helden en schurken waarin de toekomst van het land op het spel staat en waarin andere oplossingen en methodes gevraagd worden. Het ideale Nederland van Fortuyn (een dynamische, monoculturele stadsstaat van individualisten) verschilt op belangrijke punten weliswaar van dat van Wilders (een veilige, solidaire, monoculturele natie van gewone burgers) maar in beide gevallen is de 'botsing van beschavingen' niet uitgelopen op een compromis of wapenstilstand, maar op de volledige overwinning van de eigen beschaving. Nederland is na de grote beproeving weer Nederland geworden; een soevereine democratie met één dominante en eeuwenoude cultuur die elite en volk met elkaar verbindt.

Men kan kortom stellen dat beide partijen in hun analyse van het heden en visie op de toekomst grofweg een zelfde Nieuw Groot Verhaal delen. Dat Verhaal vormt het cement dat de verschillende onderdelen samenhoudt en is het kompas voor het politiek-praktische handelen. In de politieke praktijk zijn beide partijen in staat gebleken om concessies te doen aan en samen te werken met de door hen verguisde partijen. De LPF was hierin na het wegvalen van haar leider weinig succesvol, maar de PVV heeft in ruil voor enkele concessies een belangrijke invloed gekregen op beleidsterreinen zoals immigratie, integratie en veiligheid, alle thema's die nauw aansluiten bij haar Nieuwe Grote Verhaal. Met betrekking tot de islam heeft zij vooralsnog alleen een 'agreement to disagree' kunnen afdwingen.²⁴

Ideologische etikettering

Welk ideologisch etiket kan nu aan deze partijen worden gehecht? Bieden zij een variant op een van de drie grote stromingen in Nederland – liberalisme, christendemocratie en socialisme – of is sprake van iets geheel nieuws? Zoals gezegd heeft zowel Wilders als Fortuyn zichzelf in de liberale stroming geplaatst. Liberalisme zien zij daarbij als synoniem van een westerse

cultuur die wordt gestut door de waarden van christendom, jodendom en de Verlichting, waarin individuele verantwoordelijkheid, scheiding van kerk en staat en gelijkheid van man en vrouw centraal staan. In wezen beschouwen beide partijen zichzelf dan ook als de enige liberalen die werkelijk bereid zijn de door liberale waarden gedragen Nederlandse cultuur te verdedigen tegen een aan die waarden vijandige cultuur als de islam. Politicologe Tsjitske Akkermans gebruikt eveneens het etiket liberalisme in haar ideologische plaatsbepaling van de LPF, zij het dat het daarbij om een nationalistisch gekleurd liberalisme gaat, dat zij karakteriseert als 'liberalism of fear'.²⁵ Dit type liberalisme, dat in Nederland geen grote traditie kent, neemt afstand van het universalisme en vooruitgangsoptimisme van veel klassieke liberalen en beschouwt bescherming van de eigen liberale cultuur en rechtsstaat als voornaamste doel. Vooral in tijden van gepercipieerde crisis kan de balans daarbij doorslaan naar een meer nationalistische nadruk op het collectief ten koste van liberale waarden, zoals de rechten van het individu, de scheiding der machten en vrijheid van godsdienst en vereniging. De PVV is daarbij inmiddels beduidend verder gegaan dan de LPF getuige onder meer haar pleidooien voor een verbod op de Koran en tijdelijke benoemingen van rechters.

Om die reden, maar ook door haar zeker voor Nederlandse begrippen bombastisch collectivistisch nationalisme en haar vrij recent opgevatte voorliefde voor de verzorgingsstaat, wordt het echter steeds problematischer om de PVV in de liberale stroming te plaatsen. Ondanks de VVD-achtergrond van Wilders en verschillende andere PVV'ers plaatsen veel wetenschappers de PVV dan ook in een andere ideologische stroming die in Nederland tot op heden betrekkelijk klein is. Deze politieke familie, waartoe in Europa partijen als Front National, Freiheitliche Partei Österreichs en het Vlaams Belang worden gerekend, wordt afwisselend aangeduid als nationaal-populistisch of populistisch-radicaal-rechts. Hoewel achter deze verschillende typeringen wel enig wetenschappelijk debat schuilgaat, is het voor dit artikel voldoende op te merken dat de essentie van dit nationaal-populisme moet worden gezocht in enerzijds het verzet tegen immigratie en supranationale samenwerking vanwege de bedreiging van de nationale identiteit, en anderzijds een weergave van de politiek als een morele tegenstelling tussen een corrupte elite en een deugdzaam volk, alsmede de aspiratie om de democratie zodanig te hervormen dat de stem van dat volk de leidraad wordt.²⁶ Politicoloog Cas Mudde voegt daar nog 'authoritarianism' als basiskenmerk aan toe: een geloof in een strikt geordende maatschappij, waarbij ondermijning van het gezag streng bestraft wordt.²⁷ Andere meer perifere kenmerken van deze familie zijn volgens Mudde het verzet tegen de economische en culturele globalisering, de voorkeur voor traditionele familiewaarden, een neiging tot samenzweringstheorieën, en een zeker opportunisme met betrekking tot sociaal-economische vraagstukken, die in deze partijen als secundair worden beschouwd.

Zowel de essentiële als de perifere kenmerken (met uitzondering wellicht van de *family values*) zijn zonder meer herkenbaar in de standpunten en retoriek van de PVV. Dat geldt in veel mindere mate voor de LPF. Zeker ten tijde van Fortuyn namen sociaaleconomische vraagstukken een belangrijke plaats in en was de focus minder sterk gericht op *law and order*. Het populistische element is bij de LPF ook beduidend zwakker dan bij de PVV. Zeker pleitte Fortuyn voor een 'levendige democratie van en voor gewone mensen' maar van het ophemelen van een deugdzaam geacht volk is nauwelijks sprake, terwijl zijn pleidooien voor directe democratie betrekkelijk gematigd waren. De LPF na Fortuyn vertoont op dit vlak duidelijk meer populistische trekken. Directe democratie en volksverheerlijking kwamen aanvankelijk ook niet voor

op het repertoire van Wilders, maar na 2006/2007 zijn deze populistische basisingrediënten steeds sterker herkenbaar bij de PVV, getuige onder meer de voorkeur voor veel referenda en de verheerlijking van Henk en Ingrid als symbool van de hardwerkende, gewone Nederlander.²⁸

De wellicht verrassende conclusie moet dan ook luiden dat, hoewel LPF en PVV in grove lijnen hetzelfde Nieuwe Grote Verhaal delen, zij, afgaande op de politicologische classificatie, in verschillende politieke families thuishoren, respectievelijk die van het liberalisme en van het nationaal-populisme. De verklaring daarvoor is enerzijds dat het vraagstuk van botsende beschavingen niet precies samenvalt met een van de traditionele stromingen, iets wat bijvoorbeeld ook geldt voor thema's als duurzaamheid, vrouwenemancipatie en dierenrechten. Anderzijds is dit Nieuwe Grote Verhaal in de loop der tijd sterk geradicaliseerd en andere thema's gaan overheersen. Bij Fortuyn ging het thema van botsende beschavingen nog betrekkelijk goed samen met liberale waarden, terwijl zijn belangstelling bovendien daarnaast sterk uitging naar modernisering van economie en overheid. In de LPF zonder Fortuyn kan tussen 2002 en 2006 reeds een radicalisering en uitvergroting van het thema worden gezien, iets wat in dezelfde periode ook bij Geert Wilders zichtbaar is. De door Wilders in 2006 opgerichte PVV heeft deze radicalisering en uitvergroting doorgezet en de liberale uitgangspunten afgezwakt. Zij is daardoor in politiek ideologisch opzicht in ander vaarwater gekomen.

Noten

- 1 Jos de Beus e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam en Meppel 1996) p. 7-8.
- 2 Voor verschillende typeringen zie onder meer Maarten van Rossem, *Waarom is de burger boos?* (Amsterdam 2010); Anton Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand* (Hilversum 2009); Rob Riemmen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Tilburg 2010).
- 3 Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003) p. 14, 17.
- 4 Riemmen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*.
- 5 Andrew Heywood, *Political ideologies. An introduction* (4de druk; Londen 2007) p. 11-12.
- 6 De ideologische ontwikkeling van Fortuyn wordt onder meer geschetst in Pels, *De geest van Pim* en Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', *Socialisme & Democratie* 59 (2002) p. 32-42.
- 7 Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam 2002) p. 12.
- 8 Pim Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer* (Uithoorn 2002) p. 381-389; Pim Fortuyn, *De verweesde samenleving* (Uithoorn 2002).
- 9 Pim Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht 1997).
- 10 Over een mogelijke immigratiestop van moslims sprak Fortuyn in het befaamde *Volkskrant*-interview met Hans Wansink en Frank Poorthuis op 5 februari 2002. Hierover Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) p. 17-24. De opmerking over het generaal pardon maakte Fortuyn in een interview met Nu.nl (Nu.nl, 3 mei 2002). De opmerking over een Koude Oorlog met de islam maakte Fortuyn in een interview met het *CDA-magazine* (september 2001).
- 11 Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema, 'Twijfelen en kiezen' in: Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) p. 211-234.

- 12 In zijn autobiografie *Kies voor vrijheid* verwijst Wilders slechts één keer in positieve zin naar Pim Fortuyn en diens gedachtegoed, waar volgens hem 'zeker interessante punten in zitten'. Ook Bosma is zuinig in verwijzingen naar Fortuyn. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters* (Amsterdam 2010).
- 13 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Algemene Politieke Beschouwingen, 18 september 2008; Verantwoordingsdebat, 28 mei 2009 en 22 mei 2008; Algemene Politieke Beschouwingen op 16 september 2009.
- 14 Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, p. 318.
- 15 In *De puinhopen van acht jaar Paars* gaat Fortuyn in slechts een van de negen hoofdstukken nadrukkelijk in op de islam. In het verkiezingsprogramma wordt zelfs slechts één maal verwezen naar de (fundamentalistische) islam.
- 16 Citaat in voorwoord *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen. PVV 2010-2015*.
- 17 Interview van Geert Wilders met NU.nl op 11 september 2008 en met Joost Niemöller, 'Wilders: ik capituleer niet', *HP De Tijd*, 12 december 2007; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, p. 176. Meer in het algemeen over de ideologische ontwikkeling van Wilders: Koen Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten. Die ideologische Entwicklung des Geert Wilders' in: Florian Hartleb en Friso Wielenga (red.), *Populismus in den Niederlanden und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011) p. 77-104.
- 18 Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, p. 325.
- 19 Zie voor deze historische verwijzingen onder meer het voorwoord van *De agenda van hoop en optimisme*.
- 20 *De agenda van hoop en optimisme*, passim.
- 21 Hierover onder meer Jacob Heilbrunn, *They knew they were right. The rise of the neocons* (New York 2009).
- 22 Over Nederlandse neoconservatisme o.a. Jos de Beus, 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme' in: Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben, *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).
- 23 Samuel P. Huntington, 'The clash of civilizations?', *Foreign Affairs*, 1993, p. 72, 3, 22-49. Huntington heeft het artikel uitgewerkt in het boek *The clash of civilizations and the remaking of world order* (New York 1996).
- 24 Gedoogakkoord 2010 <http://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/gedoog2010.pdf>.
- 25 Tsjitske Akkermans, 'Anti-immigration parties and the defence of liberal values. The exceptional case of the List Pim Fortuyn', *Journal of Political Ideologies* 10 (2005) p. 337-354.
- 26 Zie onder meer Paul Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', *Jaarboek DNPP 2007*, p. 176-190; Cas Mudde, *Populist radical-right parties in Europe* (Cambridge 2007); Sarah de Lange, *From pariah to power. The government participation of radical right-wing populist parties in West European democracies* (Antwerpen 2008).
- 27 Mudde, *Populist radical-right parties in Europe*, p. 34.
- 28 Over toenemend populisme bij Wilders: Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten.'

‘De vraag is of de democratie bijvend is’

Interview met J.L. Heldring

Hans Goslinga en Marcel ten Hooven

J.L. Heldring (1917) is een buitenbeentje onder de waarnemers van de dingen in de wereld en in Nederland. Niet alleen noemt hij zich zonder aarzelen conservatief, daarmee het woord van Nolens tartend dat de Nederlander liever bekend staat als dief dan als conservatief; ook durft hij in het politieke debat de democratie zelf ter discussie te stellen. Niet uit verlangen naar een vorm van autocratie, maar vanwege de zwakheden die aan de democratische staatsvorm kleven. ‘De democratie is een onaantastbaar uitgangspunt van elke discussie, maar ook zij wordt niet uitsluitend door de rede geregeerd’, schreef hij begin 2010, toen zijn column ‘Dezer dagen’ in *NRC Handelsblad* een halve eeuw oud was. De verschuivende verhoudingen in de wereld dwingen de Europese Unie volgens hem tot meer politieke eenheid, omdat bij gebrek aan besluitvaardigheid een positie in de periferie dreigt. Maar de democratie staat die eenheid in de weg, doordat zij zich nog steeds in de eerste plaats nationaal manifesteert. Bovendien, schreef hij, zijn uit de democratie bewegingen voortgekomen die de verzamelnaam ‘populisme’ dragen. ‘Van dat populisme kan moeilijk gezegd worden dat het ondemocratisch is, maar het belijdt wel een soort democratie die de democratie zoals wij die nu kennen bedreigt.’

De visie die nodig is om te voorkomen dat het volk ten onder gaat ziet hij niet graag verbonden met idealen, maar liever met leiderschap dat uitgaat van een realistische kijk op de wereld en de menselijke natuur. Daarom wil hij ook de democratie zelf niet idealiseren. ‘Ik kan niet zeggen dat ik een democraat in hart en nieren ben. Ik ben eerder een *Vernunft*democraat, zoals de Duitsers die het na 1918 betreurden dat de monarchie was verdwenen, maar zich als loyale burgers toch aansloten bij de democratie. Ik geef toe dat ook ik geen beter alternatief zie. Je komt altijd weer uit bij het beroemde woord van Churchill, dat de democratie het slechtste systeem is op alle andere na die zijn beproefd. Ik ben nog zo genereus, zal ik maar zeggen, dat ik ook Wilders niet ontzeg dat hij democraat is. Ik ben het helemaal niet eens met Rob Riemen, de directeur van de denktank Nexus, dat de pvv een soort fascisme vertegenwoordigt. Ongehoord en onhistorisch om gebruik te maken van een verschijnsel in een andere periode. Het fascisme was wel een populistische beweging, dát wel, en net als het nationaalsocialisme is het voortgekomen uit een mislukt democratisch experiment. Ja, dat is de zwakte van de democratie. Uit de democratie komen populistische bewegingen voort. Je mag nog blij zijn dat Wilders geen fascist is.’

Hij verklaart het succes van Wilders uit het feit dat Nederlanders na de ontzuiling ‘stroomloos’ zijn geworden. ‘Ik denk dat hij in de tijd van de verzuiling weinig kansen had gemaakt. In de jaren dertig bleek Nederland goed bestand tegen de verleidingen van het nationaalsocialisme. Er is even een impuls geweest bij de provinciale statenverkiezingen van 1935, toen de nsb 8 procent haalde. Maar dat kalfde weer gauw af. De socialist Drees verklaarde dat geringe succes uit de populariteit van de gereformeerde politicus Colijn. In crisisjaren was er

*J.L. Heldring, columnist voor NRC Handelsblad sinds 1960. Prent Siegfried Woldhek, 2002
[Atlas van Stolk, Rotterdam]*

behoefte aan een leidersfiguur en Colijn voldeed daaraan. Volgens Drees was hij een bolwerk tegen het nationaalsocialisme. Als je de memoires leest van tijdgenoten, dan was Colijn in werkelijkheid helemaal niet zo'n sterke man, eerder aarzelend. Tegen koningin Wilhelmina durfde hij niet op te treden. Ze kon buien hebben dat ze niemand wilde zien, ook geen ambassadeurs die hun geloofsbrieven kwamen aanbieden. Dan zat ze liever te schilderen in

de Kijfhoek, haar huis in de duinen. Colijn zei daar niks van, maar hij voldeed aan het beeld van de sterke man en dat is belangrijk, het beeld in de politiek.'

Sinds de jaren zestig is er nooit naar het verzuilde stelsel gekeken als een bastion tegen stroomloosheid.

'Het is altijd het doel geweest van liberalen en socialisten de zuilen te doorbreken, maar het gevolg is geweest dat mensen hun tehuizen verloren. Misschien was het sowieso gebeurd door de ontkerkelijking, maar de vrijzinnige partijen hebben dat proces van begin af aan ondersteund. In de jaren zestig is de boel ingestort, onder hun applaus, en daarna zijn de mensen links en rechts gaan zoeken. Je hebt nog even die zeepbel gehad in de jaren tachtig dankzij Lubbers. Maar de afgang van het zuilenstelsel was méér dan een kwestie van personen. Van het typische beeld van Nederland als zuilenmaatschappij moeten we afscheid nemen. Of we dat moeten toejuichen, vraag ik me af.'

Er is niets voor in de plaats gekomen dat dezelfde ordenende werking heeft. U heeft zelf de vraag opgeworpen of de democratie een zware economische crisis zal overleven.

'De proef op de som moet nog komen, als de crisis doorzet. We hebben natuurlijk ongelooflijke mazzel gehad na 1945. Het ging alleen maar opwaarts, tot aan de jaren tachtig. In het algemeen waren het toch fantastische jaren. Geen massale werkloosheid, zoals in de jaren dertig. En dan krijg je opeens een beweging van mensen die iets gewonnen hebben ten opzichte van het voorgeslacht en dan bang worden dat weer te verliezen. Het is niet het oud geld dat zich bedreigd voelt, maar het nieuwe geld, de mensen die veel welvarender zijn dan hun ouders. Als de crisis doorzet, wordt dat ook een test voor het Europese project. Er is een tendens niet door te gaan met het weggeven van nationale bevoegdheden. Het triumfalisme van Europa is helemaal verdwenen. Er is zelfs een anti-Europees sentiment gekomen. Ook dat heeft te maken met de angst welvaart te verliezen en dat vertaalt zich politiek. Als politicus wil je het voor je eigen mensen zo goed mogelijk maken. Het eigen volk komt eerst en ik bedoel dat, anders dan het Vlaams Blok, gewoon zoals ik het zeg. Het geldt voor iedere politicus, anders wordt hij er bij de volgende verkiezingen uitgezet. Vredeling, een fervent Europeaan, heeft in 1974 in dat beruchte interview met Bibeb gezegd: "Den Uyl is de grootste nationalist die er is." Hij was dronken toen hij dat zei, maar het was wel zo. Maar geen politicus durft dat te zeggen en dat neem ik ze kwalijk, want de welvaart werkt gewoon nationaliserend. De verzorgingsstaat is een van de grootste struikelblokken voor de Europese integratie, veel meer dan bewust aangezette nationalistische sentimenten als God, Nederland en Oranje. De verzorgingsstaat heeft de bevolking, misschien wel ongemerkt, zeer sterk gebonden aan de staat, aan het behoud van de staat.'

Zo kwam u op uw waarneming dat de democratie een verenigd Europa in de weg staat.

'Ja, de mensen zijn bang dat de nationale voorzieningen gevaar lopen. Dat vinden ze gracieus.'

Dat kan een verklaring zijn voor het succes van Marijnissen en Wilders de laatste jaren. Je kunt ze zien als politieke uitdrukking van een nationalisme dat direct is verbonden met de verzorgingsstaat. Spiegelbeeldig kan dit ook de neergang van de pro-Europese PvdA en CDA verklaren.

‘Die omslag in het denken over Europa heeft zich geleidelijk en bijna ongemerkt voltrokken, zonder zware debatten. De enige die zich begin jaren negentig faliekant tegen een federatief Europa uitsprak was Bolkestein. Hij zei: die federatie, allemaal onzin. Hij schokte daarmee zijn eigen partij, zeker een Europeaan als Frans Weisglas. Diens vader Max was een fervent Europeaan. Hij zou als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam tegen zijn studenten hebben gezegd: wie niet in Europa gelooft, hoeft mijn colleges niet te volgen. Maar Bolkestein had natuurlijk gelijk. Het punt is dat er over Europa nooit echt debat is gevoerd. In de jaren zestig stelde ik vragen over het streven naar Europese integratie, dus stond ik te boek als anti-Europeaan. Dat was ik niet, maar iedereen was pro-Europa. Niemand had behoefte aan debat. Zolang het goed gaat, vindt het volk het niet erg, maar in tijden van crisis gaat iedereen ineens wel vragen stellen. Het punt is dat we eigenlijk geen politiek volk zijn.’

En dat betreurt u...

‘Nou ja, betreuren... het is wel jammer. Een man als de vroegere vvd-senator Van Riel zei ook: als intellectueel betreur ik het, maar ach, de mensen zijn tevreden. Ik betreur het ook wel. Je komt toch altijd weer uit bij dat afgetrapte beeld van Nederland als het land van de koopman en de dominee. De koopman houdt niet van discussie; dat is allemaal theorie, boekjeswijsheid. De dominee houdt wel van discussie, maar dan meer moreel of spiritueel. We hebben hier geen intellectualistische traditie, zoals in Frankrijk. We hebben weinig intellectuelen. Goed, we hebben grote intellectuelen gehad als Menno ter Braak, die nog altijd wordt vereerd. Maar intellectueel zijn wij niet. Dat vind ik jammer. Maar het is nu eenmaal zo. Ik ben ook Nederlander, dus ik begrijp het!’

Van Riel vond het als intellectueel dan wel jammer, als politicus en als machtsdenker kwam het hem wel goed uit.

‘Of hij nou echt intellectueel was, betwijfel ik. Ja, hij had verschrikkelijk veel gelezen. Juist in vvd-kring viel men achterover als hij een of ander boek citeerde. Die mensen lazen geen boeken. Maar Van Riel was een ongelooflijke intrigant. Op ongeoorloofde manieren: kwaadspreken, leugens verspreiden. Maar als je hem ontmoette, ja, hij wist toch heel veel. Hij had zeker begrip van macht, wat in Nederland vrij zeldzaam is, denken in termen van macht. Dat doet de koopman ook niet graag, hè. In een oorlog kun je er meestal wel gebruik van maken, maar in die termen denk je niet. De dominee houdt er ook niet van, die macht. Macht is *evil*, is het kwaad. In andere landen wordt er vrijmoedig over gepraat. In Frankrijk en natuurlijk in Engeland, het klassieke land van democratie met macht verzoenen. Die denken daarover. Maar dat hebben wij niet.’

Terwijl politiek toch om het verwerven van macht draait.

‘Natuurlijk gaat het om machtsverwerving. Het is zo merkwaardig: hier praten we niet over macht, maar het gaat wel om de macht. Dat weten we ook wel, het wordt ook wel toegegeven, maar wanneer het getransponeerd wordt naar het buitenland, dan beginnen we te griezelen. Dat komt waarschijnlijk doordat we zo lang neutraal zijn geweest. De Belgen hebben

altijd met machtspolitiek te maken gehad, als object natuurlijk. Dus ze wisten van macht en hoe je moet overleven onder de macht van anderen. Die hebben geen moeite met macht. Wij wel. Wij hebben het meer in het internationale recht gezocht en op dat gebied grote mannen voortgebracht.'

Van Riel past in de waarneming dat ook de liberalen op de ondergang van het zuilenstelsel uit waren. Hij vond het zelfs de zedelijke opdracht van de vvd om eerst de christelijke partijen leeg te eten en vervolgens de sociaaldemocratie. Dus hij was inderdaad een machtsdenker. Hij zag in Wiegel met zijn charisma een geschikte figuur om de macht te veroveren.

'Ach ja, Wiegel. Een handige jongen, hè. Een man met benijdenswaardige talenten, vooral als politicus. Dat is zeker zo. Ook iemand die niet bij de andere partijen wordt gehaat. Hij kon heel goed opschieten met allerlei mensen, ook met die communist, een van die jongens Wolff. Die zei: Enige man, Wiegel! Er valt altijd te lachen met hem achter de gordijnen in de Tweede Kamer. Hij nam ook andere mensen voor zich in. Als minister heeft hij natuurlijk gefaald. Puinruimen, daar is helemaal niets van terechtgekomen.'

Hij heeft de basis van de vvd wel sterk verbreed. Toch heeft de partij nog altijd niet kunnen profiteren van de ontzuiling. Na de val van de Muur in 1989 leken de velden wit om te oogsten. Maar het is bij twee uitschieters gebleven. In de afgelopen jaren raakte de partij zelfs compleet in verwarring, vooral over het begrip vrijheid, dat Hirsi Ali, Rita Verdonk en Geert Wilders van een omstreden inhoud voorzagen.

'De doorsnee vvd'er interesseert zich voor deze vragen helemaal niet. Dat is wel gebleken toen Bolkestein zei dat de samenleving bezielend verband nodig heeft. Hij werd weg gejouwd, de grote Bolkestein. Hij heeft het daarna onmiddellijk ingeslikt. Dat was geen fraaie beurt van hem. Maar ja, dan kom je weer bij Van Riels waarneming dat vvd'ers tevreden mensen zijn. Dat is ook zo. Onder elkaar heerst een soort van gezelligheid. Het intellectuele stelt niet veel voor. Een man als professor Ankersmit is afgehaakt. Of Bolkestein echt een vvd'er is, weet ik niet zo. Hij is wel een liberaal, een conservatieve liberaal, maar eigenlijk veel te intellectueel voor een vvd'er. Wel een figuur van formaat en gezag, net als Oud en Cort van der Linden, hoewel die geen politiek leider was. Cort van der Linden heeft Nederland wel heel goed geregeerd tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij was geen man die de massa achterna liep, wel een man met een groot persoonlijk gezag.'

Is het niet vreemd dat een partij die de vrijheid in haar naam voert, daarover zo weinig nadenkt?

'Ik heb er nooit een hoge pet van op gehad. Voor een groot deel gaat het ze in de vvd om de economische vrijheid. En de rest, ach... Niet dat ze geen goede democraten zijn, maar de democratie is een verworvenheid waar ze zich niet zo druk om maken. De economische vrijheid, als die maar gegarandeerd is, dan zijn ze bereid zowel met links als met rechts samen te werken. Het zijn wel echte mensen, ze hebben geen streken. Als je mensen uit christelijk-historische kring hoort praten over gereformeerden: die hebben streken! En alles wat niet katholiek is, dus ook de seculiere liberalen en socialisten, die zeggen: roomsen hebben stre-

ken! Daar zijn ze mee opgegroeid, met dat idee. Daar lijdt een man als Verhagen nu onder. Hij wordt niet vertrouwd. Tichelaar, die socialist die naar Drenthe is gegaan, noemde hem een rat. Hij noemde zichzelf ook een rat, maar hij zit in Drenthe, Verhagen blijft dat odium dragen.’

Katholieke politici verwierven zich vaak de bijnaam ‘sfinx’. Dat gold voor Nolens, Romme, Schmelzer. Verhagen past in dat beeld. Alsof ze de macht die ze in het midden van de Nederlandse politiek hadden, wilden verbergen. De liberalen zijn altijd wat losjes met de macht omgegaan, zo van: wij hebben die macht toch wel.

‘Ja, geboren regenten. Een volkspartij past eigenlijk niet bij de oude echte liberalen. Thorbecke zou niks met een volkspartij hebben gehad. Bij de vvd hebben ze het woord liberaal niet in hun naam staan, maar ze ontkennen niet dat ze liberaal zijn. Als het goed gaat, hebben ze het ook niet nodig zich te verdiepen in hun zingeving. De sociaaldemocratie heeft dat meer nodig, electoraal tenminste. Maar ook daar is het intellectueel een beetje droog gelopen, hè.’

Vindt u het niet vreemd dat na de enorme crisis in het financiële systeem de grootste hoeder van het kapitalisme is beloond, zij het mondjasmaat met eenendertig zetels? Je zou verwachten dat mensen toch weer meer zouden kijken naar partijen die voor een sterke rol van de overheid zijn.

‘Dat zou je zeggen, ja. Misschien is de klap nog niet aangekomen. We hebben geen massale werkloosheid. Die kan natuurlijk wel komen en dan moeten we zien wat er gebeuren gaat. In de jaren dertig kon de sdap ook niet profiteren van de crisis. Helemaal niet. Tussen 1929 en 1937 bleven ze vrijwel stabiel. Degene die winst boekte was Colijn, de sterke man, bij wie veel mensen zich veilig voelden. Terecht of onterecht, daar gaat het niet om. Bij de verkiezingen van 1946 verloor de arp vier zetels vergeleken met 1937. Dat kwam door het wegvallen van Colijn. Zo’n figuur hebben we nu niet. Kok had een redelijk vertrouwenwekkende uitstraling op veel mensen, maar toen zaten we niet in een crisis. Den Uyl had tot vader des vaderlands kunnen uitgroeien tijdens de oliecrisis van 1973. Maar dat heeft hij bewust niet gedaan. Hij was een partijman. Kok was het tegendeel, hoewel hij wel aansprekend was, ook voor niet-socialisten, als een rustige bestuurder, geen scherpslijper, geen drammer. Maar ja, hij heeft natuurlijk die ideologische veren afgeschud. Dus een boodschap had hij eigenlijk niet. Vader Drees was de laatste vertrouwenwekkende figuur die het volk in de volle breedte aansprak.’

Denkt u dat er aan zulk ‘vaderlijk leiderschap’ nog behoefte zou zijn?

‘Het zou me niet verbazen. Als er echt een crisis uitbreekt, heb je daar misschien wel behoefte aan. Het lijkt mij wel. Bij Lubbers was het zijn competentie die aansprak, meer dan wat hij zei. Als je dat zwart op wit las, was het een brij. Daar kon je je vrolijk over maken, maar goed, hij was een competente man, net als daarna Kok. Bij het cda hebben ze nu geen leider meer. Verhagen voldoet niet aan dat beeld en ik zie niemand die het beter zou doen. Misschien was het wel zo dat de zuilenmaatschappij grote mannen produceerde. Ik heb daar nooit zo over nagedacht, maar het is mogelijk. De grote massa van een zuil volgde de leider, hè. Ook De

Geer werd geadoreerd door zijn volgelingen, terwijl het een aarzelende man was. Als het zuilenstelsel nog had bestaan, had Wilders nooit zoveel succes gehad. In Limburg was het CDA praktisch *nowhere*. Onvoorstelbaar, in een honderd procent katholieke provincie. Je kunt je bijna niet voorstellen hoe snel dat gegaan is. De rol van het medium televisie, dat doordringt in alle huiskamers, moet je niet onderschatten, denk ik. Dat heeft democratiserend gewerkt, maar of dat gunstig is voor de democratie, dat vraag ik me af.'

In de tijd van de zuilen hadden de elites een bijna vanzelfsprekend gezag, nu staan zij bloot aan aanvallen van de populistten. Wilders ontziet zelfs het koningshuis niet.

'Ja, daar hielden zelfs de communisten zich ver van. Ze dachten: waarom zouden we dat doen? Maar blijkbaar wordt er anders tegenaan gekeken dan vijftig jaar geleden. Het koningshuis is groot geworden met al die prinsen die ook weer vrouwen en kinderen hebben gekregen. De diplomaat Ernst van der Beugel met wie ik bevriend was, zei ooit: je kunt statistisch uitrekenen dat er eentje aan de drugs gaat, een ander een meisje zwanger maakt en nog zoiets. Maar dat is niet gebeurd. We hebben alleen die kwestie met Mabel gehad. Door al die burgermeisjes is het aanzien van het koningshuis toch veranderd. Juliana kon niet democratisch genoeg zijn en was ontzettend populair. Volgens Van der Beugel omdat ze niet opviel als er weer een bus plattelandsvrouwen op Soestdijk op bezoek kwam. Beatrix heeft afstand geschapen, liet zich weer als 'Majesteit' aanspreken, maar dat is moeilijk voort te zetten. Straks krijg je een man aan het hoofd. Dat hebben we sinds 1890 niet meer gehad. Die kan niet rekenen op de goede wil en een zekere tederheid waarmee een bevolking een vrouw op de troon bejegt: ach, die arme Juliana die toch zoveel moeilijkheden thuis had en zo. Bij Beatrix is dat minder, maar toch. Willem-Alexander kan daar niet op rekenen, zeker niet als hij vaak in uniform zal optreden. Hij moet geen kerstpreken gaan houden, lijkt me verschrikkelijk.'

Het kosmopolitische dat de familie heeft gekregen zal bij de aanhang van Wilders ook niet mee-helpen. Een Argentijnse koningin en dan al die nieuwe prinsessen die in Brussel werkten en uitgaan in Londen.

'Dat zal door een man als Wilders met argwaan worden bekeken. Maar daarentegen is Máxima wel erg populair als persoon, een aardige vrouw, wat dat betreft een schot in de roos. Misschien dat zij het koningschap nog enigszins zal kunnen prolongeren. Maar het is waar, Wilders heeft voor de pijlers van ons bestel geen eerbied meer.'

U zegt: de verzorgingsstaat en de democratie werken nationaliserend. Dat klinkt logisch, maar die consequentie is vermoedelijk nooit doordacht toen de Europese landen aan hun samenwerking begonnen.

'Nee. Een echte Europeaan als Max Kohnstamm heeft de progressieve partijen er wel voor gewaarschuwd in de jaren vijftig. De term 'verzorgingsstaat' bestond toen nog niet, hij had het over de welvaartsstaat en over het gevaar dat die zou kunnen botsen met de Europese integratie. Nu zie je eigenlijk de weerslag, een nationalistische reactie op wat er vijftig jaar geleden in gang is gezet. Nationalistisch in de vorm van Wilders, dus nog niet ideologisch en

dus niet te vergelijken met de NSB en haar programma in de jaren dertig. Ja, populistisch is het wel, de referentie aan het volk, het Nederlandse volk. Maar je kunt niet zeggen dat Wilders ondemocratisch is. Tegelijk verkeert de sociaaldemocratie in crisis. Ze hebben bereikt wat ze wilden hebben. Wat nu nog? De multiculturele samenleving? Dat slaat niet aan. Je kan wel preken houden en zeggen: we moeten die mensen uit Noord-Afrika ontvangen. Maar mensen die hun eigen wijken overstroomd zien worden, hebben daar geen boodschap aan. Zelf ben ik altijd sceptisch geweest over de Europese integratie, om historische redenen: het gegeven dat natiestaten taai zijn en zelfs nog taaier dan in de negentiende eeuw doordat de welvaart erbij is gekomen. Het zijn verzorgingsstaten geworden en dat bindt mensen meer dan de nachtwakersstaat uit de negentiende eeuw. Ook om culturele redenen was ik sceptisch: de grote verschillen tussen het rooms-katholieke Zuiden en het protestantse Noorden van Europa. Daarom geloofde ik ook niet dat het CDA tot stand zou komen. Maar daar heb ik me in vergist. Dat de rooms-katholieke Van Agt ook onder protestanten zo populair zou worden, was voor mij een grote verrassing.'

Maar u bent wel teleurgesteld dat wat er in Europa bereikt is, wankelt.

'Ik heb nooit in het politieke ideaal van één Europa geloofd. Maar er is wel wat bereikt, economische en monetaire eenheid, en dat is heel mooi. Ik vind het bedroevend dat Europa dreigt af te glijden naar de periferie van de machtsverhoudingen in de wereld. Ten tijde van de Koude Oorlog zaten we er nog midden in. Mensen die het kunnen weten als Helmut Kohl zeggen dat zonder politieke eenheid de gemeenschappelijke munt niet houdbaar is. Als dat zo is, is het zeer de vraag of de Europese Unie blijft bestaan. Dan is het project afgelopen en vallen we terug op de Benelux of zo, hoewel dat ook al niet gemakkelijk zal zijn. Ik zie dat wel somber in, ja. Misschien krijgt Isaiah Berlin gelijk dat het ideaal van vrijheid, dus te leven zoals je wilt met het waardenpluralisme dat daaraan verbonden is, een late vrucht is van een ondergaande kapitalistische beschaving. Het is ook de vraag of de democratie een blijvende staatsvorm is. In de geschiedenis zie je staatsvormen komen en gaan. Maar dat is wel in heel lang perspectief gezien.'

De democratie geeft ons de vrijheid te leven zoals we willen, maar tegelijk ook de vrijheid aan mensen of groepen die doelen nastreven die we verachtelijk vinden. Is dat niet het grootste probleem van de democratie, hoe je daarmee omgaat?

'Carl Friedrich, een Duits-Amerikaanse theoreticus, huldigde de stelling dat mensen een minimum aan vrijheid verlangen, eerder dan een maximum. Alle mensen houden ervan enkele vrije keuzes te maken. Iemand die verlangt zo autonoom mogelijk te leven is ongewoon. Velen lijken er de voorkeur aan te geven dat de meeste beslissingen voor hen worden genomen. En bijna allen geven er de voorkeur aan dat enkele beslissingen voor hen worden genomen. Wat voor beslissingen geldt, geldt ook voor daden, opvattingen en de rest. Wel raar eigenlijk... nou ja, in de zuilenmaatschappij was het zo: we volgen de top. Een andere Duits-Amerikaan, Ernst Cassirer, beschrijft een ervaring van een aantal Amerikaanse sociologen in het nazi-Duitsland van 1939. Die zeggen dan tegen Duitse burgers: missen jullie je vrijheid niet? Dan zegt een van die Duitsers, een kruidenier: Dat moet je begrijpen, jullie begrijpen het

niet. Vóór Hitler moesten we ons het hoofd breken bij verkiezingen over partijen en stemmen. We hadden verantwoordelijkheden. Maar die hebben we nu niet. Helemaal niet! Nu zijn we vrij!

Nou kun je wel zeggen: dat waren Duitsers. Natuurlijk, Duitsers zijn geen Nederlanders en Nederlanders zijn geen Belgen, dat is waar. Maar er zijn natuurlijk bepaalde dingen die gewoon menselijk zijn. Het is wel aardig dat weer een keer te laten zien.'

Spraakmakend debat

De persoonlijke garantie van de premier aan de fractieleider van GroenLinks

Het Kunduzdebat in de Tweede Kamer, 27 januari 2011

Peter van der Heiden

Besluiten over uitzendingen naar oorlogsgebieden liggen, zeker sinds de missie in Srebrenica, altijd gevoelig in de Nederlandse politiek. Na de dramatische gebeurtenissen in deze moslim-enclave werd zelfs een nieuw artikel in de Grondwet opgenomen, artikel 100, dat luidt: 'De regering verstrekt de Staten-Generaal vooraf inlichtingen over de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde. Daaronder is begrepen het vooraf verstrekken van inlichtingen over de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht voor humanitaire hulpverlening in geval van gewapend conflict.' Daarnaast is er een zogenaamd 'toetsingskader', dat zowel de politieke wenselijkheid als de militaire haalbaarheid omvat. Vredesmissies kunnen alleen worden gestart, verlengd of beëindigd op basis van zo'n 'artikel 100-brief'.

Ondanks deze verscherpte procedure leidt een besluit rond vredesmissies stevast tot politieke spanning. De uitzending naar de Afghaanse provincie Uruzgan in 2006 werd niet gesteund door coalitiepartner D66; de vraag of deze missie al dan niet verlengd moest worden veroorzaakte in 2010 de val van het kabinet-Balkenende IV. Daarmee was een verlenging van de militaire missie van de baan.

Een Kamermeerderheid wilde echter toch betrokken blijven bij Afghanistan. In april 2010 dienden Mariko Peters (GroenLinks) en Alexander Pechtold (D66) onderstaande motie in waarin werd verzocht om een *civiele* politiemissie:

De Kamer,
gehoord de beraadslaging,
constaterende, dat er in Afghanistan grote behoefte bestaat aan politietrainers en -opleiders voor civiele politietaken die EUPOL¹ uitvoert, zoals 'community policing' en recherche, met name buiten de hoofdstad;
constaterende, dat conform de artikel 100-procedure het primaat voor de besluitvorming rondom de uitzending van militairen, waaronder de Kmar², bij het kabinet ligt;
overwegende, dat het nog geruime tijd duurt voordat er een missionair kabinet is, terwijl op dit moment intensivering van de samenwerking op het gebied van training en opleiding van civiele politie voorwerp van bespreking is tussen EUPOL en ISAF;
overwegende, dat het wenselijk is dat Nederland na terugtrekking van de Task Force uit Uruzgan actief betrokken blijft bij de wederopbouw van Afghanistan, ook op het gebied van veiligheid, en dat internationale partners ten spoedigste op de hoogte worden gebracht van de wijze waarop Nederland daaraan in ieder geval invulling kan geven,

terwijl een nieuw kabinet de ruimte moet worden gelaten om te besluiten over eventuele aanvullende betrokkenheid;
verzoekt de regering deze behoefte op het gebied van civiele politietraining en -opleiding in Afghanistan in kaart te brengen en de Kamer conform het toetsingskader te informeren hoe Nederland daarin mogelijk kan voorzien,
en gaat over tot de orde van de dag.¹

De motie werd door de Kamer aangenomen. Het in oktober 2010 aangetreden kabinet-Rutte nam haar op in zijn regeerakkoord en kwam in januari 2011 met de bijbehorende artikel 100-brief.

Het voornemen van het kabinet om een politietrainingsmissie naar de Afghaanse provincie Kunduz te sturen, leidde onmiddellijk tot politiek tumult, te meer daar het kabinet niet automatisch op een meerderheid kon rekenen. Het kabinet-Rutte is immers een minderheidskabinet dat zich weliswaar op veel beleidsterreinen gedoogd weet door de pvv, maar juist niet waar het vredesmissies in Afghanistan betreft. Ook de pvda en de sp lieten al snel na het verschijnen van de brief weten niet akkoord te zullen gaan met de voorgestelde missie. Daarmee was het kabinet overgeleverd aan de kleinere oppositiepartijen: ChristenUnie, sgp, GroenLinks en d66. De laatste twee waren dan wel initiatiefnemers van de motie die de missie bepleitte, maar beide hadden grote bezwaren tegen de wijze waarop het kabinet de missie wilde inkleden. Bovendien koesterden beide partijen weinig warme gevoelens voor het zittende kabinet vanwege de gedoogsteun van de door hen verfoeide pvv.

In de regeringsverklaring bij zijn aantreden kondigde minister-president Mark Rutte aan dat zijn kabinet de oppositie met uitgestoken hand zou tegemoet treden: 'Het kabinet zal die samenwerking zoeken en zich in het overleg met de Staten-Generaal inzetten voor zo breed mogelijke steun. Dat zullen wij doen met de open en constructieve houding die daarvoor nodig is in het democratisch besef dat de Staten-Generaal het hele Nederlandse volk vertegenwoordigen.'²

De besluitvorming over Kunduz was daarvoor een lakmoesproef: zou de premier in staat zijn voldoende steun van de oppositie te verwerven om deze missie door te kunnen zetten? In het debat over de regeringsverklaring had de oppositie zo haar vraagtekens of Rutte inderdaad een handreiking zou doen. Volgens pvda-leider Job Cohen betrof het eerder een 'muizengaatje, waar misschien een heel klein pootje van een muis doorheen komt'.³ André Rouvoet (ChristenUnie) meende dat Rutte een hand gaf, maar de oppositie nog geen vinger overhield.⁴ Ook Emile Roemer (sp), Pechtold en Femke Halsema (GroenLinks) waren wantrouwend. Halsema: 'Wat u hier ziet, is een parlement dat openingen zoekt om met u te onderhandelen. U sputtert echter tegen.'⁵

Rutte bevond zich aldus in een lastig parket. Hij wist zich enkel gesteund door coalitiepartijen vvd en cda. De gedoogpartner was faliekant tegen, van sp en pvda was geen enkele steun te verwachten en GroenLinks, d66 en ChristenUnie namen de bereidheid van het kabinet om de oppositie tegemoet te komen niet erg serieus. Jolande Sap, die ondertussen Femke Halsema was opgevolgd als fractievoorzitter van GroenLinks, was echter wel bereid te kijken of het kabinet de plannen zodanig wilde aanpassen dat haar partij deze kon steunen. Haar partij en d66 waren door de motie Peters/Pechtold natuurlijk al enigszins gecommitteerd aan een civiele missie in Afghanistan. Het leverde serieuze onderhandelingen – deels achter de schermen – op tussen de premier en de leiders van GroenLinks, d66 en ChristenUnie, uit-

eindelijk gevolgd door een nieuwe artikel 100-brief. Onder druk van de oppositiepartijen had het kabinet de missie aangevuld met een alfabetiseringstraining en onderwijs in de grond- en mensenrechten voor de aspirant-agenten. Tevens was de training uitgebreid van de zes weken die de NAVO standaard aanbood tot vijf maanden. En, wellicht het belangrijkste, het kabinet garandeerde dat door Nederland opgeleide politicagenten niet zouden worden ingezet bij gevechtshandelingen. Wanneer dat wel gebeurde, zou in het uiterste geval de missie worden stopgezet. Met deze aanpassingen aan het plan konden GroenLinks, D66 en de ChristenUnie akkoord gaan met de uitzending naar Kunduz.

In het debat stonden twee fractieleiders en de minister-president stevig onder druk. PvdV-leider Geert Wilders werd fors aan de tand gevoeld voor zijn uitspraak dat zijn partij het voor de missie bestemde geld in Nederland wilde besteden om de veiligheid hier te verhogen, terwijl hij wel akkoord gegaan was met de financiële paragraaf van het regeerakkoord waarin het geld voor vredesmissies was gereserveerd. Ook kwam de vraag aan de orde hoe hij zijn anti-islamstandpunten kon rijmen met de weigering iets te doen aan de situatie in Afghanistan. Sap moest zich verantwoorden voor het feit dat haar fractie de toezeggingen van het kabinet voldoende vond om de missie te steunen. Daarnaast kwam in haar bijdrage de worsteling van de oppositie mooi aan het licht: moest zij, omdat zij het inhoudelijk met een voorstel eens was, een kabinet in stand houden dat ideologisch het tegenovergestelde nastreefde op andere belangrijke beleidsterreinen en gedoogd werd door de PvdV? Maar de belangrijkste vraag in het debat was natuurlijk of Rutte in staat was om voldoende steun te verwerven op dit gevoelige terrein. Dat lukte hem. De premier liet voor en tijdens het debat zien daadwerkelijk handreikingen te kunnen bieden aan de oppositie als de gedoogpartner geen steun aan een kabinetsbesluit wil geven.

Aan de orde is het debat over de uitzending van een geïntegreerde politietrainingsmissie naar Afghanistan.⁹

Mevrouw Sap (GroenLinks): Voorzitter. Het is niet moeilijk om cynisch te zijn over de kansen van Afghanistan om ooit nog een welvarend, democratisch land te worden met veiligheid voor alle vrouwen; kansen voor alle meisjes en rechten voor alle minderheden. Laten wij wel zijn: Afghanistan is een poel van ellende. Vrouwen hebben te maken met continue dreiging. Boeren verbouwen papaver om hun gezin te onderhouden. Corruptie is in alle lagen van het bestuur te vinden. Ondertussen vallen er slachtoffers door bembommen en luchtbombardementen. Toch zijn er in de afgelopen jaren ook verbeteringen geweest. Ik verzet mij tegen het cynisme over de toekomst van Afghanistan. GroenLinks verzet zich daartegen. Het zit in de genen van GroenLinks om vanuit idealisme internationale politiek te willen voeren. Op basis daarvan beoordelen wij deze missie naar Afghanistan. Als wij daarmee een verschil kunnen maken, zijn wij bereid om verantwoordelijkheid te dragen. Daarom hebben wij vorig jaar een motie ingediend samen met collega Pechtold; daarom hebben wij hier in ons verkiezingsprogramma een belangrijk punt van gemaakt.

Wij zijn ook realisten. Er moet vertrouwen zijn dat wij echt kunnen bijdragen aan duurzame verbetering van het lot van de Afghanen. Er moet vertrouwen zijn dat de doelstellingen van deze missie in de praktijk gerealiseerd worden en dat het echt om een civiele opbouwmissie gaat. Daarom had ik zulke grote bezwaren tegen de artikel 100-brief. Er was onvoldoende

garantie dat een politiemissie op papier niet een paramilitaire missie in de praktijk zou zijn. Alle informatie die ik kreeg, van deskundigen, van mijn partij, uit de hoorzittingen en uit alle publicaties, deed mijn zorgen slechts groeien. Voor de fractie van GroenLinks is er geen gemakkelijk nee tegen deze missie. Natuurlijk, bij een nee is er heel wat minder uit te leggen aan de samenleving, maar dan zouden wij ook de kans missen om onze motie uitgevoerd te krijgen. Dat past niet bij mij en dat past niet bij de passie van GroenLinks om bij te dragen aan een beter toekomstperspectief voor Afghanistan.

Er is ook geen gemakkelijk ja tegen deze missie; dat zal duidelijk zijn. Daarom heb ik garanties gevraagd, garanties voor de civiele inhoud van de trainingen, voor de civiele taken die de rekruten en de agenten daar moeten vervullen terwijl wij hen opleiden en ook nadat zij opgeleid zijn en voor de wijze waarop wij omgaan met de veiligheid. Deze garanties hebben allemaal hetzelfde karakter: als zij niet worden nageleefd, volgen er maatregelen, met als uiterste consequentie dat wij vertrekken. Deze garanties heb ik gekregen, maar ik hoor ze graag nog een keer van de premier zelf. Hij moet zich er voluit aan committeren dat dit een civiele missie wordt, die civiele agenten aflevert en dat dit de missie wordt die wij met onze motie beoogden.

De heer **Cohen** (PVDA): Mevrouw Sap zegt dat de artikel 100-brief een papieren brief was en dat dit papier onvoldoende garantie bood om met de missie in te stemmen. De afgelopen dagen zijn er garanties gevraagd in de vorm van een nadere overeenkomst met Afghanistan. Is dat niet slechts meer papier?

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Als de heer Cohen denkt dat dat is wat er is gebeurd de afgelopen dagen, heeft hij echt een hoop gemist. Dat is beslist niet het enige punt waarvoor wij garanties hebben gevraagd. Wij hebben de garantie gevraagd – en gekregen! – dat de training die wij daar zullen leveren, de basistraining achter de poort, niet zes weken zal duren, wat de standaardmethodiek van de NAVO is en waarin mijn fractie totaal niet gelooft, maar een volwaardige achttienweekse training wordt. Wij hebben ook de garantie gekregen dat het kabinet met de Afghaanse overheid keiharde afspraken zal maken dat de agenten in de praktijk alleen voor civiele taken worden ingezet. Als dat misloopt – het wordt stevig gemonitord – gaat als uiterste consequentie de stekker eruit.

De heer **Cohen** (PVDA): Precies dat laatste is naar mijn gevoel het probleem. Ook al spreek je dit op papier af met de Afghaanse overheid, met de nationale regering, met de gouverneur, met de commandant, met die heel fragiele bestuurlijke constellatie, hoe valt dit in de praktijk te realiseren? Hoe valt dat na te gaan? Alle militairen worden niet alleen maar op één plaats ingezet, maar overal; alle agenten worden overal ingezet. Hoe valt dat na te gaan? Dat probleem heb ik ermee: ook al zijn er afspraken, die afspraken staan alleen op papier. Het is een papieren werkelijkheid, het kan niet in de Afghaanse werkelijkheid gerealiseerd worden. Daarom vraag ik opnieuw: leidt het niet alleen maar tot meer papier, zonder dat het invloed heeft op de werkelijkheid?

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Als het tot meer papier leidt, zou mijn fractie daarmee nooit akkoord gaan. Nee, wij hebben er volop geloof en vertrouwen in dat deze missie echt tot

een andere praktijk zal leiden. Waarom? Omdat wij niet alleen maar leunen op het papier-tje met afspraken tussen het kabinet en de Afghaanse overheid, maar ook omdat wij aan dit kabinet harde garanties hebben gevraagd over de inhoud van de trainingen. We hebben ook harde garanties gevraagd over het civiele karakter en de civiele taken die de agenten krijgen. We hebben harde garanties gevraagd over de manier waarop het in de praktijk gemonitord wordt. Zo moet de training ingevuld worden. Ik vraag de premier om er persoonlijk garant voor te staan en er persoonlijk op toe te zien dat het in de praktijk zo ingevuld wordt, dat je het risico minimaliseert.

Laat ik niet naïef zijn, mijnheer Cohen, want ik wil niet naïef zijn: natuurlijk kunnen wij nooit in de Afghaanse praktijk verzekeren dat het altijd goed gaat. Dat kan niemand, maar juist op de plek in Afghanistan waar het gebeurt, zijn er risico's, maar is het een stuk veiliger dan in Uruzgan. Juist op de plek waar het gebeurt, onder die voorwaarden, lopen wij stukken minder risico dan destijds in Uruzgan dat deze opbouwmissie een vechtmis-sie wordt. U bent jaren geleden, toen wij dachten dat de risico's in Uruzgan onverantwoord groot waren, toen wij te veel risico op vechtmis-sies zagen, daarmee wel akkoord gegaan. U hebt nu op geen enkel moment met ons meegevochten om onder deze omstandigheden, waarin de perspectieven zo veel beter zijn, er echt een goede missie van te maken. Mijnheer Cohen, als je politiek wilt bedrijven op basis van idealen en die ook echt wilt realiseren, snap ik niet waarom u hierin niet met ons bent meegegaan.

De heer **Cohen** (PvdA): Die idealen hebben wij vanzelfsprekend ook. Ik respecteer de standpunten die u inneemt. Ik heb ook grote waardering voor de vechtlust waarmee u dat doet en de creativiteit waarmee u dat probeert te doen. Op dezelfde dag waarop deze vragen aan het kabinet zijn gesteld en op dezelfde dag waarop het kabinet deze toezeggingen doet, op precies dezelfde dag, komen er op alle mogelijke manieren uit Afghanistan berichten dat het een onmogelijke vraag is. Op dit ogenblik vechten namelijk alle agenten doodeenvoudig mee, of zij dat willen of niet. Dat kan niet anders, omdat het land in oorlog is. Je kunt wel willen dat het anders gaat, maar dat is precies de reden waarom het een papieren werkelijkheid is. Dat is ook precies de reden dat bij ons het geloof er niet is, hoe graag wij het ook zouden willen, om mee te doen aan deze missie. Daarom begrijp ik ook niet dat dit uiteindelijk het oordeel van GroenLinks is, want gisterochtend zei mevrouw Sap dat zij grote moeite had met de wijze waarop aan de NAVO-strategie werd meegedaan. Die NAVO-strategie is er nog steeds. Die is de grondslag van het besluit van het kabinet, dat nog steeds overeind staat en op een aantal punten inderdaad is aangepast. Het besluit is echter nog precies hetzelfde en het is gebaseerd op de NAVO-strategie. Ik heb altijd begrepen dat GroenLinks die NAVO-strategie niet steunt.

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Als ik op enig moment de indruk zou hebben dat de NAVO-strategie bij het trainingsprogramma dat wij opzetten nog leidend zou zijn, zou ik er nooit, nooit, nooit voor tekenen. Daar hebben wij met dit voorstel juist een forse streep door gezet.

Mijnheer Cohen, ik snap het volgende niet aan uw opstelling. U schetst de NAVO-strategie, maar daar is mijn fractie altijd nog veel sterker tegen geweest dan uw fractie. U acht het wel denkbaar dat je in Europees verband politieagenten traint. Dat hebt u altijd gezegd. Dat doen wij ook al. U denkt dus ook dat het wel kan als je een eigen verband creëert waarmee je op kwaliteit van de training inzet, en als je het op je eigen voorwaarden doet. U gelooft wel dat

het Europees kan, maar u gelooft niet dat het in Nederland kan. Waarom gelooft u dat niet, mijnheer Cohen? Vertrouwt u dit kabinet totaal niet? Daarin voel ik een stuk met u mee en daarom heb ik ook om keiharde garanties gevraagd.

De voorzitter: Mevrouw Sap, wij hebben een goede gewoonte waaraan ik wil vasthouden. Ook bij dit soort debatten spreken wij via de voorzitter.

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Sorry, voorzitter. Excuus.

De voorzitter: Nee, u hoeft zich niet te excuseren. Wij gaan het gewoon weer doen.

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Het zijn de emoties van het moment. Sorry, voorzitter.

(...)

Minister-president Rutte en minister Hillen luisteren naar fractieleider Sap van GroenLinks in het debat over de politiemissie naar Kunduz, 27 januari 2011

[Foto: ANP – Pierre Crom]

Mijn fractie stond voor een zware en gewetensvolle afweging. Hebben wij er vertrouwen in dat deze missie in de complexe realiteit van Afghanistan kan slagen? Met alle toezeggingen en garanties die het kabinet aan ons en aan andere fracties de afgelopen dagen heeft gedaan en gegeven, kan mijn fractie, alle mitsen en maren wegend, instemmen met deze civiele missie. Voor één lid van mijn fractie zal dat niet gelden. Ineke van Gent heeft er onvoldoende vertrouwen in dat deze missie in Kunduz tot een goed einde kan worden gebracht. Ik hoop dat het kabinet voldoende beseft en op waarde schat dat het vertrouwen dat mijn fractie in dit kabinet stelt door deze missie te steunen, een opgave is voor mijn fractie. Laat dit een extra stimulans zijn om alles op alles te zetten om van deze missie een succes te maken. Ik roep de premier dan ook op om de samenleving mee te nemen in zijn passie voor Afghanistan en zijn passie voor deze missie. Dat zal geen gemakkelijke opgave zijn, maar wel een noodzakelijke.

(...)

Minister **Rutte**: Ik merk het volgende op in de richting van mevrouw Sap. Ik proefde in uw betoog de afweging die u en uw fractie hebben gemaakt, al maakt mevrouw Van Gent een andere keuze.¹⁰ Dat proces heeft de afgelopen dagen niet altijd voor de schermen plaatsgevonden – u hebt daar zelf iets over gezegd – maar grotendeels wel, ook in het algemeen overleg. Het lijkt mij dat het voorstel dat nu voorligt, beter is. U zei dat ook. Het oorspronkelijke voorstel is op een aantal heel belangrijke punten echt verbeterd. Wij hebben bijvoorbeeld beter dan in ons eigen voorstel geregeld dat de training van militairen op het kamp langer duurt. Die gaat van zes naar acht weken en als ze in het veld getraind worden, komen ze nog zeker tien weken op een veilige locatie terug, om te trainen op allerlei aspecten die in het veld nog niet goed blijken te gaan. Wij kiezen voor de volledige vijf maanden, na de acht weken basistraining. Dat zijn elementen die met name door uw partij in de discussie zijn ingebracht. Wij gaan werken aan allerlei aspecten die helemaal niet in het oorspronkelijke NAVO-programma zitten. Wij kiezen met deze missie dus echt voor een Nederlandse aanpak, zoals u het zelf ook zei. Wij zorgen voor alfabetisering. Het zijn ongelooflijk belangrijke kwesties.

(...)

Voorzitter. Ik wil nog één ding zeggen tot mevrouw Sap en anderen. Ik maak het niet voor niets zo persoonlijk, omdat dit besluiten zijn die ook de kabinetsleden ieder voor zichzelf moeten nemen. Ook ik moet dat voor mijzelf doen. Ik heb al gezegd dat ik eerlijk met de Kamer zal communiceren. Ik zal mijzelf ook regelmatig op de hoogte stellen van de situatie ter plekke om te zien of ik u allen recht in de ogen kan blijven kijken.

(...)

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Mijn fractie en ik hebben er de afgelopen dagen hard voor geknokt om alsnog de missie te krijgen die wij volgens onze motie wilden hebben, om onze motie alsnog uitgevoerd te krijgen. Wij zijn trots op het resultaat. Maar – en dat zeg ik er heel nadrukkelijk bij – het heeft een hoge prijs. Het is voor ons heel moeilijk geweest om dit juist met dit kabinet te moeten doen, met dit minderheidskabinet dat met deze gedoogpart-

ner samenwerkt. Daarom heb ik de premier ook gevraagd om mij keihard te verzekeren dat hij persoonlijk garant staat voor deze missie en dat hij ook persoonlijk ervoor garant staat dat de stekker cruit gaat als het niet werkt, dat hij er persoonlijk garant voor staat dat op al die toezeggingen en garanties wordt toegezien en dat die ook nagekomen worden. Dat is één. Dat wil ik ook graag letterlijk van hem horen.

Een tweede punt, voorzitter, is mij nu even ontschoten.

Minister **Rutte**: Zal ik dan alvast antwoord geven?

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Ja.

Minister **Rutte**: Ja, ik sta daar persoonlijk garant voor. Ik ben minister-president. Dit is een missie die ik wil en waarvan ook mijn collega's gezegd hebben: die willen wij. Ik hoop dat ook een meerderheid van de Kamer zegt: wij zijn bereid daar steun aan te geven. Ik sta er garant voor. Ik sta garant voor de afspraken die we gemaakt hebben, ik sta er garant voor dat ik het eerlijk tegen u zal zeggen als er dingen niet goed gaan, ook als dat gevolgen zal hebben. Ik sta garant voor de afspraken die de Kamer in de afgelopen 48 uur, waar ik natuurlijk achter de schermen intensief bij betrokken was, heeft bedongen bij de ministers. Het antwoord is: ja.

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Voorzitter. Ik word hier echt emotioneel van. Laat ik dat even toelichten. De passie die wij voelen voor Afghanistan en voor internationale betrokkenheid gaat tot in mijn vezels. De weerstand tegen deze gedoogpartner zit echter minstens zo diep, dus dat maakt het echt heel moeilijk om dit te doen.

Mijn tweede vraag – ik heb hem nu weer helder – betreft het maatschappelijk draagvlak. Mijn fractie vindt het een groot probleem dat het maatschappelijk draagvlak voor deze missie zo beperkt is. Ook op dat punt heb ik de premier gevraagd om er alles aan te doen wat in zijn vermogen ligt om ervoor te zorgen dat het maatschappelijk draagvlak gaat groeien en toenemen. Heb ik ook daarop zijn keiharde garantie?

Minister **Rutte**: Voorzitter. Dat is mijn taak. Het is mijn taak om dat te doen, omdat het de taak is van een minister-president niet om te verleiden, maar om ver te leiden, om mensen mee te nemen in een visie, in besluiten. Als hier vanavond, vannacht een besluit zou worden genomen tot steun aan een besluit van het kabinet, want zo moet ik het dan formuleren, dan is het mijn taak om dat uit te dragen. Dat is mijn taak. Daarmee begon ik eigenlijk. Ik voel mij verplicht om dat uit te dragen, om daarvoor draagvlak te verwerven, daarin mensen mee te krijgen en om tegen Nederland te zeggen: dit doen we, om al die redenen die ik net heb genoemd. Het is van belang dat wij engageren. Het is van belang dat wij de havens blijven uitvaren en dat wij betrokken zijn bij de wereld, bij plekken waar mensen in dit soort verschrikkelijke omstandigheden leven en waar kansen zijn. U zei daar gisteren iets over in het algemeen overleg en toen wij contact hadden over deze kwestie. Op dat moment raakten wij elkaar en bleek dat dit een gedeelde passie is.

Mevrouw **Sap** (GroenLinks): Ik dank de premier voor deze harde toezegging.

(...)

In tweede termijn diende PVDA-fractievoorzitter Job Cohen een motie in, waarin de Kamer de regering verzocht het besluit tot inzending in te trekken vanwege onvoldoende vertrouwen in doel en opzet van de missie.¹¹ Alleen de fracties van de PVDA, de SP en de Partij voor de Dieren stemden voor; de PVV stemde tegen omdat zij 'heel andere invalshoeken' had om de missie af te wijzen. De motie werd verworpen met 45 tegen 100 stemmen, waarop de vergadering om 02.29 uur werd gesloten.¹² Het kabinetsbesluit kon derhalve gehandhaafd blijven door de steun van een deel van de oppositie.

Noten

- 1 EUPOL is de *European Union Police mission in Afghanistan*.
- 2 Kmar is de Koninklijke Marechaussee.
- 3 ISAF is de *International Security Assistance Force*, een stationering van militaire NAVO-cenheden ingesteld door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties.
- 4 HTK 2009-2010, Bijl. 27925, Bestrijding internationaal terrorisme, nr. 392, motie van het lid Peters c.s.
- 5 HTK 2010-2011, p. 13-3.
- 6 *Ibidem*, p. 14-5.
- 7 *Ibidem*, p. 14-6.
- 8 *Ibidem*, p. 14-10.
- 9 Het weergegeven fragment bevat delen van de pagina's 17-18, 21, 28, 31, 33 en 34.
- 10 Ineke van Gent kreeg van haar fractie de ruimte om tegen te stemmen.
- 11 HTK 2010-2011, p. 45-4-35.
- 12 *Ibidem*, p. 45-6-1.

Egodocumenten/Bronnen

Appèl voor een christelijk geïnspireerde volkspartij

De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968

Johan van Merriënboer

Op 8 juni 1968, een druilerige zaterdag, kwam de partijraad, het hoogste orgaan van de Katholieke Volkspartij bijeen in de Stadsschouwburg in Tilburg. Het was de dag waarop het stoffelijk overschot van Robert Kennedy zou worden bijgezet op Arlington in Washington op enkele meters van zijn broer John. Op de agenda stond de bespreking van het *Interim-rapport van de 'Groep van achttien' van de KVP, ARP en CHU*, het eerste product van het overlegorgaan bestaande uit drie maal zes prominenten van elke partij.¹ De groep was ingesteld kort na de verkiezingen van 15 februari 1967 waarbij de KVP een historische nederlaag had geleden – 42 zetels, een verlies van 8 – en de drie confessionele partijen voor het eerst sinds 1918 hun absolute meerderheid waren kwijtgeraakt. De leden van deze 'Groep van Achttien' worden wel gezien als de *founding fathers* van het CDA, opgericht in 1980.²

Deus ex machina

De culturele omwenteling en de oorlog in Vietnam waren op dat moment in volle gang, elke dag te volgen via de televisie. Waarden en normen schoven op. De fractieleider van de KVP werd beschuldigd van moord op het kabinet-Cals en de Amerikaanse president van oorlogsmisdaden ('gemeten naar de maatstaven van Neurenberg en Tokio'). In mei 1968, aan de vooravond van de KVP-partijraad, balanceerde Parijs zelfs op de rand van revolutie.

De KVP had intussen last van een identiteitscrisis. Deconfessionaliseren deed pijn. De partij had fors verloren en was tot op het bot verdeeld over koers en strategie. Tussen februari en april 1968 voltrok zich een traumatische breuk tussen radicalen, die samen met de PVDa linksaf wilden slaan, en christendemocraten, die zich vastklampten aan ARP en CHU. Twee derde van de spraakmakende 'Kerngroep-radicalen' stapte uit de KVP.³ Het moreel van de katholieke moederpartij was gezakt naar een dieptepunt.

In deze vrij uitzichtloze situatie verscheen in maart 1968 het *Interim-rapport*, een beknopt stuk van nog geen vijftien pagina's bestaande uit vier delen: 1. Principiële uitgangspunten; 2. Vredespolitiek, ontwikkelingslanden; 3. Rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling; 4. Het functioneren van de overheid in de moderne samenleving. Het eerste deel kwam uit de pen van een werkgroep van zes, met daarin de KVP'ers P.J.A.M. (Piet) Steenkamp en J.M. Aarden, de aanvoerder van de radicalen die intussen uit de partij en uit de werkgroep was gestapt.⁴

Het rapport werd vervolgens besproken in de afdelingen, waaraan het partijbestuur de hoofdvraag vastknoopte: 'Kunt U zich verenigen met de algemene strekking van deze stukken?' Zes maanden daarvoor – in december 1967 in Arnhem – was afgesproken dat de partijraad zich in de loop van 1968 opnieuw zou beraden over de vraag of het streven naar samenwerking met ARP en CHU moest worden voortgezet. Een ruime meerderheid van de

*Prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp te midden van zijn gezin
[Foto: G. Puchinger, *Polarisatie?* (Uitgeverij Meinema, Delft 1972), tegenover p. 132]*

wergroepen antwoordde positief, al stoorden velen zich aan de reformatorische toon van de 'Principiële uitgangspunten' en het veelvuldig schermen met het evangelie.⁵

De partijleiding vroeg vier sprekers om voor de partijraad een korte inleiding te houden over het *Interim-rapport*. Steenkamp zou 'De principiële uitgangspunten' voor zijn rekening nemen.⁶ Hij was op dat moment 43 jaar oud, hoogleraar sociaal recht aan de Technische Hogeschool te Eindhoven en lid van de Eerste Kamer voor de KVP. Buiten het bestuur van zijn eigen partij en de kieskring Den Bosch was hij nauwelijks bekend.

De principiële uitgangspunten

Steenkamp stak op 8 juni 1968 het volgende hartstochtelijke pleidooi af.⁷ Dat deed hij op zijn eigen karakteristieke wijze: open en blijmoedig, op hoge toon en met veel persoonlijke details. De vonk sloeg al snel over. Dit was precies het geluid waarnaar de partij reikhalzend had uitgekeken. En voor sommigen misschien wel de laatste strohalm.

Mijnheer de voorzitter, excellenties, dames en heren,

Enkele maanden geleden kreeg ik een oud kompas in handen en op dat kompas vond ik de volgende inscriptie: 'Ik wijs geen weg, maar raad de richting aan.' Dat beeld, dames en heren, zou ik willen gebruiken als ik in het kort moet aanduiden – met een beeld dan alleen

– de christelijke inspiratie. Geen wegwijzer, alleen het aanduiden van een richting. Geen landkaart, helemaal geen stafkaart, zoals we vroeger wel eens hebben gedacht voor ons politiek handelen, alleen een denkrichting, die ons opdraagt om een bepaalde koers te volgen.

Dames en heren, naar mijn wijze van zien geeft dat evangelie ons een negatieve maatstaf en een positieve drijfkracht, een positieve bezieling en dit is de kritische opstelling t.o.v. samenleving en maatschappelijke verhoudingen, dichtbij en veraf. Dit is de hulp aan de achtergeblevenen in de samenleving. Maar dan is het ook geen zaak van vrije keuze. Nu, voor ons vloeit deze hulp noodzakelijk voort, absoluut voort, uit een duidelijke opdracht. Dat is dus wat ik bedoel met evangelische inspiratie. Ik herhaal het nog eens, mijnheer de voorzitter, het evangelie bevat dan ook geen politieke boodschap, maar het bevat wel waarden, die wij moeten verwoorden in staatkunde en maatschappij. De vraag is hoe we dat moeten doen.

Mijnheer de voorzitter, er is één man in Nederland die een jaar lang op de meest overtuigende en beste wijze uitdrukking heeft gegeven en argumenten heeft aangehaald. Deze man was de heer Bogaers.⁸ Ik heb de citaten bij me. Ze zijn beschikbaar voor al degenen, die ze tijdens de lunchpauze zouden willen inkijken. De heer Bogaers heeft op beeldende wijze uitdrukking gegeven aan de noodzaak van een partij met christelijke inspiratie. Op die grond wees hij af – en ik heb de citaten bij me mijnheer de voorzitter – het pragmatisme van 1966. Toen de heer Bogaers gevraagd werd, of hij vond dat partijen alleen op politiek onderscheid gebaseerd moesten zijn, toen zei hij op de van hem bekende besliste wijze: 'Beslist niet.'

En een derde punt, mijnheer de voorzitter, de heer Bogaers heeft herhaaldelijk betoogd – een jaar lang – dat wij de verschillen die er bestaan tussen christendom en humanisme niet moeten verdoezelen – en ik haal hem nu letterlijk aan – 'door allen in één organisatie te willen persen. Dan immers,' zo zei Bogaers, 'zal de geestelijke inspiratie opdrogen.' Dat waren opmerkingen die door de beste verdediger van een christelijk geïnspireerde partij zijn gegeven tot aan het congres in Dronten! Want sindsdien zwijgt de heer Bogaers.⁹

De verbindingslijn die ik persoonlijk leg tussen evangelie en politiek, vindt U wellicht wat dunner dan die van de heer Bogaers en daar heeft U gelijk in. Ik geef toe dat de lijn die ik zou willen leggen, die U al begrepen heeft uit datgene wat ik zojuist gezegd heb, voor sommigen te vaag en te smal is, voor anderen is zij nog te sterk. Mijn standpunt is, mijnheer de voorzitter, dames en heren, dat er vandaag in ons land nog wel behoefte is aan een moderne volkspartij die de evangelische waarden en – meer niet – die in onze levensbeschouwing steeds centraler komen te staan, nu bijzaken en ballast weggevallen zijn, die deze evangelische waarden in gemeenschappelijke bezinning en in grote bescheidenheid vertaalt voor onze samenleving.

Nu weet ik dames en heren dat er vele christenen zijn, die een andere conclusie trekken voor hun politieke handelen. Ik heb daar alle begrip en alle respect voor. Maar ik vraag ook begrip en respect voor de miljoenen, hier en elders, ik heb het even nagekeken mijnheer de voorzitter bij de laatste verkiezingen, en we weten hoe die waren, was dat toch nog de helft van alle kiezers in Nederland – ik vraag begrip en respect voor die allen, die uitgaande van de gedachte, dat een politieke partij geen doel op zichzelf is, maar een middel, die uitgaande van die gedachte dat zij dit middel moeten en mogen gebruiken om de maatschappelijke orde te hervormen, die het beleid daarmee willen beïnvloeden, volgens de waarden die zij in het evangelie menen te vinden.

Och, mijnheer de voorzitter, wanneer houden wij in dit theologiserende volk toch eens op met elkaar voor het röntgenapparaat te zetten om de mate van christelijke inspiratie te bepalen? Wanneer stoppen we er toch mee om elkaar door te lichten op de hoeveelheid evangelische gezindheid?

Mijnheer de voorzitter, uiteindelijk gaat het om een persoonlijke beslissing, die voor iedereen dikwijls gebaseerd is op een stuk ervaring en een stuk zicht dat je hebt op de maatschappelijke ontwikkeling. Mag ik zeggen mijnheer de voorzitter – het is één keer vandaag, ik beloof het U: niet meer, en ik bied mijn verontschuldigingen aan, want dat moet je tegenwoordig doen bij ons als je een Bijbelwoord aanhaalt – één keer mag ik een Bijbelwoord gebruiken. Er is een woord dat mij bijzonder lief is, mijn leven lang, en dat woord luidt: ‘Gij zult mijn getuige zijn.’

Welnu, dames en heren, ik geloof dat deze klemmende oproep en opdracht ‘Gij zult mijn getuige zijn’ niet beperkt is tot het persoonlijk leven, daar is geen sprake van. Ik vind – en ik mag dat dan gewoonweg – ik vind dat ik in dit land, vandaag en in de huidige situatie het beste gestalte kan geven aan die opdracht door bij te dragen tot een moderne, evangelische volkspartij, mits deze partij aan bepaalde voorwaarden voldoet.

Mijnheer de voorzitter, het gehoor volgt mij op de voet, want ik ben aan een nieuw gedeelte van mijn inleiding gekomen.

Voorzitter, het is namelijk zo, dat de grootste hoeveelheid vragen, die gekomen is over het eerste rapport, niet betrekking heeft op dit uitgangspunt, en dat kon ook niet anders, want daarover waren we het dacht ik in Arnhem eens geworden, tenminste dat dacht ik wel.¹⁰ Nee, de meeste vragen zijn – ook in de groep die de principiële uitgangspunten heeft gesteld, die zijn gekomen over het program en over de uitvoering. Zeker na wat U, mijnheer de voorzitter heeft gezegd, neem ik de vrijheid om daar dan nu ook iets van te zeggen.¹¹

Ik ben blij met al die vragen die over dat program en over die uitvoering gekomen zijn, met name naar aanleiding van het eerste stuk. Want naar mijn overtuiging zijn die van het meeste belang. Vandaar dat ik sprak over ‘onder bepaalde voorwaarden’. Mag ik er drie noemen geheel voor eigen rekening. Ik heb niemand achter me, ook geen radicalen, nauwelijks mijn eigen vrouw...

Mijnheer de voorzitter, er zijn drie voorwaarden. Op de eerste plaats vind ik dat een moderne evangelische volkspartij of hoe U hem dan ook wilt noemen een indicatie moet geven waarheen men wil. De kiezers geven aan een partijleiding wel vertrouwen, maar men kan voor de verkiezingen geen blanco cheque blijven vragen. En het complement van die duidelijkheid vooraf – maar ik laat het graag aan de commissie-Veldkamp¹² over, en toch kan ik niet nalaten het hier te zeggen – het complement van die duidelijkheid vooraf is, dat tijdens de rit het wisselen van partners zonder een tussentijds beroep op de kiezers onmogelijk moet zijn. Dat is punt een.

Mijnheer de voorzitter, ja, ik hoop dat degenen die klappen er zo geen spijt van hebben, want er komen nog meer voorwaarden. Mijn tweede voorwaarde, mijnheer de voorzitter, is dat een nieuwe formatie – nu zal er misschien minder geklapt worden – zich niet blijvend zal mogen binden, ik onderstreep blijvend! – in een grotere concentratie. De tijd ontbreekt me om daar hier op in te gaan en de commissie-Veldkamp zal er ook zijn gedachten over laten gaan. Ook hier wil ik stellen dat naar mijn mening het onjuist zou zijn om je blijvend

– U hoort wat ik zeg – om je blijvend te binden aan een grotere concentratie. De vraagstukken veranderen en ik dacht dat we dat de laatste maanden hebben ervaren – wie had ervan gedroomd van deze problemen waarvoor we nu staan. De vraagstukken veranderen en de partners veranderen. Ook daar hebben we leergeld betaald ik bedoel de partners inwendig veranderen.

Mijn derde voorwaarde, mijnheer de voorzitter, is dat een evangelische volkspartij, zoals ik hem zie, een duidelijke opstelling zou moeten meenemen in het politieke krachtenveld. Een nieuwe formatie is nog niet eens geboren. We zijn nog in het pre-pre- (als dat biologisch mogelijk is) natale stadium. Mijnheer de voorzitter, en nu al wordt er gesproken over immobilisme, nu al – en ik heb het in Brabant moeten horen op kringvergaderingen¹³ – wordt er gesproken over waterige soep, of over een grauw midden zoals mijn collega Albeda uit de Eerste Kamer het zei.¹⁴ Nu al wordt er gesproken over een vaag aftreksel.

Voorzitter, ik heb in Brabant bij die gelegenheden voorbeelden gegeven – geheel voor persoonlijke rekening – waarin een nieuwe politieke formatie duidelijke veranderingen zou willen. Ja, dat wil niet zeggen dat ze links zouden staan. Want als ik het van mijn studenten hoor, dan staan Mitterrand¹⁵ en Van Riel¹⁶ samen rechts de laatste tijd! Ik bedoel, mijnheer de voorzitter, een nieuwe formatie zal op een aantal punten – en ik wil best duidelijk zijn, want ik houd van duidelijkheid – ik vind dat een nieuwe formatie om maar eens wat te noemen – ik heb dat ook in Brabant een paar keer mogen zeggen – ten opzichte van problemen als de vermogensaanwasdeling, een verregaande democratisering ook naast het eigenlijke staatsapparaat, het bestrijden van de concentratie in het perswezen en de ontwikkelingslanden, daar zouden duidelijke veranderingen moeten optreden, maar dat is niet hetzelfde als links, want links blijkt volgens velen – ik herhaal het – oerconservatief geworden te zijn.

Daarnaast vind ik dat een aantal zaken niet ingrijpend zouden moeten worden gewijzigd. Ook dat – dacht ik – mag je nog zeggen, en dan denk ik aan problemen als de evenredige vertegenwoordiging, aan de private ondernemingsgewijze productie, of aan de NAVO, maar dit is geheel voor eigen rekening.

Men kan, mijnheer de voorzitter, de plaatsbepaling van een nieuwe formatie nog niet aangeven. Dat hangt af – om een Engels woord te gebruiken – van de issues, van de topics die zich zullen aandienen van de belangrijke punten. Maar ja, mijnheer de voorzitter, een middenpartij is een schuttingwoord geworden, zeker nu andere schuttingwoorden tot de eer van de literatuur zijn verheven. Voorzitter, dames en heren, als de consequentie van een programma deze plaatsing in het midden zou zijn, dan vind ik dat helemaal niet erg, dan ben ik ook met een middenpositie akkoord en dan zal die waterige soep me heel lekker smaken en zal ik me goed voelen in het grauwe midden. (...)

Voorzitter, deze week zijn de gedachten en de harten van miljoenen in de wereld gegaan naar de man, die één van degenen is, die gevallen is voor de democratie. Er is een woord dat Robert Kennedy bijzonder lief was, dat hij in '66 al gebruikte, en dat hij bij zijn laatste verkiezingscampagnes telkenmale weer in zijn redevoeringen naar voren bracht. Het is een woord van Robert Kennedy dat luidt: 'Ik durf mij dingen voor te stellen die er nog niet zijn, en ik vraag mij alleen maar af: waarom niet?'¹⁷

Ik dank u wel.

Aan het eind van de dag concludeerde de partijraad dat het *Interim-rapport* voldoende aanknopingspunten bood om door te gaan met de gesprekken over samenwerking met ARP en CHU. Die uitkomst lag weliswaar voor de hand, maar Steenkamp had het toch opvallend mooi verpakt, met zo veel elan. Dat bleef niet onopgemerkt.

De argumenten voor een christelijke partij vandaag

De redactie van het katholieke dagblad *De Tijd* was zo enthousiast over de rede dat ze een uitvoerige samenvatting publiceerde. Dat leidde tot fundamentele kritiek van E.C.M. (Erik) Jurgens, die namens de KVP deel had uitgemaakt van de 'Groep van Achttien'. Hij was intussen uit de partij gestapt en had met anderen de PPR opgericht. De KVP wilde volgens Jurgens alleen maar samenwerken met ARP en CHU om de eigen huid te redden. Steenkamp had een 'christelijke feestneus' opgezet om het machtspolitieke motief te camoufleren.¹⁸

Een positieve reactie kwam van C.P.M. Romme, de grote leider van de KVP in de periode 1946-1961¹⁹. Hij nodigde Steenkamp uit om de argumenten voor een christelijke partij in Nederland anno 1968 eens op een rijtje te zetten. Steenkamp antwoordde per ommegaande:

Amice,

Hartelijk dank voor je positieve reactie. Het commentaar daarop van mijn vrouw was: 'Als Romme dat zegt, dan moet je dat toch wel wat doen'. Ik hoor dat het nog steeds erg goed met je gaat. Bij mijn collega bij de KLM de heer Ruppert informeer ik dikwijls naar jou en ik hoor dat je nog steeds met hart en ziel bij je zaak betrokken bent en nog even scherp als vroeger.²⁰

Je vroeg mij om de argumenten voor een christelijke partij vandaag en in ons land. Aangezien mijn secretaresse op vakantie is, en mijn handschrift absoluut onleesbaar stuur ik je in telegramstijl de argumenten, die door een vervangster getypt worden.

1. Het vermijden van een *onzekere pragmatiek* = pragmatische aanpak.
2. Vermijden van de keuze *bepaling* door een persoonlijkheid in plaats van door een programma. Zie De Gaulle of Rockefeller (waarbij de politiek van een bepaalde figuur een andere kan worden dan die van de partij).²¹ Ook hier onzekerheid en onduidelijkheid.
3. Ik vind de zogenaamde politieke theologie van de Duitser Metz levensgevaarlijk.²² Wij moeten juist vermijden dat de Kerk steeds meer positie zou moeten kiezen in *actuele* vraagstukken. Daarvoor is nu juist een christelijke partij. Wij hebben in de geschiedenis genoeg leergeld betaald, toen de Kerk vereenzelvigd werd met politieke stromingen.
4. Verlangen naar collectieve *bezinning* op het evangelie. Daarna *vertaling* van evangelische waarden voor de situatie van vandaag. De partij is dan te vergelijken met een *tuighuis*.
5. Miljoenen Nederlanders stemmen nog op christelijke partijen. Er is dus een basis aanwezig. Iets opnieuw beginnen is essentieel iets anders dan uitbouwen of voortzetten.
6. Er is voor tallozen geen alternatief. Splinterpartijen zijn zinloos en een nieuwe formatie met een sterke politieke macht en visie zou voor velen een uitkomst betekenen waarbij de aanwezige band met evangelie en christendom kan en mag worden benut. (Vele jongeren zijn afkerig van dem. als *instituut* en van ballast, maar accepteren van harte wel christendom en m.n. het *evangelie*. Daarop inhaken nu een tweedeling van politiek in conservatief + progressief niet aanslaat. Zie bv VARA enquête van Juli).²³

7. Steun aan christelijke partijen die in andere landen bestaan of steeds meer hard nodig blijken. (Italië, Spanje, *Zuid-Amerika*). Ook vele socialisten achten de internationale zo belangrijk, dat zij daarom het etiket socialistisch niet willen opgeven.
8. Een betere dialoog met het communisme wordt mogelijk vanuit een *eigen* positie die *niet* identiek is met het westers kapitalisme.
9. *Onzekerheid* over de cultuursituatie, waarin wij verkeren. Pas op, niet wedden op het verkeerde paard! Ik zie zaken aan de orde komen, die juist een christelijke inbreng en visie in de politiek wenselijk maken.
10. Er blijft een verschil in maatschappelijke opvatting, dat meer is dan alleen een mentaliteitsverschil waartoe Mertens van het NKV het tracht te reduceren.²⁴ Voorbeeld: accent op werknemersbelang tegenover harmoniseren van alle maatschappelijke verhoudingen. In Frankrijk streed de CGT in mei voor materiële verbetering; de christelijke vakbeweging voor structuurwijzigingen.²⁵ In ons land had het CNV een andere visie op het stakingsmiddel naar aanleiding van de loonnota dan het NVV.²⁶ De *eigen* nuancering in het politieke krachtenveld is van vitaal belang voor *alle* volksgroepen. Welke andere partij doet dat ooit behalve 3 chr. partijen?

Met vriendelijke groeten,

Prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp²⁷

Wat was het effect van Steenkamps getuigenis? De rede bracht nieuw elan en vestigde definitief zijn reputatie als onvermoeibaar voorvechter van het CDA. Hij was de juiste man op het juiste moment, maar een omslag veroorzaakte zijn optreden toch niet. De karavaan zou onderweg nog op fundamentele breekpunten stuiten, en veel blaffende honden. Steenkamp bleef echter zeker van zijn zaak. 'Een nieuwe formatie met een sterke politieke macht en visie zou voor velen een uitkomst betekenen,' schreef hij Romme. Anders geformuleerd: waar een partij met visie ontbreekt, zal een groot deel van het volk zich van de politiek afkeren, en omkomen. Uit de getuigenis en de toelichting blijkt overigens ook hoe zeer het CDA een product van de jaren zestig is, net als D'66 – *bien étonnés de se trouver ensemble*.

Noten

- 1 KVP-leden: P.J.M. Aalberse, G.J.M. Horbach, L.A.H. Albering, J.M.L.Th. Cals (tot 27 november 1967), E.C.M. Jurgens (in maart 1968 uitgetreden) en H.W.B.M. Gielen; ARP-leden: W.P. Berghuis, A. Veerman, P.J. Verdam, H. van Riessen, W. Aantjes en H.A. de Boer; CHU-leden: A.D.W. Tilanus, H.A. Schuring, L.E. de Geer van Oudegein, M. Grooten-Van Boven, G.C. van Niftrik en R. Vermaas. De groep werd al snel uitgebreid met de fractieleiders W.K.N. Schmelzer (KVP), B.W. Biesheuvel (ARP) en J.T. Mellema (CHU). Het secretariaat was in handen van J.H. Prins en W. de Kwaadsteniet (beiden ARP).
- 2 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band 2, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) p. 237.
- 3 *Ibidem*, p. 276-277.
- 4 *Interim-rapport van de 'groep van achttien' van de KVP, ARP en CHU* (z.pl. 1968) p. 4. De overige leden waren Verdam, Prins, I.N.Th. Diepenhorst en W. Scholten (beiden CHU).
- 5 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band 2, p. 283; H. Borstlap en C.J. Klop (red.), *De groei naar het*

- CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980) p. 37-38.
- 6 KDC, archief KVP, inv.nr. 103, brief directeur KVP-partijbureau Perquin aan Steenkamp, 14 mei 1968.
 - 7 KDC, archief KVP, inv.nr. 6500, 'Inleiding van prof. dr. P.A.J.M. Steenkamp over het interim-rapport van de groep van achttien, Partijraadvergadering 8 juni 1968.' Gecorrigeerde tekst op basis van bandopnamen.
 - 8 P.C.W.M. (Pieter) Bogaers, KVP-minister van Volkshuisvesting in de kabinetten-Marijnen en -Cals, voorstander van samenwerking met de PVDa en tot 1 maart 1968 een van de leiders van de christen-radicalen in de KVP.
 - 9 Op 27 april 1968 vond het oprichtingscongres plaats van de Politieke Partij Radikalen (PPR) in Dronten. Bogaers was mede-oprichter en werd gekozen tot partijvoorzitter.
 - 10 De KVP-partijraad in Arnhem vond plaats op 8 en 9 december 1967. Hij sprak zich uit voor partijvernieuwing, een christelijke grondslag en een radicaal vooruitstrevend program. Vgl. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band 2, p. 264-268 en 744-746.
 - 11 De nieuwe voorzitter van de KVP was, sinds 30 maart 1968, A.P.J.M.M. (Fons) van der Stee.
 - 12 De commissie-Veldkamp (ook 'Commissie Duidelijkheid') stond onder leiding van oud-minister van Sociale Zaken G.M.J. (Gerard) Veldkamp en was in mei 1968 geïnstalleerd door Van der Stee om de mogelijkheden te onderzoeken waarop de partij vóór de verkiezingen meer duidelijkheid aan de kiezers zou kunnen verschaffen.
 - 13 Bijeenkomsten van de gewestelijke organisaties van de KVP, samenvallend met de kieskringen.
 - 14 W. (Wil) Albeda (ARP), op dat moment hoogleraar sociaaleconomisch beleid te Rotterdam.
 - 15 François Mitterrand had in mei 1968 aangekondigd dat hij zich namens links opnieuw kandidaat zou stellen als er presidentsverkiezingen in Frankrijk zouden worden uitgeschreven.
 - 16 H. (Harm) van Riel, spraakmakend ouderwetse voorzitter van de VVD-Eerste Kamerfractie.
 - 17 www.cbsnews.com/video/watch/?id=5268061n: 'Some men see things as they are and say *why*? I dream things that never were and say *why not*?', aldus Edward Kennedy in de uitvaartdienst van zijn broer Robert.
 - 18 *De Tijd*, 15 juni en 6 juli 1968.
 - 19 C.P.M. (Carl) Romme was op dat moment lid van de Raad van State.
 - 20 Steenkamp was lid van de Raad van Commissarissen van de KLM, evenals oud-CNV-voorzitter M. (Marinus) Ruppert (sinds 1947), die ook lid was van de Raad van State, evenals Romme.
 - 21 Charles de Gaulle was sinds 1958 president van de Franse republiek. De Amerikaan Nelson Rockefeller stond bekend als een 'liberale' Republikein. Bij de *primaries* van zijn partij in 1968 werd hij verslagen door Nixon.
 - 22 De Duitse priester Johann Baptist Metz is een radicale theoloog en auteur die pleit voor een kritische, actieve opstelling van de kerk tegenover sociale onderdrukking.
 - 23 Op 9 juli presenteerde *Achter het nieuws* de uitkomsten van een NIPD-onderzoek naar politieke voorkeuren.
 - 24 P.J.J. (Jan) Mertens was voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV).
 - 25 De communistisch georiënteerde Confédération Générale du Travail (CGT) was op dat moment de grootste Franse vakcentrale.
 - 26 Het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) verschilden van mening over politieke acties tegen het voornemen van het kabinet-De Jong om in bepaalde economische omstandigheden de vrije loonvorming aan banden te leggen. Leden van het NVV legden op 2 april 1968 het werk neer en gingen in Utrecht de straat op. Het CNV belegde een protestvergadering.
 - 27 KDC, losse archivalia, inv.nr. 1069, brief Steenkamp aan Romme, 10 juli 1968.

Interview

‘Te grote ongelijkheid is slecht voor een samenleving’

PVDA-leider Cohen houdt vast aan middenkoers om tweedeling te voorkomen

Hans Goslinga en Jouke Turpijn

‘Dit is een dwingende tijd. Voor iedereen. Er is heel veel volatiel’, zegt Job Cohen (1947) aan het slot van het gesprek over zijn eerste jaar als politiek leider van de PVDA. Dat gesprek vindt plaats eind augustus,¹ vlak voor het nieuwe politieke seizoen dat vanwege twee grote kwesties, de eurocrisis en de AOW, veel spanning belooft. Aan de vooravond maakt Cohen een kalme en tamelijk ontspannen indruk. Hij lijkt beter geprepareerd voor zijn rol dan in zijn eerste jaar als leider van een grote partij. Zoals voor veel van zijn voorgangers was het begin niet gemakkelijk. In de strijd om de macht trok hij tot twee keer toe aan het kortste eind, eerst in de Tweede Kamerverkiezingen, vervolgens in de kabinetsformatie.

Voor het eerst sinds 1918 was de uitkomst van het Haagse spel een eigensoortig minderheidskabinet, dat niet alleen bijzondere eisen stelt aan de premier, de liberaal Mark Rutte, maar ook aan de leider van de grootste oppositiepartij. Voor een groot deel van zijn regeerprogramma kan het kabinet van VVD en CDA, in ruil voor een streng immigratie- en integratiebeleid, rekenen op de gedoogsteun van de PVV. Voor zijn internationale en vooral Europese politiek, maar ook voor de vormgeving van de toekomstige AOW, is het afhankelijk van de stemmen van oppositiepartijen. Vraagt deze positie al de nodige souplesse en vindingrijkheid, de opdracht van Cohen is ook de sociaaldemocratie in deze dwingende en turbulente tijd een herkenbaar en aansprekend gezicht te geven. Waar visie ontbreekt, komt immers het volk om.

Bij Cohen doet deze Bijbelspreuk, waarmee zijn verre voorganger Joop den Uyl in mei 1973 de regeringsverklaring van zijn kabinet besloot, geen bellen rinkelen. Daarentegen voelde hij zich, zegt hij, sterk aangesproken door de missie van dat roemruchte kabinet-Den Uyl: spreiding van kennis, macht en inkomen. Hij zag die drieslag niet als uitdrukking van platte nivelleringsdrang of zelfs socialistisch jaloeziedenken, zoals de liberaal Hans Wiegel destijds smaalde. ‘Het woord spreiding geeft al aan dat we niet allemaal gelijk hoeven te zijn. Het gaat om evenwicht, de wens verschillen niet te groot te maken. Al te grote ongelijkheid is niet goed voor een samenleving. Dat idee en de bevoegdheid van Den Uyl om dat te realiseren, inspireerden mij nog steeds. Hij is een van mijn twee helden. Wim Kok is de andere.’

Hij spreekt tegen dat de sociaaldemocratie zichzelf is kwijtgeraakt door een al te innige omarming van het marktdenken in de periode-Kok. ‘In de tijd van Den Uyl dachten we nog dat de staat veel van onze idealen kon realiseren. Dat bleek een illusie. De staat kon het niet allemaal, de verzorgingsstaat leidde zelfs tot stagnatie. Het was dus logisch dat de PVDA de panelen verschoof en meer ruimte maakte voor de markt. Maar ook in het enthousiasme voor het neoliberalisme zijn we ver doorgeschoten. Achteraf is dat meestal gemakkelijk vast te stellen. Ik vind dat geen bewijs van ideologische zwakte. Ideologie wil toch niet zeggen dat je een kaarsrecht pad bewandelt en doet alsof alle anderen gek zijn geworden. Ik zie een ideologie als een set van politieke vertrekpunten, zoals de spreiding van macht, kennis en inkomen.

*PVDA-fractievoorzitter Job Cohen tijdens het debat over het effect van voorgenomen bezuinigingen op de kwetsbaarste groepen, 9 juni 2011
[Foto: ANP – Pierre Crom]*

Ondertussen moet je wel om je heen blijven kijken, dus ook naar de voordelen van marktwerking op bepaalde terreinen. Je kunt nu constateren dat het neoliberalisme aan zijn eind is gekomen. Alleen het kabinet heeft dat nog niet in de gaten. Ik vind wel dat de publieke sector aan revitalisering toe is. Het is niet allemaal fantastisch en geweldig. Tegelijk moeten we ongelooflijk blij zijn dat zoiets als het onderwijs deel uitmaakt van de publieke sector. Daar moeten we het van hebben, juist nu Europa hard moet concurreren met opkomende economieën elders in de wereld.'

Aan Den Uyl ontleende Cohen ook de uitspraak die zijn politieke credo is geworden: de boel een beetje bij elkaar houden. Hij kan zich herinneren dat Den Uyl dat zei in antwoord op de vraag naar de betekenis van zijn kabinet (1973-1977). Zeker is dat de toenmalige PVDa-leider het adagium meer dan eens gebruikte als waarschuwing voor een tweedeling in de samenleving, een gevaar waarvan de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith hem al begin jaren zestig in zijn boek *The affluent society* bewust maakte. De breuk waarvoor Den Uyl zich met Galbraith beducht toonde, was sociaaleconomisch van aard; de tweedeling die Cohen vreest heeft ook een cultureel karakter. 'Door de ongehoord snelle veranderingen dreigt een breuk tussen hoger opgeleiden voor wie de wereld één grote speeltuin is en lager opgeleiden die daar niks mee kunnen en zich afvragen: wat is mijn plek in de samenleving? Ik vind het nog steeds een taak van de PVDa die groepen bij elkaar te houden en een brug te slaan.'

Dat zal niet meevallen. Er heerst veel ressentiment jegens de PVDa. Begrijpt u waar dat vandaan komt?

'Moeilijk daar de vinger op te leggen. Het is niet landgebonden, zoals je aan de aanslag in Noorwegen op sociaaldemocratische jongeren hebt gezien. Misschien is het een vorm van teleurstelling, in de zin dat de partij die opkomt voor bestaanszekerheid niet heeft voorkomen dat er onzekerheid is ontstaan.'

In de tijd van Den Uyl was er links van de PVDa weinig ruimte voor andere partijen. Nu zit daar een middelgrote partij als de SP. Zou de PVDa niet moeten proberen die ruimte terug te winnen?

'De opschuiving naar het midden aan het eind van de jaren tachtig betekende ook regeringsverantwoordelijkheid. Je kunt wel vrolijk op de linkervleugel zitten, maar als je je idealen niet kwijt kunt, schiet je er niks mee op. De SP is houden wat we hebben zonder te zien hoe de wereld is veranderd. Ik wil ook niet voor één groep staan, maar verschillende groepen in de samenleving verbinden. Dat vind ik belangrijk voor de PVDa. Het CDA zou die inzet ook meer moeten hebben. Wat mij niet bevalt aan de huidige samenleving is het wantrouwen tussen groepen. Een samenleving moet gebaseerd zijn op vertrouwen. Dat betekent dat de verschillen niet te groot moeten zijn. Kijk naar landen waar die verschillen wel groot zijn, daar zie je dat rijken zich verschansen in getto's en mensen aan de onderkant aan het plunderen slaan. Dat moet je niet willen.'

Cohen veronderstelt dat de opkomst van partijen als de SP en de PVV een gevolg is van onbehagen en onzekerheid door de snel veranderende wereld. Maar hij maakt duidelijk dat hij vasthoudt aan de klassieke opdracht van de sociaaldemocratie de 'werkers van hoofd en hand te verenigen'. Hij zoekt ook de antwoorden in de traditie van de partij: opkomen voor bestaans-

zekerheid door werk en een goede toerusting van de mensen door onderwijs en opleiding. 'We zijn rijker dan in de jaren zestig en zeventig, maar de onzekerheid is groter. Veel mensen voelen zich niet meer zeker over hun inkomen, hun baan, hun pensioen. Ze hebben het gevoel minder greep te hebben op hun omgeving. Wat gebeurt er allemaal met mij? Hebben de hoge heren in Den Haag daar wel zicht op? Een partij moet aan die onzekere mensen een stem geven, maar ik zeg erbij: de zekerheid van een baan voor het leven is er niet meer. Dat is niet erg en daar hoeft je niet bang voor te zijn, als je maar goed bent toegerust. Er komt veel aan op de verantwoordelijkheid van mensen. Maar het is niet eigen verantwoordelijkheid punt, zoals dit kabinet zegt. Ik zet daar een komma. Er zijn veel mensen die het op eigen houtje niet redden. Die hebben een trappetje nodig. Degenen die dat niet nodig hebben, moeten zich realiseren dat die mensen er ook zijn. Dat is hun verantwoordelijkheid. Belachelijk hoge salarissen en bonussen passen daar niet bij. Op hun beurt moeten degenen die steun van de overheid verlangen, beseffen dat daar ook iets tegenover staat – het principe van wederkerigheid. Wie steun van de overheid krijgt, moet er ook iets voor terugdoen. Maar alles aan de markt overlaten, de sociale werkplaatsen en wajong hard terugschroeven en tegen mensen zeggen: zoek het zelf maar uit, dat kan niet.'

U bent voor een herwaardering van de overheid?

'Iedereen heeft kunnen zien hoe het kapitalisme gierend uit de bocht is gevlogen en tot wat voor ellende dat heeft geleid. Om het kapitalisme te temmen heb je overheden nodig en moet je niet zoals dit kabinet zeggen: hoe minder overheid hoe beter. Het gaat erom een goede balans te vinden tussen overheid en markt. Je kunt niet zonder een sterke publieke sector. Wel moet je constant scherp blijven op hoe de overheid functioneert en hoe de centen worden besteed.'

Wim Kok is voor u een held. Waarom?

'Ik heb hem meegemaakt in het kabinet. Ik vond het knap zoals hij als voorzitter opereerde. Hij was goed thuis in alle onderwerpen. Na een rondje discussiëren graasde hij nog een keer het hele veld af, voegde daar bijna ongemerkt nog iets van zijn eigen opvattingen aan toe en kwam dan uit bij een conclusie die hij vermoedelijk al zo'n beetje in zijn hoofd had. Wat bij hem nooit zo naar buiten kwam, was zijn enorme bevlogenheid. Die ging terug op zijn jeugd in de jaren veertig-vijftig, de oorlog, het sappelen, de wederopbouw. De inzet was: dat nooit weer. Dat bepaalde ook zijn gedrevenheid voor Europa. Hij had een geweldige drive die vorm te geven.'

Volgens de oude Grieken is het nodig in tijden van voorspoed en welvaart het gevoel voor het tragische te behouden. Bij de generatie van Kok zag je dat heel sterk terug. Het lijkt nu weg.

'Het is fantastisch wat er bereikt is in Europa, maar het bijzondere wordt inderdaad niet onderkend. Dat Sarkozy en Merkel elkaar opbellen om over een volgende stap te praten, de leiders van twee landen die elkaar de laatste anderhalve eeuw drie keer in de haren zijn gevlogen. De vrede, veiligheid en welvaart in Europa zijn gewoon geworden. Op zichzelf is het natuurlijk mooi dat je in vrijheid kunt leven zonder een idee te hebben wat onvrijheid betekent. Je moet ook oppassen voor het gaapeffect als je naar de jaren dertig en de oorlog verwijst; dat mensen zeggen: ja,

dat weten we nu wel. Ik hoop niet dat de nu zo populaire analogie met de jaren dertig een blijver is. Mijn zoon schrijft prachtig over vergelijkingen in de tijd. Die zegt dat iedere vergelijking in de tijd mank gaat omdat we nu in een totaal andere wereld leven.² Tegelijk zie je verschijnselen die terugkeren: een economische crisis, al was die toen vele malen erger dan nu, weinig vertrouwen in de democratie, partijen links en rechts met radicale oplossingen en onvoldoende de notie dat we het samen moeten doen. Ik moet er niet aan denken dat het met Europa misgaat en dat we in een enorme economische dip terechtkomen. Je moet dus echt voor Europa staan. Wat Rutte doet, zeggen: ik heb niks met de Grieken, maar ze ondertussen wel helpen, dat is niet geloofwaardig. De politieke spanningen op dit gebied zullen toenemen.’

Rutte leidt eigenlijk twee coalities, een met CDA, VVD en PVV om vooral de bezuinigingen binnen te halen en een met de oppositie voor de aanpak van de eurocrisis.

‘Zo zie ik het absoluut niet. In een coalitie is het altijd een kwestie van geven en nemen. Voor Europa geldt simpelweg dat hij van de oppositie afhankelijk is. Wat wij zeggen gebeurt. Hij kan niet anders. Maar het is niet zo dat wij het kabinet gedogen. Wij opereren zoals we opereren vanwege het enorme belang van de euro en Europa. Een coalitie kun je opbreken. Dat kunnen wij niet. Wij hebben geen machtsmiddel om te zeggen: het kabinet moet weg. Wilders heeft die sleutel wel, maar hij gebruikt ‘m niet.’

De PVDA is wat Europa betreft nogal ambivalent. Van de gedreven houding van Kok voor Europese integratie was in de periode-Bos niet zoveel meer te merken. De PVDA loopt nog altijd niet warm voor politieke eenheid.

‘Het is ook niet eenvoudig. Je wilt ook je eigenheid behouden. Als je groepen wilt verbinden, ga je uit van een gemeenschap. Europa is nog altijd een beetje een Ver-van-mijn-bedshow. Wat heb je hier met Roemenen? Wat betekent politieke eenheid voor onze verzorgingsstaat die zo veel beter is dan wat ze in Roemenië en Polen hebben? Steeds is de vraag: hoe kom je verder zonder je verworvenheden op te geven? Wat we nu voor Griekenland doen, gaat gepaard met begrijpelijke tegenzin. Zij hebben er een rotzooi van gemaakt, wij moeten het helpen opruimen. Tegelijk kun je niet zonder Europese samenwerking, zeker niet in de concurrentie met China, India, Brazilië. Het is een mix van positieve en negatieve gevoelens. Mooier kan ik het niet maken. De geschiedenis van de Europese integratie is altijd met horten en stoten verlopen en vaak was er een crisis nodig om een nieuwe stap te zetten. Ik hoop dat dat nu weer zal lukken.’

Ontbreekt het in de Nederlandse politiek toch niet aan een moedige vastberadenheid, zoals uw in het voorjaar van 2011 overleden partijgenoot Max van der Stoep aan de dag legde?

‘Ook in onze achterban ligt het niet lekker dat we de Grieken helpen. Toch doen we het. Electoraal zou het misschien aantrekkelijker zijn te zeggen: we doen niet mee. Je moet ook rekening houden met de spanningen hier. Na 9/11 is er een sterke behoefte ontstaan aan houvast, aan een eigen identiteit.’

Bos zocht een bindende waarde in wat hij noemde een 'beschaafd nationalisme'.

'Dat is ook een bindende waarde. Door de ontzuiling en de secularisatie is het voor mensen moeilijker geworden inhoud te geven aan de zingeving. Vroeger was dat eenvoudig, je hoorde bij een groep en vond je houvast in die groep. Je hoefde daar zelf niet eens over na te denken, alles was geregeld.'

Toen veel PVDA-kiezers in 2002 hun toevlucht zochten bij Pim Fortuyn zei Wim Kok: ik herken dit land niet meer.

'Ik herkende die verzuchting van Kok meteen. Zelf heb ik ook lang nagedacht waar dat onbehagen vandaan kwam. Het smeulde al langer, ver voordat wij het in de gaten kregen. Nu snap ik veel beter hoe het zit. Het ging om mensen die langdurig geen stem hadden gehad, terwijl er juist in die periode veel veranderde in hun omgeving. Ze verhuisden zonder te verhuizen. Hun hele omgeving veranderde. De slager op de hoek verdween of er kwam een Turkse slager voor in de plaats, hun baan was niet meer zeker, de ICT nam een geweldige vlucht.'

Terugkijkend op de formatie in de zomer van 2010. Was er volgens u een andere uitkomst mogelijk geweest of was dit de logische uitkomst?

'Dit was de logische uitkomst, ervan uitgaande dat de drie coalitiepartijen meenden dat samenwerking mogelijk was. Rosenthal was veel te snel met zijn conclusie dat het met een rechts kabinet niks zou worden.'

Hij zei: een parlementair meerderheidskabinet is niet mogelijk.

'Hij heeft dat niet voldoende onderzocht, waardoor Paars-plus niet kon lukken. Dat kon er niet komen, omdat er geen streep was gehaald door een rechts alternatief en we niet wisten wat de VVD wilde. Vandaar het advies in die fase alsnog de mogelijkheden van een meerderheidskabinet te onderzoeken. Lubbers heeft die opdracht op een wonderbaarlijke manier uitgelegd door VVD, CDA en PVV de ruimte te geven een minderheidskabinet te onderzoeken.'

Rutte, Verhagen en Wilders hebben hem gewoon aan de kant geschoven.

'Nee, Lubbers heeft zichzelf aan de kant geschoven. Het was simpelweg zijn opdracht niet. Je kunt achteraf zeggen dat het de zaak heeft versneld: de drie wilden hun kabinet. En ik was niet voor een middenkabinet met drie partijen en ik ben dat nog steeds niet. Het was er misschien met vallen en opstaan gekomen, maar dan was er voor links en rechts zo'n schootsveld ontstaan, dat zou het midden hebben verkruid. Het minderheidskabinet met gedoogsteun van de PVV was de logische, maar wel de slechtst denkbare uitkomst, met de PVV op een plek waar ze heel veel macht heeft, maar geen verantwoordelijkheid. Je ziet ook dat ze die verantwoordelijkheid niet nemen. Ja, dat is de weeffout.'

U heeft het afgelopen jaar vaak gezegd dat u erg moest wennen aan uw rol als PVDA-leider in de oppositie.

'Ik moest erg wennen aan deze constructie. Rutte zei na zijn aantreden dat hij ons met uitgestoken hand tegemoetkwam, maar die hand bleek niet te bestaan. Dat moet je eerst ervaren. Tegelijk bleken wij grote invloed te kunnen uitoefenen op het buitenlands beleid. Maar ook dat was eerst een kwestie van aftasten. Nu zijn we aan de constellatie gewend. Voor ons is de politieke situatie op een aantal punten helder en duidelijk: sociaal en cultureel zitten we keihard in de oppositie tegenover een kabinet dat buitengewoon ideologisch opereert: hoe minder overheid, hoe beter, eigen verantwoordelijkheid, veel repressie, weinig preventie.

En een strenger immigratie- en integratiebeleid.

'Het kabinet doet alsof er sprake is van massa-immigratie. Dat is totale onzin.'

Mede dankzij de asielwet-Cohen uit 2001 is de immigratie in de afgelopen tien jaar sterk gedaald.

'In het boek van het pvv-Kamerlid Martin Bosma zul je dat niet lezen. Hij rept niet over die wet, niet voor niets, denk ik. Feit is dat de werkgevers vanaf de jaren zestig de immigratie hebben afgedwongen. Dat is wat er is gebeurd. De PVDA heeft nooit gezegd: kom maar. Ze heeft juist vaak op de rem gestaan.'

In tijden van crisis is er behoefte aan leiders. Wat voor leiderschap is er volgens u nodig?

'Ja, leiderschap wordt vaak verbonden met het idee van slagvaardigheid, knopen doorhakken. Maar zodra je dat in deze tijd doet, roepen mensen: ho, ho. Toch is juist nu doortastendheid geboden, met dien verstande dat het leiderschap geloofwaardig blijft.'

Een vaderlijk leiderschap zoals Colijn en Drees lieten zien?

'Wim Kok had dat ook. Ja, bij sommigen zou dat wel aanslaan. Rutte laat veel energie en optimisme zien, maar in de afgelopen zomer liet hij het op cruciale momenten lelijk liggen. Hij had moeten reageren op het drama in Noorwegen en op de nieuwe financiële crisis. Leiderschap moet op zulke momenten zichtbaar zijn en vertrouwen wekken. Wat ik ook mis in dit kabinet is de gedachte: we moeten het samen doen.'

Noten

- 1 Het interview werd geautoriseerd op 2 september 2011.
- 2 Jaap Cohen, *What's new? 100 vergelijkingen tussen het verleden en vandaag* (Amsterdam 2011).

Herinneringen/necrologie

Partijvoorzitter tussen actie en regeringsverantwoordelijkheid

Ien van den Heuvel (1927-2010)

Ruud Koole

In maart 2001, toen de PVDA in het tweede Paarse kabinet participeerde met Wim Kok als premier en fractievoorzitter in de Tweede Kamer Ad Melkert zich opmaakte om hem op te volgen, schreef Ien van den Heuvel een column in het ledenblad van haar partij, de Partij van de Arbeid. Onder die column stond behalve haar naam: 'voorzitter 1974-1979 (o.a. ten tijde van het Kabinet Den Uyl)'. Zij schreef de column naar aanleiding van een felle strijd binnen de PVDA in 2001 om het partijvoorzitterschap (die uiteindelijk in mijn eigen verkiezing resulteerde). In de column, geschreven vóór de uitkomst bekend was, omschreef zij de functie van partijvoorzitter. Die omschrijving was bedoeld als wijze raad aan de nieuwe partijvoorzitter, maar verraadde ook haar eigen ervaringen in de jaren zeventig, toen Den Uyl premier was en Ed van Thijn fractievoorzitter in de Tweede Kamer.

*PVDA-voorzitter Ien van den Heuvel spreekt op het partijcongres van 27 januari 1977 in Amsterdam
(Foto: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Ancfo – Bert Verhoeff)*

Het is geen eenvoudige klus: voorzitter zijn van onze partij. Je wordt geacht een politieke rol te spelen, maar structureel is er voor jou geen plaats ingeruimd in het overleg tussen minister-president en fractievoorzitter. Toch kun je alleen invloed uitoefenen als je nauw contact hebt met die twee. Overleg tussen hen is ingebakken in de parlementaire democratie. Maar jij hoort daar eigenlijk niet bij. Alleen een minister-president die aanvoelt hoe belangrijk steun van de partij voor hem is – als politieke leider – zal de voorzitter regelmatig inschakelen. De kracht van de positie van de voorzitter wordt in dat geval ook mede bepaald door de mate waarin de partij politiek actief is. Komen de partijleden weinig in actie voor hun opvattingen en volgen ze al te gemakkelijk ‘Den Haag’ – zoals het nu lijkt te zijn – dan word je positie per definitie moeilijker... Dat betekent niet dat je in het overleg in Den Haag domweg de opvattingen van de partij ventileert. Dat je altijd je zin wilt en kunt krijgen. Je moet bereid zijn compromissen te sluiten en je moet een goede verstandhouding met elkaar hebben.¹

Hier sprak een 74-jarige door de tijd gelouterde oud-voorzitter van de PVDA, maar ook één die de ervaringen in de jaren zeventig nog niet was vergeten.

Ien van de Heuvel volgde in 1974 André van der Louw, die burgemeester werd van Rotterdam, op als partijvoorzitter. Zij zat toen al vijf jaar in het partijbestuur en wist dus waar zij aan begon. Zij was ook op andere wijzen actief geweest in de PVDA: eerst als raadslid in Leersum en later als voorzitter van het Vrouwencontact, dat in 1975 ‘Rooie Vrouwen’ zou gaan heten. Vlak nadat zij partijvoorzitter was geworden, zou zij ook lid van de Eerste Kamer worden. Bovendien kende zij de rode familie vanuit het bestuur van de Vara, waartoe zij in 1973 toetrad toen de door de PVDA voorgestelde kandidatuur van Van der Louw door de verenigingsraad van de Vara terzijde was geschoven. Van der Louw werd door die raad gezien als een te geprononccerd boegbeeld van Nieuw Links. In deze tijd van ontzuiling probeerde de verenigingsraad de onafhankelijkheid ten opzichte van de PVDA te vergroten. Er waren toch al veel (voormalige) Vara-medewerkers actief als Nieuw-Linkers in de PVDA (naast Van der Louw onder anderen Marcel van Dam, Jan Nagel, Tom Pauka) en de verenigingsraad vreesde dat de Vara te veel een instrument van deze activisten zou worden. Daarom wees de raad Van der Louw af en werd de nummer twee op de voordracht benoemd, Ien van den Heuvel.² Hoewel Van den Heuvel zelf geen Nieuw-Linkser was, omdat zij niet tot een kamp wilde behoren, lag haar hart wel bij Nieuw Links, zoals zij later zei.³ Binnen de Vara bleek die sympathie onder andere toen zij in 1976 de kandidatuur van Nagel steunde om ‘omroepsecretaris’ (zeg maar de baas van de Vara) te worden. Opnieuw werd die kandidatuur door de verenigingsraad tegengehouden.

Het was diezelfde Nagel die er een jaar eerder voor had gezorgd dat Van den Heuvel haar hele leven herinnerd zou worden aan het bezoek dat een PVDA-delegatie in 1975 bracht aan de DDR. Dat bezoek paste in haar streven de contacten met Oost-Europa te verstevigen ‘niet omdat we het eens waren met de daar gevoerde politiek, maar om daar binnen te komen en om kritiek te uiten’.⁴ Na afloop van dat bezoek aan de DDR in 1975 deed medepartijbestuurslid Nagel de uitspraak: ‘De Muur is historisch gezien juist geweest.’ Velen lazen daarin een vergoelijking van het onderdrukkende politieke systeem van de DDR. Ten onrechte wordt die uitspraak nogal eens aan Van den Heuvel toegeschreven. Omdat zij verzuimde er direct afstand van te nemen en dat pas deed nadat premier Joop den Uyl de uitspraak onhandig en onjuist had genoemd, bleef de beruchte ‘affaire van de Muur’ echter ook aan haar kleven.

Deze affaire vond plaats in een voor de PVDA turbulente periode. In 1973 was het kabinet-Den Uyl aangetreden. Hoewel binnen de PVDA nu soms met weemoed wordt teruggedacht aan dit 'progressiefste kabinet aller tijden', was het kabinet-Den Uyl destijds in eigen kring omstreden. Het werd vooral door de Nieuw-Linkers als te weinig vooruitstrevend beschouwd. Eigenlijk had het er helemaal niet moeten komen, want de totstandkoming van het kabinet stond haaks op het polarisatiestreven, dat onder invloed van Nieuw Links in de PVDA domineerde. Van den Heuvel was een hartstochtelijk aanhangster van dat streven en dat verklaart mede haar ambivalente houding ten opzichte van het kabinet-Den Uyl. Zij stond kritisch ten opzichte van de compromissen die ook dit kabinet moest sluiten, en zij steunde bijvoorbeeld van harte het initiatiefvoorstel voor een liberalere abortuswetgeving toen het kabinet daar zelf niet toe in staat bleek. In de Eerste Kamer voerde zij het woord bij dit initiatiefvoorstel, hoewel haar portefeuille lag op het terrein van het buitenlands beleid.

De kritiek op het kabinet werd ondersteund door het plan van het partijbestuur om van de PVDA een 'actiepartij' te maken. Contact werd gezocht met zogeheten nieuwe sociale bewegingen, zoals de vrouwenbeweging, de antikernwapenbeweging en de milieubeweging. Critici als Bart Tromp wezen op het gevaar dat de PVDA daardoor een doorgeefluik van specifieke belangen zou worden, waardoor de taak om die belangen tegen elkaar af te wegen zou worden verwaarloosd. Tromp moest bovendien niets hebben van de opkomst van 'de populistische stroming binnen de PVDA', die met het idee van de actiepartij gepaard ging.⁵ De partij kwam door dit actiekarakter vaak in botsing met het kabinet. Misschien doelde Van den Heuvel hierop in het hierboven opgenomen citaat uit 2001, waarin zij zegt dat de kracht van de partijvoorzitter mede wordt bepaald door de mate van activisme in de partij. Zij was bovendien als eerste vrouwelijke voorzitter van de partij een boegbeeld van de sterke feministische stroming in de partij. Alleen al daarom kon premier Den Uyl moeilijk om haar heen.⁶

Toch werd haar partijvoorzitterschap niet als krachtig beschouwd. Den Uyl-biografe Anet Bleich schrijft dat Ien van den Heuvel destijds niet als een sterk voorzitter gold. Alleen wanneer zij op één lijn zat met fractievoorzitter Ed van Thijn kon zij een vuist maken.⁷ In het citaat uit 2001 schemert door dat zij geen grote rol speelde in het verkeer tussen premier en fractievoorzitter. Niettemin speelde het partijbestuur een cruciale rol tijdens de kabinetsformatie van 1977. De PVDA had onder de staatsrechtelijk wat dubieuze leuze 'Kies de minister-president' maar liefst tien zetels gewonnen. Onder invloed van Nieuw Links werden onderhandelaar Van Thijn en beoogd premier Den Uyl vervolgens opgezadeld met onmogelijke eisen. In het nieuwe kabinet zou de PVDA 8 ministersposten moeten krijgen, het nieuwe CDA 7 en de PPR 1. Dat was conform de zogeheten meerderheidsstrategie van de partij, die erop neerkwam dat de PVDA alleen met het CDA (in wording) zou doorregeren als zij groter zou zijn dan het CDA. Na de winst bij de verkiezingen moest die strategie ook doorwerken in de kabinetsformatie. Vandaar: 8-7-1. PVDA-onderhandelaar Van Thijn kwam toen echter niet verder dan 7-7-2, wat gezien de machtsverhoudingen een heel redelijk resultaat was. Maar dat was de activistische partij niet genoeg; bovendien werden er allerlei barrières opgeworpen voor kandidaat-ministers van het CDA, onder wie Van Agt en Andriessen.

Het partijbestuur was verdeeld en onmachtig, en dat was cruciaal. Een inderhaast bijeengeroepen partijraad in oktober 1977 moest uitsluitsel geven. Daar lag een motie-Reckman voor, die regeringsdeelname 'onder deze voorwaarden' (7-7-2) afwees, terwijl een partijraad van een maand eerder het vasthouden aan de verdeling 8-7-1 nog had verworpen.

Partijvoorzitter Van den Heuvel had toen echter gezegd dat bij een conflict tussen partijbestuur en fractie opnieuw een partijraad bijeengeroepen zou worden. En dat conflict was er nu. Het 7-7-2-resultaat van Van Thijn werd door het verdeelde partijbestuur niet overgenomen, maar ook niet afgewezen. Van den Heuvel zei kort voor de partijraad met elk resultaat te kunnen leven, maar in de publiciteit had zij duidelijk laten merken dat de 7-7-2-variant wel erg veel leek op regeerbelustheid. Toen de partijraad de motie-Reckman had aangenomen, schatte Van den Heuvel bovendien in – net als Den Uyl trouwens – dat minder vergaande eisen dan de 8-7-1-variant op het partijcongres (dat kort na de partijraad zou plaatsvinden) onhaalbaar zouden zijn. De latere parlementair historicus en senator Joop van den Berg schreef er destijds een vernietigend commentaar over in *NRC Handelsblad*:

De vrees voor het congres bleek Den Uyl trouwens tot ernstige misrekening te hebben gebracht. Zaterdag 5 november bleek immers dat de partij wel vier Andriessens had willen accepteren, als daar mee de coalitie onder Den Uyl zou zijn veilig gesteld. Dat had niets te maken met ‘tot bijna iedere prijs willen regeren’, zoals het betaalde onbenul en partijvoorzitter Van den Heuvel aan de HP meedeelde, maar met een juist inzicht in de politieke verhoudingen.⁸

Dat was een erg kritisch commentaar. Het niet doorgaan van het tweede kabinet-DenUyl had zeker zo veel, zo niet meer, te maken met de aarzelende houding van Den Uyl zelf.⁹ Hij durfde of wilde de uitspraak van de partijraad niet trotseren en gaf een dag voor het buitengewoon partijcongres zijn formatieopdracht terug aan de koningin.

Het partijvoorzitterschap van de PVDa was in de jaren zeventig inderdaad ‘geen eenvoudige klus’. Elke andere partijvoorzitter zou dat destijds ook hebben ervaren. Bij Ien van den Heuvel kwam daarbij dat zij zich – ook al zei zij niet tot een kamp binnen de partij te willen behoren – in de praktijk toch duidelijk bij een stroming aansloot, waardoor zij minder ruimte had om bruggen te slaan binnen de partij. Haar stevige band met de activistische stroming binnen de partij (Nieuw Links, de feministen) maakte haar positie als partijvoorzitter tegelijk sterk en zwak. Sterk, omdat zij intern over een grote aanhang beschikte; zwak, omdat zij daarmee haar manoeuvreerruimte beperkte.

In 1979 verruilde zij het partijvoorzitterschap voor het lidmaatschap van het Europees Parlement, dat voor het eerst rechtstreeks werd verkozen. Haar passie voor de internationale politiek was steeds gebleven. Tien jaar lang was zij Europarlementariër. De laatste twee jaar combineerde zij dat met het voorzitterschap van het Interkerkelijk Vredesberaad, dat zij tot 1991 bekleedde. Ook daar toonde zij haar grote betrokkenheid met internationale vraagstukken. Maar Ien van den Heuvel zal toch vooral herinnerd worden als eerste vrouwelijke voorzitter van de PVDa en boegbeeld van de tweede golf van het feminisme in een roerige periode, waarin haar imago ook enige butsen opliep. In oktober 2010 overleed zij, 83 jaar oud.

Noten

1 *Pro & Contra*, 20 maart 2001.

2 Huub Wijfjes, *Vara. Biografie van een omroep* (Amsterdam 2009) p. 330.

- 3 Interview met Ien van den Heuvel in Martin Mevius e.a., *Hier de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996) p. 136-140.
- 4 *Ibidem*, p. 139.
- 5 Bart Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie. Politiek-sociologische kanttekeningen bij de koers en ontwikkeling van de PVD'A' in: *Geschriften van een intellectuele glazenwasser. De draagbare Tromp* (Amsterdam 2010) p. 222 (oorspronkelijk in: *Socialisme & Democratie* 33 [1976] p. 155-172).
- 6 Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) p. 357.
- 7 *Ibidem*.
- 8 Geciteerd in: Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999) p. 263-264.
- 9 Bleich, *Joop den Uyl*; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*; Philip van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PVD'A (1966-1977)* (Amsterdam 1990).

In memoriam Albert Jan Evenhuis (1941-2011)

Jan Franssen

Albert Jan Evenhuis overleed op 13 januari 2011 op 69-jarige leeftijd. Hij was al lange tijd ziek; toch kwam zijn overlijden te vroeg, in de eerste plaats voor zijn vrouw, kinderen en familie, maar ook voor mij en vele andere vvd'ers.

Met het overlijden van Albert Jan kwam er een einde aan een intensieve en fascinerende periode van vriendschap en verwantschap. Ons politieke maatje is er niet meer, zo schreven wij – Ed Nijpels, Rudolf de Korte, Loek Hermans, Dick Dees, Jos van Rey, fractiesecretaris Artha Ament en ik – in onze gezamenlijke rouwadvertentie.

Albert Jan was een warmbloedige Drent, een mensenmens en een levensgenieter. 'Ik ben best tevreden met mijzelf,' zei hij eens in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Typisch Albert Jan, liefhebber van een goed gesprek, een glaasje wijn, een sigaar. Hij genoot van gezelschap, het liefst van zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen. Zij schreven op de rouwkaart trefzeker zes

Interruptie tijdens het debat in de Tweede Kamer over de ambtenarenkorting door het kabinet-Lubbers, 3 november 1983. Van links naar rechts: de vvd-fractieleden Franssen, Evenhuis, Den Ouden-Dekkers,

Blauw en De Korte

[Foto: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Ancfo – R.C. Croes]

belangrijke eigenschappen die Albert Jan bezat en die hij in zijn werk en persoonlijke relaties ten volle en ten goede benutte: behulpzaam, verbindend, moedig, krachtig, scherpzinnig en wijs.

Als boerenzoon uit een vrijzinnig hervormd nest sloot hij zich al jong aan bij de JOVD, de vruchtbare kweekvijver van VVD-talent. Hij werd onderwijzer, leraar geschiedenis en adjunct-directeur van een pedagogische academie. Van 1970 tot 1982 was hij lid van Provinciale Staten van Drenthe. Van 1971 tot 1976 was hij lid van het Hoofdbestuur van de VVD, waarin hij een gezaghebbende rol vervulde. In 1973 kwam Albert Jan in de Tweede Kamer. Het Kamerlidmaatschap heeft hij tot 1986 vervuld. In die dertien jaar heeft hij vele portefeuilles onder zijn hoede gehad: onderwijs, binnenlandse zaken, defensie en regionaal economisch beleid. Hij was onderwijsman in hart en nieren en zeer warm pleitbezorger van de belangen van het noorden van het land.

In de periode 1973-1977 – toen de fractie onder leiding stond van Hans Wiegel – werden Albert Jan en zijn collega-Kamerleden Dick Dees en Jaap Scherpenhuizen de ‘DES-groep’ genoemd. Zij werkten als vertegenwoordigers van de regio innig samen en hadden in het Haagse Parkhotel De Zalm, waar zij overbleven, veel plezier. Evenhuis en Scherpenhuizen stonden in die tijd bekend als het duo ‘Evenscherp’.

In november 1977 werd ik medewerker bij de Tweede Kamerfractie van de VVD. Direct kreeg ik met Albert Jan te maken. Zijn portefeuille en mijn aandachtsgebieden overlaptten elkaar en er was een persoonlijke klik. Waarom weet ik niet, maar het gevoel was gewoon goed en de samenwerking liep gesmeerd. We hebben Arie Pais – de minister van Onderwijs – en Gerard Wallis de Vries – staatssecretaris op Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk – soms heerlijk op stang gejaagd.

In 1982 werden Albert Jan en ik collega's. Dat jaar kwam hij al in aanmerking voor een staatssecretariaat, maar hij bleef, op verzoek van Ed Nijpels, in de fractie, die voor ongeveer de helft uit nieuwe leden bestond. Albert Jan werd met grote steun gekozen tot vicevoorzitter en was steun en toeverlaat van Ed Nijpels.

Albert Jan vond het geen enkel probleem als tweede man ‘in de schaduw’ te staan. Sterker nog, hij wist dat hij vlak achter de eerste man het beste tot zijn recht kwam. Voor wat hij in die jaren heeft gedaan verdient hij wat mij betreft geen schaduw, maar een stralenkrans.

Albert Jan speelde een belangrijke rol achter de schermen bij de formatie van 1982, overlegde met Nijpels over het lijstje namen van kandidaat-bewindslieden en sloot (later) aan bij het VVD-bewindslidenoverleg op donderdagavond. Hij was ook paraat als zich politieke of persoonlijke incidenten voordeden. Als een oliemannetje stond hij dag en nacht klaar om oplossingen te zoeken en schade te beperken. In de media werd hij vanwege zijn organisatie- en regeltalent wel de Machiavelli van Meppel genoemd. Dat beschouw ik als een eretitel, die hem van harte is gegund. Zijn menselijke benadering, politieke inzicht en zijn overredingskwaliteiten hebben in menige benarde situatie uitkomst geboden.

In 1986 werd Albert Jan wél staatssecretaris, van Economische Zaken. Een logische vervolgstap in zijn carrière, waar hij terecht trots op was. Hij hield zich met name bezig met het midden- en kleinbedrijf. Deze functie was niet eerder door een liberaal vervuld, maar altijd door iemand uit de christendemocratie. Albert Jan lag regelmatig in de clinch met het CDA, bijvoorbeeld als het ging over vereenvoudiging van de Vestigingswet, het afschaffen van de minimumprijs voor het brood of de winkelsluitingstijden. Hij was samen met collega-staatssecretaris Dick Dees in 1988 verantwoordelijk voor de Tabakswet, die het roken in openbare

gebouwen verbood en tabaksfabrikanten verplichtte in hun reclames ook een gezondheids-waarschuwing op te nemen. Op het ministerie van Economische Zaken stond Albert Jan bekend als daadkrachtig. Rudolf de Korte – minister in die periode en partijgenoot – kon van hem op aan. Zijn politieke instinct, analytische gaven en persoonlijke benadering leverden een meerwaarde op voor het kabinet-Lubbers II als geheel.

Aan zijn staatssecretariaat kwam in 1989 onverwacht een einde. Hij stapte op, nadat hem belangenverstrengeling was verweten. Naar later bleek onterecht. Albert Jan heeft ook in die moeilijkste momenten van zijn politieke loopbaan – dit was een gebeurtenis die hem zeer aangreep – het partijbelang zwaarder laten wegen dan de rotsvaste en juiste overtuiging zake-lijk correct te hebben gehandeld, op grond waarvan aftreden niet nodig was. Albert Jans ver-trek bewijst dat beeldvorming vaak sterker is dan de feiten en bewijst tegelijkertijd hoe groot zijn trouw en loyaliteit aan de vvd waren. Hij ging met opgeheven hoofd en kreeg gelijk.

Onze vriendschap heeft zo'n 35 jaar geduurd. Naast het werk van alledag voerden we lange gesprekken, soms tot diep in de nacht. Onder vier ogen, ook wel per telefoon. We hebben de Drentse Rijwielvierdaagse zeven maal gefietst. Met Albert Jans toen nog kleine zonen erbij, zestig kilometer per dag. Voor de jongens een zware opgave. We zijn met elkaar op vakantie geweest, vaak naar Frankrijk. Onvergetelijk was onze reis door Oost-Europa.

We leerden elkaar door en door kennen. Op moeilijke momenten in mijn leven was Albert Jan er voor me. Een ware vriend, behulpzaam en wijs. Hij hielp me een vrijer mens te worden, uit mijn schulp te komen. Ik had nog veel langer van zijn aanwezigheid willen genie-ten. Net als, uiteraard, zijn vrouw en kinderen. Nu moeten we het doen met herinneringen, die gelukkig onuitwisbaar zijn. Zonder Albert Jan Evenhuis zou ik niet zijn geweest wie ik ben. Ik ben hem diep dankbaar voor zijn bijzondere vriendschap.

Politicus op verzoek

Jan Vis (1933-2011)

J.Th.J. van den Berg

Jan Vis had tot twee maal toe voor D66 minister kunnen worden. De eerste keer was dat in 1981, toen de PVDA het tweede kabinet-Van Agt had verlaten en er een interim-kabinet moest worden gevormd van CDA en D66. Hij liet het graag over aan Max Rood. De tweede keer zocht Hans van Mierlo steun bij zijn strijdmakker in 1994; toen was Vis bestemd voor OCW. Ook toen bedankte hij voor de eer; het ministerie ging (weer) naar de PVDA en Jo Ritzen bleef, ook tot zijn eigen verrassing. Van Mierlo had in 1994 gedacht meer succes te hebben, omdat Vis als informateur, tezamen met Gijs van Aardenne en Klaas de Vries, sterk had bijgedragen aan de totstandkoming van het eerste Paarse kabinet, opnieuw echter vergeefs.

*Jan Vis op het D66-partijcongres, 1 maart 1987
[Foto: ANP – Paul Vrecker]*

Jan Vis had er niet echt het karakter voor. Hij was zijn leven lang meer een observator dan een actor. Zijn sterkste kant was zijn analytisch vermogen, gecombineerd met grote nieuwsgierigheid en authentieke belangstelling voor menselijk handelen. Politiek was bovendien niet alles voor deze overtuigde antroposoof. Zoals hij onder andere in zijn afscheidscollege in Groningen zei, was zijn ideaalbeeld de Romeinse staatsman Cincinnatus, in wezen en van harte een boer, het meest thuis op zijn land, maar bereid op verzoek de publieke zaak te dienen indien en zo lang het nodig was.

Bij zijn karakter paste wel het lidmaatschap van de Eerste Kamer, dat hij bekleedde van 1980 tot 1995, de laatste tien jaar als fractievoorzitter van D66. Daarbij paste voorts het lidmaatschap van de Raad van State, dat hij met grote toewijding bekleedde van 1995 tot 2003. Daarbij paste ook nog net het informateurschap.

Het meest echter hoorde bij hem het vak dat hij tot aan zijn hoogleraarschap van 1952 tot 1980 had uitgeoefend, dat van journalist. Want dat was Jan Vis in hart en nieren en dat is hij in de kern zijn leven lang gebleven. Hij werd geboren in 1933 als zoon van een beeldend kunstenaar en tekenleraar in Wormerveer. Na zijn schooltijd op het gymnasium in Alkmaar trad hij als verslaggever in dienst van de *Haagsche Courant*. Daar leerde hij ook zijn vrouw kennen die er al enige tijd werkzaam was. Van de *Haagsche Courant* ging hij naar het *Algemeen Dagblad*, nu als politiek redacteur, en dat bleef hij, na een onderbreking in dienst van de Amerikaanse ambassade, bij de GPD en ten slotte bij *NRC Handelsblad*, totdat hij in 1980 vertrok naar de Groningse universiteit.

Ondanks de zware eisen die het werk als politiek journalist stelt, zag Vis in 1971 kans als nog de studie Nederlands recht te voltooien aan de toenmalige Economische Hogeschool van Rotterdam. Dat opende op termijn de mogelijkheid de dagelijkse praktijk van de journalistiek vaarwel te zeggen – zonder de habitus van de journalist te verliezen – en eerst lector en daarna hoogleraar te worden in Groningen. Ook als onderwijzer bleef hij de toegankelijke en boeiend docerende journalist.

Dat bleef hij ook in zijn publicaties, te beginnen bij zijn oratie waarin hij aansluiting zocht bij het denken van de Duitse rechtssocioloog Niklas Luhmann. Men kan overigens net zo goed zeggen dat het denken van Luhmann sterk past bij de wijze van zien van Jan Vis: beiden analyseerden en beoordeelden de democratie op haar vermogen legitimiteit te organiseren, niet door de ‘resultaten’ maar door de manier van werken. Ook recent empirisch onderzoek toont het gelijk van Luhmann en van Vis aan: het zijn in de democratie de zorgvuldige en integere procedures die ertoe doen, veel meer dan de prestaties.

Jan Vis bleef in de beste zin van het woord de journalist, ook nadat hij Groningen had verlaten. Juist de laatste jaren was hij weer een veelgevraagd commentator bij politieke evenementen, de kabinetsformatie in het bijzonder, waarover hij veel en goed heeft gepubliceerd.

Een ander thema dat hem bezighield was dat van het parlementaire ontbindingsrecht, waarover hij in 1987 een boek publiceerde. Het was het parlementair functioneren in het algemeen dat hem bezighield en deed publiceren: eerst nog als columnist voor *NRC Handelsblad* (1973-1981), daarna als auteur samen met schrijver dezes van het boek bij de tv-cursus ‘Parlement en Politiek’ van Teleac in 1977. Bijzonder was ook zijn bijdrage aan het boek over tweehonderd jaar Eerste Kamer, waarin hij bondig en verhelderend het liberale hoogtij beschreef tussen 1849 en 1887. Die bijdrage maakte zijn belangstelling en inzicht zichtbaar voor de parlementaire geschiedenis.

Eigenlijk had Jan Vis zelf wel iets van Cincinnatus: hij was het meest op zijn gemak als hij in Eext, waar hij woonde toen hij in Groningen werkte, bezig was op zijn kleine stuk land, zorgend voor planten en dieren. Dat zette hij later voort in de Provence waar hij en zijn vrouw een tweede huis met een stuk land erbij bewoonden. Politiek bedreef hij op verzoek en niet omdat hij zo nodig moest. En dan nog graag met mate. Als journalist, als lid van de Eerste Kamer, als leermeester en adviseur van de regering (onder andere in twee staatscommissies) en van zijn partij is hij niettemin een gezaghebbend en invloedrijk man geweest. Een man wiens nuchtere en wijze oordeel zal worden gemist.

Een samenbindend bestuurder die altijd leraar bleef

Klaas de Jong Ozn. (1926-2011)

Wim Slagter

Uit alle herdenkingsartikelen die over Klaas de Jong Ozn. zijn verschenen, rijst het beeld op van een onderwijsman pur sang (die opvallende toevoeging – ‘Oebeles zoon’ – dateerde uit zijn Friese periode, omdat verschillende door hem bestelde boeken dikwijls bij andere ‘K. de Jongs’ in Dokkum werden afgeleverd, waarop de posterijen hem om een toevoeging vroegen). Zichtbaar werd die onderwijsman in de eerste plaats door de verschillende functies die hij tijdens zijn actieve loopbaan bekleedde: leraar, rector, staatssecretaris van Onderwijs, voorzitter van de ‘Unie School en Evangelie’. Daarnaast probeerde hij – letterlijk tot op de dag van zijn overlijden, toen er in ‘zijn’ *Friesch Dagblad* nog een kritische beschouwing over de stand van zaken in de vaderlandse politiek verscheen – zijn beschouwingen en analyses aan een breed

*Staatssecretaris van Onderwijs en voormalig leraar Nederlands Klaas de Jong op bezoek in een schakelklas,
12 mei 1977*

[Foto: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Anefo – Bogaarts]

(lezers)publiek over te dragen. Ondanks het feit dat De Jong de leeftijd der zeer sterken had bereikt – hij stierf één dag na zijn vijftachtigste verjaardag – was zijn geest lenig, zijn geheugen onaangetast en zijn belangstelling voor mens en maatschappij ongebroken gebleven.

Daarbij was het niet vanzelfsprekend geweest dat Klaas de Jong zo veel verschillende taken in het openbaar bestuur zou vervullen. Opgegroeiend als oudste van vijf kinderen in het gezin van een meubelmaker en een onderwijzeres in Drachten ('goed gereformeerd', maar zonder de scherpe kantjes die generatiegenoten nogal eens zeggen te hebben ervaren), vertrok hij na zijn middelbareschooltijd voor een studie Geschiedenis en Nederlands (bijvak: muziek) naar de Vrije Universiteit te Amsterdam. Een loopbaan als journalist – dat was wat hij ambieerde, maar de slechte vooruitzichten om na zijn afstuderen onmiddellijk tot een kunst- of cultuur-redactie van een – uiteraard! – christelijke krant of tijdschrift toe te kunnen treden, brachten hem in het onderwijs. In 1953 begon hij als leraar geschiedenis op het Christelijk Lyceum Oostergo in Dokkum, waarna hij zeven jaar later op 34-jarige leeftijd rector van het Christelijk Lyceum voor Zeeland te Goes werd. Behalve zijn later als auteur bekend geworden zoon Oek (*Opwaaiende zomerjurken*) kon De Jong vanaf 1968 ook een zekere Jan Peter Balkenende uit Kapelle als leerling verwelkomen ('... een gewone, aardige jongen. Niet bovenmatig spits, wel pienter')¹. In 1972 verruilde De Jong Goes voor Amersfoort, waar hij het rectoraat aanvaardde van het pas gestichte Farel College, een christelijke brede scholengemeenschap.

Toen in het centrumlinkse kabinet-Den Uyl (1973-1977) de antirevolutionaire staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, Antoon Veerman, om gezondheidsredenen ontslag vroeg, moest de leiding van ARP op zoek naar een opvolger. Daarbij was Klaas de Jong niet bepaald als 'partijtijger' opgevallen; wel bekleedde hij, naast zijn schoolleiderschap, inmiddels diverse bestuursfuncties – hij was onder meer al enkele jaren voorzitter van de Algemene Vereniging van Schoolleiders en voorzitter van het Christelijk Cultureel Studiecentrum – en, waar politieke ervaring geen must was, maar ervaring in het onderwijsveld wel een pre, deed de partij niet tevergeefs een beroep op hem. De Jong kreeg het voortgezet onderwijs, alsmede de nieuwbouw van scholen onder zijn hoede. Na de Kamerverkiezingen van 1977 bleef hij op deze post in het kabinet-Van Agt I (1977-1981), waarin het zich *in statu nascendi* bevindende CDA – waarin de ARP zou opgaan – een coalitie met de VVD aanging. Ofschoon De Jong voorstander was van een voortzetting van de politieke samenwerking tussen confessionelen en sociaaldemocraten, zag hij in de nieuwe constellatie met de liberalen uiteindelijk geen bezwaar om aan te blijven. Daarbij bleek 'het anti-VVD-gevoel niet zo erg gestoeld (...) op harde beleidspunten of zoiets. Regeren met Wiegel, daar moest je gewoon niet aan denken.'² Later bleek de sfeer in dit kabinet 'buitengewoon goed. We ontmoeten elkaar nog regelmatig, tot voor kort vier keer per jaar. De persoonlijke relaties waren en zijn uitstekend.'³

Gedurende de zes jaar die hij aan de Nieuwe Uitleg doorbracht, trad De Jong niet vaak op de voorgrond. De ministers onder wie hij 'diende' – Van Kemenade (PVDa), respectievelijk Pais (VVD) – wilden, elk op eigen wijze, hun stempel op de onderwijspolitiek zetten en lieten de staatssecretaris in de luwte werken. De Jong zette beleidsmatig nogal eens in op het slechten van drempels en het weghalen van schotten. Samen met Van Kemenade diende hij in de nadagen van het kabinet-Den Uyl het wetsontwerp op het basisonderwijs in, waarbij het toenmalige kleuter- en lager onderwijs opgingen in één basisschool, een school voor 4- tot 12-jarigen. Er volgden regelingen voor het speciaal onderwijs en het beroepsonderwijs die allebei de integratie met andere vormen van (begeleidend) onderwijs moesten bevorderen.

Ook nam hij het initiatief om het verschil tussen gymnasium α en β en tussen atheneum A en B af te schaffen; een aantal scholen ging overigens pas laat tot invoering van deze 'ongedeelde' inrichting over.

Van Kemenades vernieuwingsplannen, uitmondend in de zogenaamde *Contourennota* met als meest uitgesproken exponent een vierjarige 'middenschool' in het voortgezet onderwijs, belandden in het CDA-VVD-kabinet op dood spoor. De nieuwe minister Pais had minder visionaire vergezichten dan zijn voorganger: voor hem stond concrete wetgeving voorop. De Jong, die over het algemeen positief tegenover onderwijsvernieuwing(en) stond, maar tegelijk een pragmaticus was met oog voor het haalbare, trachtte in het Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs (OPVO) elementen uit de bestaande Mammoetwet (1968) en de *Contourennota* te combineren. Het meest in het oog springende voorstel behelsde de invoering van een tweejarige brugperiode in het voortgezet onderwijs. Het plan ontmoette weinig weerklank: de PVDA vond het maar een slap aftreksel van 'haar' middenschool, de VVD ging het daarentegen juist veel te ver.

Vóór, tijdens en na zijn periode op Onderwijs en Wetenschappen had vooral het christelijk onderwijs De Jongs bijzondere aandacht. Ook hier won pragmatisme – hij zelf sprak liever van realisme – het van 'luchtfietserij', waarvan 'Den Haag' volgens De Jong wel eens last had. Aan de ene kant zag hij een (extra) kans voor de christelijke scholen als doorgeefluik voor het culturele erfgoed van het christendom, anderzijds nam hij de christelijke scholen flink de maat, wanneer zij in een 'onherkenbare niksigheid' dreigden te belanden. Daar toonde hij ook zijn principiële kant: 'Ouders moeten van de school een programma kunnen opvragen. Daarin moet staan wat de grondslag is en hoe die tot uitdrukking komt in godsdienstige vorming, onderwijskundige vormgeving, leerstof en eventueel beroepsvoorbereiding.'¹ Flinke uitspraken schuwde hij evenmin: 'Of er in de toekomst nog christelijk onderwijs zal zijn, hangt af van het christelijk onderwijs zelf, niet van de overheid.'²

Na zijn politieke loopbaan en zijn voorzitterschap (1981-1991) van de Unie 'School en Evangelie', een vereniging die als doelstelling had de eigen identiteit van de christelijke school te bevorderen, ging Klaas de Jong met pensioen – op papier althans. Hij pakte namelijk zijn eerste liefde, het schrijven, weer op en publiceerde veel op het terrein van onderwijs en (parlementaire) geschiedenis, onder meer in de *Haagsche Courant* en het *Friesch Dagblad*. Die laatste krant had zijn bijzondere aandacht en voorliefde. Zijn samenbindend vermogen kwam bijzonder van pas tijdens een crisisperiode bij de krant in de jaren negentig. De Jong was daarmee de belangrijkste persoon achter het herstel van de verhoudingen op de redactie en in het bestuur. Hij redde in feite het *Friesch Dagblad* als zelfstandig regionaal dagblad. In 2003 publiceerde De Jong het eerste deel van de geschiedenis van *ús krante*; het manuscript van het tweede deel voltooide hij kort voor zijn overlijden.

De Jongs veelzijdige talent kon hij ten slotte in twee andere, niet-alledaagse disciplines kwijt: poëzie en kerkmuziek. Hij publiceerde enkele dichtbundels en daarnaast was hij decennialang kerkorganist en tegelijkertijd een groot liefhebber en bewonderaar van (de muziek van) Johann Sebastian Bach.

'Speelde geen opvallende politieke rol, maar stond in het parlement wel goed aangeschreven als constructieve bewindspersoon' laat de onvolprezen website www.parlement.com over Klaas de Jong Ozn. weten. Misschien kwam hij in de laatste periode van zijn leven wel het meest tot politieke 'wasdom'. In woord en geschrift waarschuwde hij voor zowel de verwij-

dering tussen 'de' politiek en 'de' burger, als voor de individualisering van de maatschappij en daarmee voor allerlei vormen en uitingen van populisme: 'Dertig jaar geleden maakte het kabinet beleid en voelden de burgers zich nog medeverantwoordelijk. Dat is vandaag de dag anders. Veel mensen zien de overheid als een leverancier van diensten. Word ik niet op mijn wenken bediend, dan wend ik me van haar af.'⁶ Enig cultuurpessimisme was De Jong niet vreemd, waarbij overigens 'niet het oude vertrouwde in zichzelf goed was en het nieuwe niet bij voorbaat slecht of andersom.'⁷ Hij bleef kritisch kijken, ook naar zichzelf, en probeerde anderen op niveau te bevragen. Wie zegt daar: een echte leraar?

Zo bleef hij tot het laatst, letterlijk en figuurlijk, 'bij de tijd'. *Hij hield van de mensen en vertrouwde op God* – die spreuk op zijn overlijdensbericht paste bij hem en in die geest zal Klaas de Jong Ozn. blijvend in de herinnering van velen voortleven.

Noten

- 1 *Reformatorisch Dagblad*, 16 oktober 2009.
- 2 Geciteerd in: Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) p. 96.
- 3 *Reformatorisch Dagblad*, 16 oktober 2009.
- 4 *NRC Handelsblad*, 11 maart 1991.
- 5 Geciteerd in *de Volkskrant*, 22 maart 2011.
- 6 *Reformatorisch Dagblad*, 16 oktober 2009.
- 7 *Friesch Dagblad*, 'Bij het overlijden van Klaas de Jong Ozn.', 2 maart 2011.

Publiek welzijn als persoonlijke missie

Max van der Stoel (1924-2011)

Peter Kooijmans

In juli 1973 vond in Helsinki de eerste fase van de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (cvse) plaats in een zinderende hitte. In de Finlandia Hall hield de ene na de andere minister van Buitenlandse Zaken een betoog waarin hij de visie van zijn land op het ontspanningsproces tussen Oost en West uiteenzette. Opeens stootte Max van der Stoel (nog geen twee maanden in functie als minister) mij (zijn even kersverse staatssecretaris) aan en vroeg, met een mij later zeer vertrouwd geworden twinkeling in zijn ogen: ‘Zullen we gaan zwemmen?’ En zo kon het gebeuren dat de twee Nederlandse bewindslieden zich vermaakten in een zwembad terwijl de betogen in de Finlandia Hall voortgingen; ze waren overigens op tijd terug voor de officiële lunch.

*Minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel aan het woord tijdens de behandeling van zijn begroting in de Tweede Kamer. Vanaf de voorgrond van rechts naar links: staatssecretaris Brinkhorst, Van der Stoel, minister Vredeling (Defensie) en staatssecretaris Kooijmans, 29 november 1973
[Foto: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Anefo – Bert Verhoeff]*

Als ik dit verhaal vertel aan iemand die Max van der Stoel niet goed gekend heeft stuit ik op een ongelovige blik, zo weinig lijkt het te passen bij het beeld van de wat stuurse, formele, plichtsgetrouwe en tegelijkertijd gedreven persoon zoals dat in de publiciteit naar voren kwam. Wie hem wel goed gekend heeft begint te glimlachen en zegt: 'Ja, zo was hij ook.'

En toch zijn deze twee aspecten bepalend voor de manier waarop Max van der Stoel in zijn lange carrière niet alleen de achting van een breed publiek ten deel is gevallen voor zijn onvermoeibare strijd voor democratie en mensenrechten, doch ook de diepgevoelde loyaliteit en genegenheid heeft genoten van al diegenen die in zijn nabijheid met hem hebben mogen samenwerken in die strijd en hem als een bezielend mens met een groot gevoel voor humor hebben leren kennen.

Die inzet voor democratie en mensenrechten werd gevoed door het proces van bewustwording tijdens de Duitse bezetting en in de naoorlogse jaren door zijn lidmaatschap van de sociaaldemocratische studentenvereniging Politeia, waarmee hij verschillende kort daarvoor gevestigde communistische dictaturen bezocht.

Na zijn studie trad hij in dienst bij het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid (1953-1958) en vervolgens diende hij die partij als internationaal secretaris (tot 1965). In 1961 werd hij gekozen in de Eerste Kamer waarna hij in 1965 als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken toetrad tot het kabinet-Cals-Vondeling, dat echter al na ruim een jaar ten val kwam. Bij de daarop gehouden verkiezingen deed hij zijn intrede in de Tweede Kamer. In die hoedanigheid werd hij aangewezen als lid van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa, en het was daar dat zijn bekendheid als strijder voor democratie en mensenrechten internationale dimensies aannam.

In het voorjaar van 1967 vond er in Griekenland een staatsgreep plaats en het nieuwe kolonelsregime maakte korte metten met de democratie. Van der Stoel werd door de Raad van Europa benoemd tot rapporteur en reeds in 1968 bracht hij een rapport uit dat vernietigend was voor het regime. In Griekenland zelf groeide hij uit tot hét symbool van de strijd voor herstel van democratie en respect voor mensenrechten en toen in 1974 de kolonels ten val kwamen werd hij als een held onthaald; in Saloniki werd een straat naar hem vernoemd.

Op dat moment had Van der Stoel echter reeds een nieuwe fase in zijn carrière bereikt. Een jaar eerder was hij (de eerste sociaaldemocratische) minister van Buitenlandse Zaken geworden in het kabinet-Den Uyl. Vanwege zijn politieke achtergrond werd hij op het departement met de nodige terughoudendheid tegemoet getreden. Men kende hem wel uit de periode van zijn staatssecretariaat, maar het voor Nederlandse begrippen ongekend progressieve karakter van het nieuwe kabinet en de verreikende ambities ervan leidden tot het nodige wantrouwen. Dat werd niet minder toen hij ook als minister zijn kruistocht tegen dictatoriale NAVO-bondgenoten als Griekenland en Portugal voortzette en daarmee binnen het bondgenootschap een nogal aparte en door de overige lidstaten niet altijd geapprecieerde positie innam.

Al spoedig bleek echter dat hij even geharnast ten strijde trok tegen de linkse, communistische dictaturen in Oost-Europa. Binnen het door de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) gestarte onderhandelingsproces concentreerde de Nederlandse delegatie zich met name op het mensenrechtendossier, zelfs als dat de politieke ontspanning dreigde te verstoren. En in zijn bilaterale contacten schuwde Van der Stoel niet gevoelige kwesties ter sprake te brengen ook als dat de gesprekspartner kennelijk mishaagde. Een en ander culmineerde in het gesprek dat hij in maart 1977 tijdens een officieel bezoek aan

Tsjecho-Slowakije had met een vertegenwoordiger van de oppositiebeweging Charta 77, hetgeen tot furieuze reacties van het regime leidde, maar ook in Nederland niet op onverdeelde instemming kon rekenen. Was dit nu wel passend diplomatiek gedrag?

Het door het voorgaande wellicht opgewekte beeld van een wild links en rechts om zich heen slaande bewindsman is echter volstrekt bezijden de waarheid. Het door hem gevoerde beleid kenmerkte zich door één constante: het besef dat democratie en rechtsstaat de noodzakelijke voorwaarden zijn voor vrede en veiligheid in de wereld. Wie inbreuk maakte op deze waarden kon rekenen op zijn geharnaste tegenstand. Daarbij diende zoveel mogelijk de diplomatieke weg te worden bewandeld, doch soms was een duidelijke stellingname vereist. Deze consequent volgehouden beleidslijn verschaftte hem binnen het aanvankelijk argwanende departement geleidelijk aan onvoorwaardelijke steun, en uiteindelijk werd hij – mede door het feit dat hij naar buiten toe pal stond voor het ambtelijk apparaat – op handen gedragen. Maar in en buiten het parlement was zijn beleid allerminst onomstreden. Rechts verweet hem soms onvoldoende oog te hebben voor het belang van een strategisch overwicht aan westelijke kant, links betichtte hem ervan dat belang een overmatig gewicht toe te kennen en de noodzaak van toenadering tot het Oostblok en van wapenvermindering te onderschatten. Die kritiek liet hem niet onberoerd. Met name de in vaak onheuse bewoordingen vervatte beschuldigingen vanuit zijn eigen partij, waarbinnen Nieuw Links de toon aangaf, kwetsten hem diep, ook al bleef hij naar buiten toe onverstoort. Maar dat bracht hem er niet toe af te wijken van het door hem juist geachte pad.

Na de verkiezingen van 1977 keerde Van der Stoep terug naar de Tweede Kamer, maar in het sterk gepolariseerde politieke klimaat van die dagen voelde hij zich er niet erg thuis. Het kwam voor hem dan ook als een verademing, en het was tevens een blijk van zijn politieke onafhankelijkheid, dat het 'rechtse' kabinet-Van Agt-Wiegel hem in 1980 benoemde tot leider van de Nederlandse delegatie in de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties. Hier deed hij van zich spreken door stelling te nemen tegen de door een Amerikaanse activiste ontketende hetze tegen homo's, een in de internationale samenleving van die tijd niet zeer gebruikelijke positie. Toen ik een jaar later zijn plaats in de commissie overnam, sprak men er nog over met een mengeling van bewondering en gêne.

In 1981 werd hij weer minister van Buitenlandse Zaken, maar daaraan kwam na negen maanden alweer een einde als gevolg van de val van het 'vechtkabinet'-Van Agt-Den Uyl. Even kortstondig was zijn terugkeer naar de Tweede Kamer, waar hij zich steeds minder op zijn plaats voelde door de opstelling van zijn partij in het fel opgelaaide kernwapendebat, een opstelling waarin hij zich ten enenmale niet kon vinden. Hij bleef zijn partij echter tot het einde toe trouw; loyaliteit zat hem in het bloed, al belette dat hem niet zijn opvattingen in klare taal te verwoorden. De benoeming tot ambassadeur bij de Verenigde Naties in 1983, een politiek belangrijke functie aangezien Nederland in die periode lid van de Veiligheidsraad was, kwam hem daarom niet ongelegen. Na ommekomst van zijn termijn aldaar werd Van der Stoep in 1986 benoemd tot lid van de Raad van State, een duidelijke erkenning van zijn verdiensten, maar men kan zich afvragen of dit nu de post was waarin hij het best tot zijn recht kon komen en waarin hij oprecht bevrediging vond.

Na de Golfoorlog van 1990 echter deed de Mensenrechtencommissie van de VN een beroep op hem om als rapporteur op te treden inzake de mensenrechten in Irak, waar het moorddadige regime van Saddam Hoessein aan het bewind was gebleven. Het bracht Van

der Stoel terug op het terrein waar hij zijn sporen had verdiend, dat van de mensenrechten, en gedurende acht jaar (1991-1999) heeft hij in niet mis te verstane bewoordingen de mensenrechtenschendingen in Irak aan de kaak gesteld.

Zijn expertise op het terrein van de bescherming van de rechten van de mens vond echter zijn ultieme waardering in 1993 met zijn benoeming tot Hoge Commissaris inzake Nationale Minderheden van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, de club aan de wieg waarvan hij in 1973 in Helsinki had gestaan. In deze functie heeft hij acht jaar lang onvermoeibaar door het na de val van de Muur gefragmentariseerde Europa gereisd teneinde nationale minderheden bescherming te bieden. Het was in die functie dat van zijn diplomatieke kwaliteiten het uiterste werd gevraagd, want bijna niets ligt zo gevoelig als etnische kwesties in een door herleefd nationalisme gekenmerkt Europa. Maar men wist dat Van der Stoel bij uitstek beschikte over de kwaliteiten om dit soort kwesties aan te pakken: geen streken, geen publiciteitsbelustheid, geen ongemotiveerde partijdigheid; wel deskundigheid, vastberadenheid en resultaatgerichtheid. Het uitblijven van bloedige conflicten (de oorlog in het voormalige Joegoslavië viel buiten zijn mandaat) kan wellicht als graadmeter dienen voor het succes van zijn stille diplomatie.

In eigen land werd in 2001 van zijn ervaring en wijsheid gebruik gemaakt om Jorge Zorreguieta, de vader van prinses Máxima, die door zijn positie binnen de Argentijnse dictatuur van de jaren zeventig en tachtig tot een zeer controversiële figuur was geworden, ervan te weerhouden het huwelijk van zijn dochter bij te wonen. Ook hier voorkwam zijn geduldig maar vastberaden optreden een verdere escalatie van de gerezen problemen.

Max van der Stoel was een man die vrijwel gedurende zijn hele leven van het publieke welzijn zijn geheel eigen persoonlijke missie heeft gemaakt. Hij heeft die missie met grote waardigheid vervuld.

Parlementaire kroniek

Het parlementaire jaar 2010-2011¹

Jan Ramakers

September 2010

Kabinetsformatie; crisis in het CDA

In het CDA woedt een machtsstrijd die het formatieproces verlamt. Interim-fractieleader Verhagen en zijn medeonderhandelaar Klink zijn het niet eens over de koers. Een deel van de fractie zit op de lijn van Klink, die niet wil dat de onderhandelingen met de PVV doorgaan. Klink blijkt al in augustus te hebben aangedrongen op een time-out. Hij heeft de partijleiding schriftelijk gedreigd de fractie te verlaten als de onderhandelingen doorgaan.

De crisis escaleert als Klinks brief uitlekt. Volgens de brief zou de partijleiding hebben overwogen het speciale partijcongres te manipuleren door PVV-leider Wilders pas na het congres de gelegenheid te geven het regeerakkoord toe te lichten. Wilders zou daarover al hebben aangekondigd 'voluit op het orgel te gaan', zodat 'de hoofden van de coalitiepartners rood zouden kleuren'. Klinks afwijzing van de PVV is 'definitief'.

De CDA-dissidenten en de partijleiding komen op 2 september tot een compromis: de onderhandelingen zullen doorgaan, maar zonder Klink. Wel blijft hij in de fractie, die het onderhandelingsresultaat afwacht. Vervolgens blaast Wilders de formatie op omdat hij geen vertrouwen meer heeft in het CDA. VVD-leider Rutte spreekt zijn teleurstelling uit: volgens hem zat er een regeerakkoord in het vat 'waarbij rechts Nederland de vingers zou aflikken'.

Rutte wil nu een proeve van een regeerakkoord schrijven, waarop andere partijen kunnen intekenen. Hij adviseert de koningin ook in die richting. PVDA-leider Cohen wil zo'n stuk samen met Rutte schrijven omdat hij vindt dat VVD en PVDA nu op elkaar zijn aangewezen. Maar op maandag 6 september, tijdens de consultatieronde bij de koningin, stapt Klink alsnog uit de fractie, waardoor een nieuwe situatie ontstaat. Wilders vindt dat daarmee het beletsel voor een doorstart van de onderhandelingen is weggenomen, een opvatting die Rutte en Verhagen delen. De koningin benoemt echter de vicepresident van de Raad van State Tjeenk Willink opnieuw als informateur, nu voor een 'korte tussenronde' om helderheid te scheppen. De drie onderhandelaars maken duidelijk dat zij de gesprekken willen voortzetten.

Op initiatief van D66-voorman Pechtold debatteert de Tweede Kamer op 7 september met ex-informateur Opstelten over de mislukking van de formatiepoging. Rutte, Verhagen en Wilders blijken de rijen al weer te hebben gesloten. Op maandag 13 september gaat Opstelten, die opnieuw door de koningin als informateur is benoemd, aan het werk. Bezuinigingen op sociale zekerheid en zorg liggen eind september nog altijd moeilijk. In de avond van 28 september kunnen de onderhandelaars desondanks melden dat ze eruit zijn. Het regeer- en gedoogakkoord kan een dag later in de fracties worden besproken. Wilders spreekt van een 'historisch moment', nu de PVV 'in het centrum van de invloed op het Nederlands kabi-

netsbeleid' staat. De volgende zaterdag moet het CDA-congres zich nog uitspreken. De CDA-'mastodonten', die zich eerder kritisch uitlieten over samenwerking met de PVV (onder wie Van Agt, Veerman, Aantjes, Oostlander, Wijffels, Van den Broek), lijken hun verzet op te geven. De fracties van VVD en PVV onderschrijven het akkoord snel. Bij het CDA wachten de dissidenten Koppejan en Ferrier het bijzondere partijcongres af.

Het regeer- en gedoogakkoord, dat op 30 september wordt gepresenteerd, voorziet in bijna 18 miljard euro aan bezuinigingen. Het oordeel is algemeen dat de PVV een sterk stempeel op de akkoorden heeft gedrukt. Bij de presentatie is Wilders ook het meest prominent aanwezig. Veel aangekondigde maatregelen (hoofddoekjes- en boerkaverbod, het ontnemen van het Nederlanderschap aan criminelen met dubbele nationaliteit, beperking van de immigratie) zijn voor een groot deel symboolpolitiek, maar Wilders zet de toon ermee.

Commissie-De Wit

De Tweede Kamer besluit het vervolgonderzoek van de commissie-De Wit naar de financiële crisis de status te verlenen van parlementaire enquête. Deze zal zich concentreren op de staatssteun aan banken en andere financiële instellingen.

De Tweede Kamer debatteert op 14 en 15 september over het eerste deel van het onderzoek. Veel fracties vinden dat er niet snel en ingrijpend genoeg wordt opgetreden. Probleem bij het debat is onder meer dat van de tien financieel woordvoerders er acht in de vorige Kamerbezetting een andere portefeuille hadden of nog niet in de Kamer zaten. Ook de commissie-De Wit heeft de nodige veranderingen ondergaan: Neppérus (VVD) neemt de plaats in van Schippers, Braakhuis (GroenLinks) die van Sap, Vermeij (PVDA) neemt het stokje over van Blom en Van Hijum (CDA) vervangt Schinkelshoek. De Kamer sluit het debat af met de conclusie dat de banken voor het einde van het jaar hun eigen gedragscode moeten aanscherpen en dat het nieuwe kabinet snel en serieus werk moet maken van het reguleren van de financiële sector en stemt unaniem in met een motie waarin zorgen worden uitgesproken over het zelfreinigend vermogen van de sector. Het nieuwe kabinet krijgt het dringende advies om alle 27 aanbevelingen van de commissie-De Wit over te nemen.

Prinsjesdag; Miljoenennota

De koningin leest de troonrede voor, die noodgedwongen 'beleidsarm' is; de Algemene Politieke Beschouwingen ontbreken. Het kabinet beantwoordt vragen, de Kamer dient moties in. Erg inhoudelijk wordt het allemaal niet.

Hoewel het kabinet demissionair is, wil het het komende jaar 3,2 miljard bezuinigen. Alle Nederlanders zullen de bezuinigingen voelen. In de troonrede pleit de koningin voor 'een stabiel bestuur' dat garant kan staan voor daadkrachtig economisch herstel, en verder voor een 'harmonieuze samenleving (die) is gebouwd op respect, verdraagzaamheid en wellevendheid. Dat vergt geven en nemen, tolerantie, maar ook aanpassing.' Deze passages uit de troonrede worden algemeen gezien als vingerwijzingen voor de onderhandelaars bij de formatie, inclusief Wilders.

De oppositie slaagt er met horten en stoten in een motie te presenteren met alternatieven voor de begroting, die bij de financiële beschouwingen in stemming zal worden gebracht.

En verder...

- schrijft minister van Justitie Hirsch Ballin (CDA) in antwoord op Kamervragen dat de Koninklijke Bibliotheek nazistische kranten op internet mag zetten;
- stapte Thieme op als voorzitter van de Partij voor de Dieren omdat zij er moeite mee heeft deze taak te combineren met het fractievoorzitterschap en partijleiderschap;
- lanceert Kamervoorzitter Verbeet (PvdA) vergeefs het idee van een dagelijks vragenuurtje teneinde de stroom aan spoeddebatten in te dammen;
- doet Verbeet een dringend beroep op de Kamerleden om af te zien van twitteren tijdens de debatten;
- lekken delen van de Miljoenennota uit waaruit onder meer blijkt dat het kabinet het rijks-ambtenarenapparaat met 4000 personen wil inkrimpen (in 2015 moet dat 230 miljoen euro bezuiniging opleveren) en 22 procent wil schrappen in de cultuursubsidie;
- brengt het PvdV-Kamerlid Hernandez een nacht in een Haagse politiecel door op verdenking van mishandeling van een EZ-ambtenaar;
- zegt voormalig partijleider van de VVD en minister van Defensie Voorhoeve na 35 jaar zijn lidmaatschap van de partij op uit onvrede met de samenwerking van de VVD met de PvdV.

Oktober 2010

Kabinetsformatie; crisis in het CDA

Op zaterdag 2 oktober vindt het partijcongres van het CDA plaats in Arnhem, waar de leden zich kunnen uitspreken over regeer- en gedoogakkoord. Er is het ongekende aantal van ruim 4500 leden aanwezig. In een emotionele toespraak roept Verhagen zijn partijgenoten op kabinetsdeelname te steunen. 68 procent van de aanwezigen spreekt zich uit voor samenwerking met de PvdV. Ferrier en Koppejan voelen zich echter gesterkt door de vele tegenstemmen waaronder die van Hirsch Ballin, Klink, Van Leeuwen, Van Agt, De Jong en De Vries. De CDA-top vindt echter dat de weg nu vrij is voor het kabinet-Rutte. Op dinsdag 5 oktober stemt de fractie unaniem in met de akkoorden. Ferrier en Koppejan houden hun bezwaren tegen samenwerking met de PvdV, maar zij willen niet voorbijgaan aan de uitspraak van het congres, en de fractie zal de uitvoering van afspraken met de PvdV in het gedoogakkoord uiterst kritisch bekijken. Wilders kan daar mee leven.

Op 7 oktober brengt informateur Opstelten eindverslag uit aan de koningin. Rutte wordt vervolgens benoemd tot formateur. Al snel worden de contouren van het nieuwe kabinet zichtbaar. Rutte kiest voor zekerheid; zijn ploeg bestaat vooral uit oudere, ervaren politici en bestuurders. Van de twintig bewindspersonen zijn er vier vrouw. De verhouding tussen VVD- en CDA-ministersposten is opmerkelijk: 6-6. Rutte wordt premier, vice-premier Verhagen gaat naar Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, waar hij wordt bijgestaan door oud-CDA-voorzitter Bleker als staatssecretaris. De Jager (CDA) blijft minister van Financiën, Van Bijsterveldt (CDA) blijft ook: op Onderwijs, Schippers (VVD) krijgt Volksgezondheid. Leers (CDA), oud-burgemeester van Maastricht, gaat Immigratie en Asiel leiden. Staatssecretaris worden verder: Weekers (VVD, Financiën), Teeven (VVD, Veiligheid en Justitie) en De Krom (VVD, Sociale Zaken). Rosenthal (VVD) gaat Buitenlandse Zaken

Het CDA-formatiecongres van 2 oktober 2010 in de Rijnhal in Arnhem tijdens een van de stemrondes. Op de voorgrond de latere fractieleider Sybrand van Haersma Buma. In het midden fractieleiden Kathleen Ferrier en Ad Koppejan, tegenstanders van samenwerking met de Pvd

[Foto: ANP – Phil Nijhuis]

doen, met Knapen (CDA) als staatssecretaris naast zich. Belangrijke posten gaan naar Hillen (CDA, Defensie), Kamp (VVD, Sociale Zaken en Werkgelegenheid), Donner (CDA, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties), Opstelten (VVD, Veiligheid en Justitie) en Schultz van Haegen (VVD, Infrastructuur en Milieu). De staatssecretarissen Veldhuijzen van Zanten (CDA, Volksgezondheid), Atsma (CDA, Ruimte) en Zijlstra (VVD, Onderwijs) maken het kabinet uiteindelijk compleet. Op donderdag 14 oktober vindt het constituerend beraad van het nieuwe kabinet plaats, worden ministers en staatssecretarissen beëdigd door koningin Beatrix en verschijnen de ministers aan de zijde van de koningin op het bordes van paleis Huis ten Bosch.

Proces tegen Wilders

Op maandag 4 oktober, twee dagen na het CDA-congres, begint onder grote belangstelling het proces tegen Wilders, die wordt aangeklaagd voor groepsbelediging, haatzaaien en discriminatie. Wilders beroept zich op zijn zwijgrecht. Verder dient zijn advocaat een wrakingsverzoek in. Hij twijfelt aan de onpartijdigheid van de rechters, in het bijzonder aan die van voorzitter Moors van de Amsterdamse rechtbank. De Wrakingskamer wijst het verzoek echter af.

Ruim een week later vraagt het Openbaar Ministerie vrijspraak van groepsbelediging door Wilders. In strafrechtelijke zin heeft hij zich daaraan volgens het OM door zijn negatieve uitslatingen over de islam niet schuldig gemaakt. Het OM acht de PvdV-leider evenmin schuldig aan discriminatie of haatzaaien. In de context van het politiek debat is volgens het OM meer geoorloofd dan gebruikelijk.

Het proces loopt maanden vertraging op als de Wraakingskamer een tweede wraakingsverzoek van de verdediging inwilligt omdat raadsheer Schalken getuige Jansen tijdens een etentje heeft proberen te overtuigen van de noodzaak Wilders te vervolgen.

Dubbele nationaliteit Veldhuijzen van Zanten

Wilders heeft in 2007 verklaard dat hij ook moeite zou hebben met de dubbele nationaliteit van de toenmalige staatssecretaris Aboutaleb als deze 'een blonde kuif had gehad en een Zweeds paspoort'. Op 20 oktober verklaart Rutte geen problemen te hebben met de dubbele (Nederlands-Zweedse) nationaliteit van CDA-staatssecretaris Veldhuijzen van Zanten, wat hem kritiek van de oppositie oplevert omdat hij drie jaar eerder heeft verklaard dat het Aboutaleb en staatssecretaris Albayrak zou sieren als zij hun tweede paspoort inleverden. De oppositie zal Rutte daarover op 26 oktober tijdens het debat over de regeringsverklaring aan de tand voelen. Wilders echter kondigt aan een motie in te dienen om Veldhuijzen te bewegen afstand te doen van haar Zweedse nationaliteit, maar zal er geen consequenties aan verbinden als de motie niet wordt uitgevoerd.

(Debat over) de regeringsverklaring

Op 26 oktober legt premier Rutte de regeringsverklaring af. Hij hamert op de eigen verantwoordelijkheid van de burger, de noodzaak van het op orde brengen van de overheidsfinanciën, recht en orde en een streng immigratie- en integratiebeleid. De oppositie verwijt de coalitie een 'grimmige toon'. De nieuwe VVD-fractie leider, Blok, geeft geen strobreed toe en Wilders stelt zich provocerend op: 'De linkse grachtengordel elite en de Haagse regentenklied staan huillie huillie te doen op de gang.' Hij kondigt een initiatiefwetsvoorstel aan om de koningin niet langer deel te laten uitmaken van de regering. Debuterend CDA-fractievoorzitter Van Haersma Buma hanteert een wat mildere toon, maar ook hij stelt zich vierkant op achter het kabinet.

De volgende dag antwoordt Rutte de Kamer. Hij oogst alom lof voor zijn stijl van optreden: direct, helder, open, losjes. Inhoudelijk krijgt de premier stevige kritiek te verduren. Hij heeft een 'uitgestoken hand' naar de oppositie beloofd, maar daarvan blijkt weinig; regeer- en gedoogakkoord laten die ruimte amper. Zo zijn hervorming van de ww en het ontslagrecht taboe conform de afspraak met de PvdV.

Opmerkelijk is verder dat zich tijdens het debat een Kamermeerderheid van GroenLinks, D66, PvdA, PvdV en SP lijkt af te tekenen die bij de volgende kabinetsformatie geen rol meer wil voor de koningin, maar de PvdA stemt uiteindelijk tegen een PvdV-motie van die strekking.

En verder...

- verkiest de CDA-fractie Van Haersma Buma voor het fractievoorzitterschap boven medekandidaat Ormel, nadat Verburg voor de functie heeft bedankt;
- handhaaft minister van Economische Zaken Verhagen de voorrang voor groene stroom op het hoogspanningsnet nadat de demissionaire minister, Van der Hoeven (CDA), vlak voor het einde van haar bewind, een wetsvoorstel dat tot die voorrang zou moeten leiden heeft ingetrokken;
- is er alom kritiek op het lage aantal vrouwen in het kabinet-Rutte;
- worden de opvolgingsplaatsen in de CDA-fractie in de Tweede Kamer bezet door vier Kamerleden die kritisch zijn over de samenwerking met de PVV: Biskop, Omtzigt, Van Bochove en Havekamp;
- stemt de Tweede Kamer als geheel in met een motie van GroenLinks met de strekking dat Nederland pas akkoord mag gaan met verdere stappen in het toetredingsproces van Servië tot de Europese Unie als dat land volledig meewerkt met het Joegoslavië-tribunaal in Den Haag;
- besluit staatssecretaris Zijlstra uit bezuinigingsoverwegingen een streep te zetten door de bouw van het Nationaal Historisch Museum in Arnhem, waarna de directie van het museum kiest voor een tijdelijke locatie in de Zuiderkerk in Amsterdam.

November 2010

Trainingsmissie in Afghanistan

VVD en CDA zoeken verwoed steun bij de oppositie voor een nieuwe missie in Afghanistan, een trainingsmissie voor politieagenten die door een beperkt aantal militairen zou moeten worden ondersteund. De PVV voelt daar niets voor. Het kabinet hoopt met de missie tegemoet te komen aan de wensen van de NAVO. Aard en omvang van de missie zullen bepalend zijn voor het verkrijgen van steun van de oppositie. De SP is bij voorbaat tegen.

Medio november laat het kabinet de Tweede Kamer weten dat het de mogelijkheid en wenselijkheid van een nieuwe missie onderzoekt. Nederland staat onder zware internationale druk om weer bij te dragen aan de stabilisatiemacht ISAF.

Rol van de koningin bij de kabinetsformatie

Tijdens het debat over de regeringsverklaring leek zich een meerderheid af te tekenen voor een PVV-motie, die de rol van de koningin bij de kabinetsformatie wilde schrappen, maar de PVDA schrikt daar toch voor terug omdat fractieleider Cohen vermoedt dat Wilders alleen maar het staatshoofd dwars wil zitten. Koningin Beatrix zou zich tijdens de formatie van het kabinet-Rutte immers kritisch jegens Wilders hebben opgesteld. In november, tijdens het debat over de begroting voor Algemene Zaken, sluit Cohen zich toch aan bij PVV, D66, SP en GroenLinks. De Tweede Kamer wil voortaan zelf de formateur aanwijzen. Heijnen (PVDA) vraagt tijdens het Tweede Kamerdebat over de begroting van Algemene Zaken aan premier Rutte om een notitie te schrijven over een 'moderner Koningshuis'. Hoewel Rutte daar niets

voor voelt en verwijst naar de notitie van toenmalig premier Kok uit 2000, waarin alles al gezegd zou zijn, komt hij in mei 2011 toch met het gevraagde stuk.

Kritiek op Leers

Minister Leers geeft gehoor aan een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens door een groep uitgeprocedeerde asielzoekers niet uit te zetten naar Irak en krijgt in een spoeddebat forse kritiek op zijn zwalkende beleid ter zake. Desondanks vindt Leers, ook als het EHRM besluit alle bezwaren tegen uitzetting individueel te behandelen, dat deze asielzoekers wel degelijk kunnen worden uitgezet. De oppositie vindt dat Leers zijn oren te veel naar Wilders laat hangen.

De bewindsman komt daarna in aanvaring met dezelfde Wilders omdat hij in Brussel voor opheffing stemt van de visumplicht voor Bosniërs en Albanen. Leers wil niet dat Nederland 'een paria in Europa wordt'. Wilders spreekt van 'een uitermate zwak optreden'.

Leden pvv-fractie in opspraak

Het pvv-Tweede Kamerlid Lucassen komt in opspraak als voormalige buurtgenoten aangifte tegen hem doen wegens bedreiging en intimidatie. Hij blijkt tevens in 2002 als sergeant bij de landmacht veroordeeld te zijn wegens een ongeoorloofde seksuele verhouding met een ondergeschikte. Wilders lijkt hem moeilijk te kunnen handhaven als lid van een fractie die bekendstaat om haar 'law-and-order'-standpunten. Toch blijft Lucassen lid. Hij geeft toe dat hij een boete heeft gehad voor twee overtredingen en dat hij als militair is veroordeeld. Hij verontschuldigt zich bij Wilders voor het feit dat hij daarover heeft gezwegen tijdens zijn sollicitatiegesprek. Wilders ontnemt Lucassen zijn woordvoerderschappen voor Wijken en Defensie.

Tijdens een spoeddebat over de affaire maakt Wilders zijn excuses aan de kiezers en aan de Tweede Kamer voor het feit dat hij de kandidaten voor zijn fractie kennelijk onvoldoende heeft gescreend. Tijdens het debat komt hij stevig in aanvaring met Halsema, die stelt dat zeven, acht pvv'ers recentelijk in opspraak zijn geraakt. Wilders meent dat Halsema mensen beschadigt omdat bedoelde pvv'ers vervolgd noch veroordeeld zijn. Cohen vindt dat premier Rutte moet reageren op de kwestie omdat de steun voor zijn kabinet in gevaar komt. CDA en VVD vinden de zaak een interne kwestie van de pvv.

Er ontstaat ook rumoer over twee andere pvv-Kamerleden. Het lid Sharpe wordt beschuldigd van misleiding en mishandeling. Als hij de aanvallen op zijn integriteit beu is, besluit hij zijn Kamerlidmaatschap op te geven en wordt hij opgevolgd door Van den Besselaar. De pvv'er De Mos heeft in een interview ten onrechte beweerd dat hij behalve onderwijzer schooldirecteur is geweest. In het kielzog van deze affaires biechten nog vijf pvv'ers op te zijn veroordeeld wegens lichte strafbare feiten. Zij doen dit in een onderzoek van *RTL Nieuws* onder alle Kamerleden. Elias (VVD) kreeg een voorwaardelijke rijntzegging na een alcoholcontrole, Ulenbelt (SP) werd ooit aangehouden met een te hoog alcoholpromillage en Grashoff (GroenLinks) kreeg een boete voor reizen zonder treinkaartje.

Het enige pvv-Kamerlid dat 'uit principiële overwegingen' niet aan het onderzoek wilde meewerken, Brinkman, bekendt later dat hij in 2001 probeerde een alcoholcontrole te ontwijken omdat hij te veel had gedronken. Hij werkte toen zelf voor de politie en heeft het incident

geschikt met justitie. Van Bommel blijkt ook zijn neveninkomsten te hebben verzwegen, die hij als Kamerlid had moeten melden. Het pvv-Kamerlid Hernandez, dat eerder is beschuldigd van het uitdelen van een kopstoot tijdens een ruzie, maar die dat ontkent, treft desondanks een schikking met justitie om aan eventuele strafvervolgning te ontkomen.

Wilders verklaart dat hij het spitten in het verleden van zijn fractiegenoten 'spuugzat' is. Hij spreekt van een 'ordinaire heksenjacht' en wenst niet meer op elk incident te reageren.

Door de affaires neemt de kritiek op het ondemocratische karakter van de pvv weer toe. Als het een 'normale' partij was geweest met leden die zich hadden kunnen uitspreken over de kandidatenlijst, waren de omstreden Kamerleden waarschijnlijk eerder door de mand gevallen. Voorlopig kiest de pvv-fractie echter toch voor de formule van een beweging zonder leden.

En verder...

- leidt de kandidatuur van de pvv'ers De Roon en Brinkman voor het voorzitterschap van de commissie voor Veiligheid en Justitie, respectievelijk Immigratie en Asiel tot zo veel commotie, dat de Tweede Kamer alle benoemingen van voorzitters en ondervoorzitters opschort;
- houdt de Tweede Kamer een hoorzitting over de pensioenen, waaruit blijkt dat de burger geen idee heeft hoe slecht het met de pensioenen is gesteld;
- stelt minister Opstelten van Veiligheid en Justitie een wetsvoorstel in het vooruitzicht dat een wijkverbod mogelijk maakt voor jongeren vanaf 12 jaar die vernielingen aanrichten, buurtbewoners bedreigen of andere lichtere vergrijpen plegen; hij krijgt hiervoor ook steun van oppositiepartijen sp en pvda, maar de hele oppositie dringt ook aan op de beloofde extra agenten op straat;
- verzet de vvd-fractie in de Tweede Kamer zich aanvankelijk tegen verhoging van het btw-tarief op de kunsten omdat in de culturele sector al veel bezuinigd moet worden, maar gaat zij uiteindelijk tot teleurstelling van de oppositie toch door de bocht omdat de pvv weigert alternatieven te overwegen;
- stemt de vvd in de Eerste Kamer, ondanks het regeerakkoord, tegen het voorstel het aantal koopzondagen te beperken, maar haalt dit het toch dankzij steun van oppositiepartijen sp, ChristenUnie en sgp;
- wordt de parlementaire enquêtecommissie financieel stelsel geïnstalleerd, bestaande uit De Wit (voorzitter), Neppérus (vvd; vicevoorzitter), Graus (pvv), Haverkamp (cda), Koser Kaya (d66) en Braakhuis (GroenLinks);
- draagt de Eerste Kamer het kabinet via een motie op een 'integrale hernieuwde visie' op de woningmarkt te formuleren, waarbij de hypotheekrenteaftrek niet buiten schot mag blijven; vvd, cda en sgp stemmen tegen de motie van De Boer (ChristenUnie) die de kleinst mogelijke meerderheid krijgt;
- kondigt minister Hillen een bezuiniging van 1 miljard euro op Defensie aan, waardoor 10.000 banen verloren gaan en het ministerie zijn ambities waarschijnlijk moet bijstellen;
- wil een Kamermeerderheid een wijziging van de wet uit 1838 die bepaalt dat partners automatisch in gemeenschap van goederen trouwen, tenzij zij via een notaris regelen dat zij op huwelijkse voorwaarden trouwen;

- steunt een Kamermeerderheid van PVV, PVDA, D66 en GroenLinks het voorstel van de VVD om de verjaringstermijnen voor zware misdrijven af te schaffen.

December 2010

Financiële crisis EU-landen

De PVDA maakt een voorbehoud bij de financiële steun aan het noodlijdende Ierland. Loopt die uit op een fiasco, dan mag dat niet ten koste gaan van zorg, onderwijs en sociale zekerheid in Nederland. VVD en CDA hebben de steun van oppositiepartij PVDA nodig omdat zij niet zonder meer kunnen rekenen op de PVV. VVD-fractieleider Blok wil hardere eisen stellen aan landen die zich bij het noodfonds melden (tot nu toe zijn dat Griekenland en Ierland). Als zij hun begroting niet snel op orde krijgen, moet het bijvoorbeeld mogelijk zijn hun Europese subsidiegelden en stemrecht te ontnemen. Premier Rutte reageert terughoudend op de suggesties van zijn partijgenoot, al is het maar omdat zij amper te verwezenlijken zijn.

Immigratie- en asielbeleid

Tijdens de behandeling van zijn begroting verdedigt minister Leers fel zijn voorgenomen beleid, waarmee hij laveert tussen PVV en CDA. Illegaliteit wordt strafbaar, maar mensen die illegalen helpen worden niet vervolgd. Landen die niet meewerken aan terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers kunnen rekenen op korting op de ontwikkelingshulp.

Later in de maand wil de oppositie harde getallen van premier Rutte over de reductie van de instroom van migranten omdat Wilders beweert dat deze moet worden gehalveerd, terwijl andere bronnen tegenspreken dat dat mogelijk is.

Topsalarissen bij hulporganisaties

Staatssecretaris Knapen dwingt directieleden van hulporganisaties SNV en het Koninklijk Instituut voor de Tropen tot een forse salarisverlaging. Mundial Productions krijgt geen subsidie meer omdat de organisatie weigert mee te werken. De Kamer vindt van links tot rechts salarissen van boven het normsalaris van 124.000 euro ongepast bij organisaties die armoede bestrijden. Overigens houdt het overgrote deel van de organisaties zich wel aan de norm.

Flexibele werktijden

Voor het eerst dienen het CDA en GroenLinks samen een initiatiefwetsvoorstel in, waardoor werknemers het recht moeten krijgen hun werktijden flexibel in te vullen en thuis te werken. De initiatiefnemers Van Hijum (CDA) en Van Gent (GroenLinks) verwachten in ieder geval steun van PVDA, SP, D66 en ChristenUnie. Zij zien voordelen voor de arbeidsproductiviteit, de filebestrijding, het milieu, de gezondheid van werknemers, de combinatie van werk- en zorgtaken en de arbeidsparticipatie. De werkgeversorganisaties wijzen het plan af als symboolpolitiek; zij vinden innenging overbodig.

Hervormingen in het onderwijs

Minister Van Bijsterveldt kondigt naar aanleiding van internationale cijfers over de prestaties van leerlingen stevige ingrepen in het onderwijs aan om die te verhogen. Dit moet vooral gebeuren bij de bètavakken, waarin de Nederlandse leerling alsmatiger scoort. De onderbouw van het voortgezet onderwijs moet zich in toenemende mate concentreren op de kernvakken Nederlands, Engels en de bètavakken. Alle leerlingen moeten halverwege een tussentoets maken. Ook het aantal examenprofielen in de bovenbouw zou moeten worden beperkt, namelijk tot twee per schooltype. De eindtoets in het basisonderwijs wordt voor iedereen verplicht. De minister kan in de Tweede Kamer op ruime steun rekenen.

Bezuinigingen op kunst en cultuur

De oppositie in de Tweede Kamer slaagt er niet in staatssecretaris Zijlstra op andere gedachten te brengen over de voorgenomen bezuiniging van 200 miljoen euro op de cultuursector. Hij houdt vast aan het nieuwe subsidiestelsel. Overigens kunnen de bezuinigingen pas in 2014 volledig hun beslag krijgen omdat veel subsidies een termijn van vier jaar bestrijken.

In de Eerste Kamer heeft de oppositie op het oog meer succes. De senaat neemt een motie van PVDA-fractieleader Noten aan die de geplande verhoging van de btw op podiumkunsten verwerpt. Omdat het plan al in de Tweede Kamer is aangenomen, is het echter niet waarschijnlijk dat het kabinet de motie uitvoert. Wel wordt het duidelijk dat het kabinet, dat in de Eerste Kamer over niet meer dan 35 zetels beschikt, moet schipperen in de senaat. Ook CDA en VVD bepleiten in de Eerste Kamer uitstel van de btw-verhoging tot de aanvang van het nieuwe theaterseizoen op 1 september. Uiteindelijk haalt het kabinet bakzeil. Vlak voor de Eerste Kamer zich uitsprekt over het Belastingplan, biedt staatssecretaris Weekers aan de verhoging van de btw uit te stellen met een halfjaar tot het begin van het nieuwe theaterseizoen.

Veldhuijzen in de problemen

Staatssecretaris Veldhuijzen van Zanten komt in de problemen als zij in de Tweede Kamer vastloopt in het debat over de persoonsgebonden budgetten, waarmee hulpbehoevenden zelf hun zorg kunnen regelen. De Kamer heeft grote problemen met de voorgenomen bezuinigingen, maar de bewindsvrouw houdt er krampachtig aan vast. Zij lijkt ook haar dossiers niet te beheersen en leunt te veel op haar ambtenaren. Pas na coalitieberaad, dat de politieke spanning moet wegnemen, komt de toezegging dat de meest omstreden bezuiniging wordt uitgesteld tot 1 maart.

Samenwerking van linkse partijen?

De nieuwe GroenLinks-leider Sap en PVDA-voorzitter Ploumen kondigen aan in de aanloop naar de verkiezingen voor Provinciale Staten nauwer te gaan samenwerken. In vrijwel alle provincies komen zij met lijstverbindingen. Ook streven zij naar enkele gezamenlijke programmapunten. Zij roepen ook D66 op mee te doen aan een breed links blok, maar die partij voelt daar vooralsnog niet voor. Pechtold vindt programmatische samenwerking strategisch

niet verstandig. Het zou potentiële D66-stemmers van liberale of christendemocratische huize afschrikken. Ook de SP ziet niets in zo'n samenwerking, die volgens haar veel te ver zou gaan en te vroeg zou komen. Roemer wil het initiatief aan de mensen in de provincies laten.

En verder...

- komt minister Schultz coalitiepartijen VVD en PVV tegemoet door toe te zeggen op sommige trajecten een maximumsnelheid van 130 km voor autoverkeer in te voeren zonder vooraf uitputtend onderzoek te doen naar de gevolgen;
- wil minister Rosenthal het mes zetten in het aantal diplomatieke posten; de internationale stabiliteit en het Nederlandse economische belang moeten vooropstaan, dan pas komen de mensenrechten; de oppositie en het CDA zijn bezorgd;
- kondigt GroenLinks-fractievoorzitter Halsema op 17 december haar vertrek uit de Kamer aan; zij wordt per direct opgevolgd door Sap, die zegt de 'vrijzinnige' koers van Halsema te zullen voortzetten;
- meldt minister Hillen aan de Tweede Kamer dat de kosten voor de JSF opnieuw aanmerkelijk hoger uitvallen dan geraamd, terwijl hij moet snijden in de defensie-uitgaven; hij kondigt een 'herijking' van het project aan;
- willen CDA en VVD dat van bijstandsgerechtigden een tegenprestatie voor hun uitkering kan worden geëist; de PVV steunt het plan, en ook het kabinet is het ermee eens; de oppositie is furieus;
- hoopt Kamervoorzitter Verbeet meer Kamervragen te kunnen behandelen door de spreek-tijd in te korten;
- wordt Rutte door de parlementaire pers verkozen tot beste politicus van 2010 (voor Verhagen en Wilders) en D66-Kamerlid Koolmees tot grootste politieke talent van het jaar; in een peiling van het actualiteitenprogramma *EenVandaag* onder 30.000 leden van een panel gaat Wilders met de eer strijken;
- wil minister Van Bijsterveldt, anders dan de VVD, drie publieke tv-netten behouden;
- moet Kamp van de Eerste Kamer zijn voorstel aanpassen om de partnertoeslag in de AOW met ingang van volgend jaar te verlagen, waardoor hij geconfronteerd wordt met een aanzienlijk gat in zijn begroting;
- vindt de fractievoorzitter van het CDA in de Eerste Kamer, Werner, dat de bestaansgrond onder het kabinet wegvalt als VVD, CDA en PVV in maart geen meerderheid halen in de Eerste Kamer.

Januari 2011

Asielbeleid

Minister Leers schrijft in een brief aan de Tweede Kamer dat asielzoekers die blijven procederen de uitkomst van het beroep voortaan in het land van herkomst moeten afwachten, tenzij er van nieuwe feiten sprake is. De oppositie vindt dit principieel fout en overdreven streng, de PVV is tevreden. Wel wil de PVV een spoeddebat over het feit dat het gerechtshof in Den Haag heeft bepaald dat de overheid illegale asielzoekersgezinnen met kinderen niet uit elkaar mag

halen om hen op straat te zetten. De PvdV'er Fritsma wil dat Leers tegen de uitspraak in casuatie gaat.

Nieuwe missie in Afghanistan

De PvdA blijkt tegen het plan van het kabinet om een nieuwe missie van 350 man naar Afghanistan te sturen. Omdat gedoogpartner PvdV ook tegen is, kan het voorstel op de steun van hooguit 79 Tweede Kamerleden rekenen, een ongebruikelijk klein aantal voor het uitzenden van Nederlanders naar een oorlogsgebied. GroenLinks wil pas een besluit nemen na hoorzittingen en een debat. Volgens peilingen is twee derde van de aanhang tegen. De PvdV profileert zich in de aanloop naar de Statenverkiezingen scherp tegenover CDA en VVD op het punt van de missie.

De Tweede Kamer hoort op 26 januari, voorafgaand aan het debat, een aantal deskundigen over de mogelijkheid van een politietrainingsmissie in de provincie Kunduz. De twijfel bij de oppositiepartijen GroenLinks en ChristenUnie groeit door de hoorzittingen. Daarop doet het kabinet in een brief aan de Kamer enkele toezeggingen. Het wil harde afspraken maken met de Afghaanse regering. De nationale politie mag niet worden ingezet voor militaire taken. Ook zal de trainingsduur van de agenten worden verlengd van zes tot minstens achttien weken. De uitgebreide training zal niet alleen bestaan uit het omgaan met wapens, maar zal onder meer ook een alfabetiseringsprogramma omvatten. De oppositie betwijfelt of het kabinet in de positie is eisen te stellen aan de Afghaanse regering.

De toezeggingen blijken voldoende om de ChristenUnie en GroenLinks (minus Van Gent) over de streep te trekken, zodat er een meerderheid van 78 Kamerleden voor de missie is. De achterban van GroenLinks blijft in grote meerderheid tegen. Dat heeft vooralsnog echter geen negatieve gevolgen voor de positie van Sap, zo blijkt tijdens het partijcongres op 5 februari.

Bezuinigingen op hoger onderwijs

Staatssecretaris Zijlstra van Hoger Onderwijs wijkt geen duimbreed in een spoeddebat over de geplande bezuinigingen op universiteiten en hogescholen. Zij kunnen volgens hem efficiënter werken en tijdelijk hun ruime reserves aanspreken. GroenLinks noemt de boete op langstuderen 'een perverse prikkel' die studenten vroegtijdig de arbeidsmarkt opschopt en de kwaliteit van het onderwijs vermindert. Volgens de oppositie heeft het kabinet de ambitie om tot de top vijf van kennislanden te behoren opgegeven. PvdV en CDA spreken er schande van dat onderwijsinstellingen studenten faciliteren om tegen de plannen te protesteren. Het debat wordt korte tijd geschorst na een verstoring door studenten. Ook na de protesten van ongeveer 11.000 studenten en docenten op het Malieveld in Den Haag geeft het kabinet niet toe.

Hoewel de Raad van State uiterst kritisch adviseert – men vreest onder andere dat universiteiten diploma's zullen geven aan studenten die dat niet verdienen –, stuurt Zijlstra zijn wetsvoorstel toch naar de Tweede Kamer. Wel schrappt hij zijn voornemen om naast de studenten ook de onderwijsinstellingen te beboeten voor langstuderen.

En verder...

- wordt het initiatief genomen voor een nieuwe ouderenpartij, 50Plus, door de politieke veteraan Nagel, die met zijn partij vooral de strijd met de pvv wil aangaan;
- vindt op 11 januari in de Tweede Kamer het eerste vragen uur nieuwe stijl plaats, waarbij alleen de vragensteller de bewindspersoon aan de tand mag voelen;
- voelt de Tweede Kamer vooralsnog niets voor een verhoging van de bijdrage aan het Europese noodfonds voor zwakke eurolanden, maar is minister De Jager optimistisch dat hij de Kamer van de noodzaak ervan kan overtuigen;
- zegt staatssecretaris Veldhuijzen van Zanten van Volksgezondheid tijdens een spoeddebat in de Tweede Kamer toe dat in de zorg geen patiënten meer mogen worden vastgebonden, dit naar aanleiding van de ophef die is ontstaan naar aanleiding van een tv-uitzending over een 18-jarige verstandelijk gehandicapte jongeman die al drie jaar vastgeketend in een zorginstelling woont;
- ontstaat er onrust over Wikileaks-berichten die suggereren dat Nederlandse topambtenaren in de zomer van 2009 aan de Amerikanen hebben voorgesteld oud-vicepremier Bos onder druk te zetten om akkoord te gaan met een verlengd Nederlands militair verblijf in Afghanistan;
- gaat minister Leers in beroep tegen de uitspraak van de rechtbank in Den Bosch dat de 14-jarige Sahar en haar familie niet mogen worden uitgezet naar Afghanistan; ondanks aandrang uit de Kamer voelt hij er vooralsnog niet voor gebruik te maken van zijn discretionaire bevoegdheid.

Februari 2011

De zaak-Bahrami

Minister Rosenthal van Buitenlandse Zaken krijgt stevige kritiek van de Tweede Kamer, met name van PVDA, D66, GroenLinks en Pvv, tijdens een spoeddebat over de executie in Iran van de Nederlands-Iraanse Bahrami die werd beschuldigd van drugsmokkel en vijandige praktijken tegen het regime. De executie vond plaats voor het proces tegen haar was voltooid. Rosenthal erkent dat er meer nodig was geweest om de executie te voorkomen, maar hij voelt zich ook bedrogen door de Iraanse autoriteiten. Anders dan hij eerder heeft beweerd, moet Rosenthal erkennen dat hij zijn Iraanse ambtgenoot niet over de zaak heeft gesproken. Hij geeft geen gehoor aan de oproep van de Kamer om de Nederlandse ambassadeur uit Teheran terug te roepen voor consultatie, omdat die zich moet bekommeren om het lot van de familie van Bahrami en van enkele Nederlanders in Iraanse gevangenschap. De Kamer neemt daar genoeg mee. Als het Iraanse regime het stoffelijk overschot van Bahrami heimelijk laat begraven, wordt de ambassadeur alsnog voor overleg teruggeroepen.

De zaak-Wilders

Begin februari wordt de rechtszaak tegen Wilders voortgezet. Zijn advocaat, Moskowitz, vindt dat de getuigen opnieuw moeten worden gehoord. De rechtbank voldoet echter niet

aan het verzoek om islamdeskundigen te horen. Men vindt dat er voldoende informatie over de islam beschikbaar is. Wilders zal dat nu zelf doen en de verslagen schriftelijk of op video aan zijn dossier laten toevoegen. Wel zullen op een openbare zitting raadsheer Schalken, arabist Jansen en journalist Hendriks worden gehoord over een etentje dat in mei 2010 bij Hendriks thuis plaatsvond.

Verkiezingen Provinciale Staten

Het eerste grote (radio)debat voor de Provinciale Statenverkiezingen op 13 februari gaat nauwelijks over de provincie. VVD, CDA en PVV sturen hun lijsttrekkers, PVDA, D66, SP en GroenLinks de fractievoorzitters uit de Tweede Kamer. Bij het televisiedebat tussen de lijsttrekkers voor de Eerste Kamer een dag later blijken de vier linkse partijen het nog steeds niet eens te zijn over de te volgen koers tegenover het kabinet. Kox (SP) verklaart het kabinetsbeleid zoveel mogelijk te zullen dwarsbomen, ook Barth (PVDA) benadrukt de politieke rol van de Eerste Kamer, maar GroenLinks en D66 stellen zich niet a priori negatief op tegenover de kabinetsplannen.

Bezuinigingen op onderwijs

Minister Van Bijsterveldt houdt vast aan haar plannen om 300 miljoen te bezuinigen op het zogeheten 'passend onderwijs'. De Kamer is het in grote lijnen eens met de noodzaak van veranderingen in het speciaal onderwijs, maar de oppositie is tegen de manier waarop de minister nu het onderwijs aan de kwetsbaarste kinderen dreigt te treffen. Op de laatste dag voor het verkiezingsreces haalt Rutte zich de woede van de oppositie op de hals als hij weigert naar de Tweede Kamer te komen voor het debat over de bezuinigingen op het passend onderwijs omdat Van Bijsterveldt het volgens hem prima alleen afkan. Ondanks de gespannen sfeer laat zij zich niet verleiden om de voornemens te verzachten of uit te stellen.

Censuur op de kersttoespraak van de koningin?

De theoloog Oosterhuis, intimus van koningin Beatrix, veroorzaakt rumoer door in een tv-programma te verklaren dat Rutte de kersttoespraak van de koningin, waarin zij onder meer spreekt over de gevaren van uitvergrote verschillen en 'muren van tegenstellingen' in de samenleving, zwaar heeft gecensureerd om de PVV te ontzien. Sap en Roemer vragen om schriftelijke uitleg van de minister-president die politiek verantwoordelijk is voor de uitspraken van het staatshoofd. Later zwakt Oosterhuis zijn uitspraken af. Het zou zijn gegaan om 'zijn persoonlijke interpretatie en beleving'.

En verder...

- haalt de oppositie tijdens een verkiezingsdebat tussen (aanstaande) fractieleiders in de Eerste Kamer vooral uit tegen het onderwijsbeleid van het kabinet-Rutte;
- verklaart minister Schippers in *de Volkskrant* dat er een 'onwerkbaar situatie' ontstaat als het kabinet na de Statenverkiezingen geen meerderheid in de Eerste Kamer haalt;

- haalt de PVV zich tijdens een Tweede Kamerdebat de woede van PVDA, SP en GroenLinks op de hals door te verklaren dat deze partijen het antisemitisme salonfähig maken door de gevaren van de islam te bagatelliseren;
- is GroenLinks in de Tweede Kamer, in verband met 'de schijn van belangenverstrengeling', kritisch over het feit dat oud-minister van Verkeer Eurlings toetreedt tot de directie van KLM, en pleit de fractie met D66 voor het benoemen van een ethische commissie, die moet bekijken of nieuwe banen van oud-bewindspersonen niet strijdig zijn met integriteitsregels;
- stemt de Tweede Kamer in met de benoeming van de eerste Kinderombudsman;
- wil de Tweede Kamer dat de regering sancties instelt tegen Libië omdat de machthebber, Kadhafi, demonstraties tegen zijn regime met grof geweld onderdrukt;
- vindt een meerderheid van de Tweede Kamer dat minister Donner moet onderzoeken of en hoe 'expats' in de toekomst stemrecht voor Provinciale Staten kunnen krijgen;
- steunen PVDA, PVV, SP, Partij voor de Dieren en SGP een motie van Slob (ChristenUnie) die stelt dat de regering bij de Europese gesprekken over aanscherping van de begrotingsregels 'krachtig afstand' dient te nemen 'van elke beweging naar een meer politieke unie', omdat zij vrezen macht aan Brussel kwijt te raken.

Maart 2011

Verkiezingen Provinciale Staten

De campagne voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten staat in toenemende mate in het teken van de landelijke politieke verhoudingen. Fractievoorzitters in de Tweede Kamer Cohen, Pechtold, Sap en Roemer en beoogd voorzitters in de Eerste Kamer Brinkman, Hermans en De Graaf bepalen het beeld bij de debatten. Vooral landelijke thema's domineren de debatten. Grote uitglijdters blijven uit. Centrale vraag is: krijgt de coalitie van VVD, CDA en gedoogpartner PVV straks een meerderheid in de Eerste Kamer? De verkiezingen (ver-) worden tot een referendum over het kabinet-Rutte.

Direct na de verkiezingen lijkt de gedoogcoalitie net geen meerderheid in de Eerste Kamer te gaan halen, ondanks het feit dat naast D66 (waarschijnlijk van 2 naar 6) en nieuwkomer 50Plus (2 zetels), VVD (+1) en PVV (9; nieuw in de senaat) de winnaars zijn. Naar verwachting verliest het CDA 10 van de 21 zetels. Het blijft daarmee groter dan de PVV. GroenLinks boekt een kleine winst, de SP verliest 3 of 4 zetels in de Eerste Kamer en de teruggang van de PVDA zet licht door. SGP-senator Holdijk lijkt een sleutelpositie te gaan bezetten. De definitieve zetelverdeling in de senaat wordt pas in mei bekend.

Mislukte evacuatie in Libië

In het roerige Libië doet Defensie op 27 februari een vergeefse poging om met een onbewapende helikopter een Nederlandse burger en een Zweedse vrouw zonder toestemming van de Libische autoriteiten te evacueren. Libische militairen sluiten het toestel in en nemen de bemanning van het toestel gevangen. De regering is zeer terughoudend met het verschaffen van informatie om de levens van de militairen niet in gevaar te brengen. Om dezelfde reden

reageert de Tweede Kamer voorzichtig, al wil de pvv een spoeddebat met de verantwoorde-lijke bewindslieden. Na intensief diplomatiek verkeer en erkenning van het feit dat aan de Libische autoriteiten toestemming gevraagd had moeten worden voor de evacuatievlucht, worden de drie militairen vrijgelaten; de helikopter blijft achter. Het excuus zou overigens geen voorwaarde zijn geweest voor de vrijlating. In een brief aan de Tweede Kamer verklaren Hillen en Rosenthal dat de actie noodzakelijk was omdat de Nederlandse burger was bedreigd en dat de Libiërs er voorkennis van moeten hebben gehad.

Hillen komt zwaar onder druk te staan als uit onderzoek van de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten blijkt dat de actie is ondernomen zonder 'strategisch advies' van de Militaire Inlichtingen en Veiligheidsdienst (MIVD). Dat advies is wel gevraagd door het marinefregat dat bij de actie was betrokken, maar dat komt pas als de actie al is mislukt. Hillen en Rosenthal verzweigen dit in hun rapportage. De oppositie is onthutst. Zij betwijfelt of de laconieke Hillen in staat is de situatie goed in te schatten nu Nederland op het punt staat een bijdrage te leveren aan het handhaven van de 'no fly'-zone in Libië. Zij maakt haar goedkeuring daarvoor afhankelijk van de uitkomst van het debat over de mislukte evacuatie op 29 maart.

Tijdens het debat gaat vooral Hillen door het stof. Hij zegt er 'enorme spijt' van te hebben dat de helikopterbemanning is opgepakt en erkent dat op het advies van de MIVD had moeten worden gewacht. Ook Rosenthal geeft toe dat er fouten zijn gemaakt. Premier Rutte erkent dat het kabinet opener had kunnen zijn, maar houdt vol dat de actie noodzakelijk was. De Kamer verbindt geen consequenties aan het optreden van het kabinet. Een motie van afkeuring van de linkse oppositie haalt het niet.

Staatsbezoek aan Oman

In de Tweede Kamer rijst twijfel over de wenselijkheid van het geplande staatsbezoek van koningin Beatrix aan de onrustige oliestaat Oman. Het bezoek zou kunnen worden uitgelegd als een steunbetuiging aan de verlichte dictator sultan Qaboos bin Said al-Said. Het staatsbezoek en de bijbehorende handelsmissie worden daarom uitgesteld. Wel reizen de koningin, prins Willem-Alexander en prinses Máxima naar Oman voor een privédinertje met de sultan. Daarom moet premier Rutte 'op het matje' in de Tweede Kamer om tekst en uitleg te geven in een door GroenLinks aangevraagd debat. Een Kamermeerderheid is verbaasd over het feit dat de uitnodiging van de sultan is aanvaard. De Kamer verwijt Rutte ook dat hij, toen hij het uitstel van het staatsbezoek aankondigde, gezwegen heeft over het privébezoek. De PVDA kondigt een motie aan die het optreden van Rutte als 'onverstandig' kwalificeert. Er valt steun voor de motie te verwachten van GroenLinks, D66, SP en Pvv.

Problemen bij de marine

Minister Hillen komt onder vuur te liggen omdat hij integriteitsschendingen bij de marine – zelfverrijking, diefstal en intimidatie bij een IT-afdeling van de Dienst Materieel Organisatie – niet aan de Tweede Kamer heeft gemeld. In een brief aan de Tweede Kamer laat hij weten dat zijn ambtelijke top van de feiten op de hoogte was, maar deze niet aan de minister heeft gemeld. Hij heeft maatregelen genomen tegen de betrokkenen bij de DMO. Op 9 maart volgt

op initiatief van SP en PVDA een spoeddebat over de kwestie. Een deel van de Kamer wil ook stappen tegen de ambtelijke top. De minister is hoe dan ook politiek verantwoordelijk. Hillen houdt in de Kamer vol dat hij in het verleden alle beschikbare informatie heeft verschaft. CDA, VVD en PvdV geven hem, hoewel ook deze fracties stevige kritiek uiten, het voordeel van de twijfel. De minister krijgt tot de zomer de tijd om orde op zaken te stellen. Bij de oppositie heeft hij veel krediet verspeeld. Hij overleeft echter een SP-motie van wantrouwen, die verder alleen de steun krijgt van de Partij voor de Dieren.

Discussie over kernenergie

Het kabinet ziet geen reden om naar aanleiding van de kernramp in Japan als gevolg van een aardbeving de bouw van een nieuwe kerncentrale in Nederland te heroverwegen. Kamerleden van zowel regerings- als oppositiepartijen vinden het aanvankelijk onkies om de discussie over de hoofden van de Japanse slachtoffers opnieuw te starten. In onder meer Duitsland en Zwitserland heeft de ramp wel gevolgen voor het kernenergiebeleid. GroenLinks bepleit een referendum over elke nieuw te bouwen kerncentrale na de beslissing van het kabinet om vergunning te verlenen voor de bouw van een nieuwe centrale in Borssele.

Parlementaire enquête privatiseringen

De Eerste Kamer neemt met een nipte meerderheid een motie van ChristenUnie, PVDA, SP en D66 aan die vraagt om een parlementaire enquête naar de gevolgen van privatisering. Zo'n enquête door de senaat zou een unicum in de parlementaire geschiedenis zijn. CDA, VVD en SGP vinden het niet netjes dat de Eerste Kamer, waarvoor in mei verkiezingen plaatsvinden, over haar graf heen regeert. Deze fracties willen de nieuwe senaat hierover laten beslissen.

Commissie-De Wit

Het kabinet reageert op 17 maart op het Kamerdebat van een dag eerder over de bevindingen van de commissie-De Wit. Een kleine Kamermeerderheid van PVDA, SP, GroenLinks en PvdV (79 zetels) wil wettelijke maatregelen tegen buitensporige bonussen voor bankiers. Minister De Jager voelt daar vooralsnog niet voor. Hij gelooft dat de banken zich houden aan de 'Code Banken' die in september wordt geëvalueerd. Tijdens het debat komen berichten binnen over de bonussen die de top van de ING ontvangt, een bank die met staatssteun overeind wordt gehouden. Kamerleden reageren woedend, ondanks het feit dat de bonussen binnen de 'Code' blijven. Uiteindelijk ziet de ING-top af van de bonus. De Jager meent dat daarmee is aangetoond dat zelfregulering en maatschappelijke druk wel degelijk werken. Hij kondigt aan dat banken die staatssteun ontvangen in de toekomst geen bonussen meer mogen uitkeren. Ook wil hij vanaf 2012 een bankenheffing invoeren waarmee een fonds moet worden gevuld dat spaartegoeden garandeert.

Als gevolg van de ING-rel schaart een meerderheid van de Kamer zich, dankzij de onverwachte steun van de PVDA, achter een voorstel van de PvdV'er Van Vliet om honderd procent belasting te heffen over bonussen bij banken die staatssteun hebben gekregen.

Proces tegen Wilders

Het strafproces tegen Wilders wordt voor een nieuw samengestelde rechtbank hervat. Het om vindt, anders dan de verdediging, dat Wilders wel degelijk mag worden vervolgd wegens haatzaaien, aanzetten tot discriminatie en groepsbelediging. De discussie over de film *Fitna* van Wilders voltrekt zich langs dezelfde lijnen als voor de gewraakte rechtbank.

Opstand in Libië

Het kabinet kondigt aan dat Nederland gaat meedoen aan het militaire toezicht op het wapenembargo tegen Libië. De Tweede Kamer gaat akkoord, hoewel haar instemming formeel niet is vereist. SP, Partij voor de Dieren en PVV – ‘we worden een oorlog ingerommeld’ – zijn tegen. Maar het kabinet kan rekenen op een ruime steun van VVD, CDA, PVDA, D66, GroenLinks en SGP. Op 31 maart stemt de Tweede Kamer ook in met de inzet van Nederlandse F-16’s in het Libische luchtruim, al zullen zij geen bombardementen uitvoeren. Ook zal Nederland geen wapens leveren aan de opstandelingen. De Nederlandse bijdrage aan de NAVO-actie is gericht op ‘de bescherming van de bevolking (...) en niet de verwijdering of verandering van het regime in Tripoli’. GroenLinks wil echter geen steun geven aan de actie en trekt ook de steun aan de handhaving van het wapenembargo in. Binnen de NAVO leven volgens de partij te veel verschillende visies over de missie. Nederland mag niet ongemerkt een langdurige oorlog ingezogen worden.

Nieuwe missie in Afghanistan

De oppositiepartijen GroenLinks en ChristenUnie twijfelen of zij steun moeten geven aan het voornemen van het kabinet om de politietrainingsmissie in het Afghaanse Kunduz door te zetten. Die steun is doorslaggevend. Er blijken pas achteraf afspraken te worden gemaakt met de autoriteiten om opgeleide rekruten niet in te zetten voor (para)militaire acties. GroenLinks wil dat dit vooraf gebeurt. Ook is de NAVO in eerste instantie kritisch over de afwijkende, langere opleiding die Afghaanse rekruten van Nederland zullen krijgen.

En verder...

- blijken GroenLinks, VVD en PVV niet gelukkig met het experiment met het vragenkaartje omdat hierdoor het debat niet op gang komt;
- vraagt de PVV hoofdelijke stemming aan over de toetreding van strafrechtgeleerde Buruma tot de Hoge Raad omdat ze diens benoeming wil blokkeren wegens zijn kritiek op Wilders; de PVV stemt ongeldig terwijl ze verklaart tegen te hebben willen stemmen, daarmee de geheimhouding rond schriftelijke stemming bewust doorbrekend; 118 leden stemmen voor;
- maken oppositie en CDA zich grote zorgen over de bezuinigingsplannen van het kabinet op Justitie, waardoor de gang naar de rechter voor veel burgers te duur wordt;
- reageert Wilders gepikeerd op uitlatingen van Hillen in *NRC Handelsblad* over de politieke stijl van de PVV, waarna Hillen, die van de steun van Wilders afhankelijk is in de debatten

over problemen bij de marine en de mislukte reddingsoperatie in Libië, het conflict sust in het tv-programma *Buitenhof*;

- vraagt staatssecretaris Bleker op verzoek van de Tweede Kamer aan gemeenten en provincies voorlopig geen medewerking te verlenen aan de bouw van nieuwe megastallen;
- lijkt minister De Jager brede politieke en maatschappelijke steun te krijgen voor zijn streven om op korte termijn een einde te maken aan de aflossingsvrije variant voor nieuwe hypotheeklen;
- verleent een ruime Kamermeerderheid steun aan het europact over steun aan de Europese munt dat een nieuwe eurocrisis moet voorkomen; de eurosceptische PVV vraagt vergeefs om een referendum;
- deelt staatssecretaris Knapen in een brief aan de Tweede Kamer mee dat hij voornemens is het aantal landen dat in aanmerking komt voor directe ontwikkelingshulp terug te brengen van 33 naar 15;
- wil minister Donner via een wetsvoorstel giften van meer dan duizend euro aan politieke partijen openbaar maken; alleen de PVV is tegen omdat zij denkt dat donateurs van de partij afhaken als hun naam bekend wordt;
- wijst de Eerste Kamer landelijke invoering van het Elektronisch Patiëntendossier af; alleen het CDA is niet onvoorwaardelijk tegen.

April 2011

Bezuinigingen op Defensie

Minister Hillen presenteert een plan voor ingrijpende bezuinigingen van zo'n 10 procent van het budget bij de krijgsmacht: er zullen 12.000 militaire en burgerfuncties vervallen (voor ongeveer 6000 personen betekent dit gedwongen ontslag), een groot deel van het materieel wordt afgestoten, waaronder alle 60 Leopard tanks, en er moeten kazernes sluiten. Toch is het kabinet ervan overtuigd dat de gekrompen krijgsmacht kwalitatief hoogstaand zal zijn, met een hoog technologisch niveau. Hillen persoonlijk heeft overigens twijfels daarover, zo blijkt uit geschrapte passages uit de brief aan de Tweede Kamer.

Bezuinigingen op Onderwijs

De bezuinigingen op passend onderwijs gaan pas in 2013 in, de boete op 'langstuderen' in september 2012 in plaats van september 2011. Het politieke draagvlak voor de bezuinigingen dreigt af te brokkelen, waardoor de voorstellen lijken te sneuvelen in de Eerste Kamer. Door uitstel van de maatregelen verzekert het kabinet zich van de steun van de SGP, en daardoor van een nipte meerderheid in de senaat. Ook hoopt het kabinet door uitstel op meer maatschappelijk draagvlak voor de maatregelen.

Verblijfsvergunning voor verwesterde Afghaanse meisjes

Minister Leers besluit dat Afghaanse meisjes die 'te verwesterd' zijn, niet worden uitgezet. Een nieuwe analyse van de veiligheid in Afghanistan door Buitenlandse Zaken wijst uit dat

het leven van deze meisjes in het land inhumain is. Leers vindt dat ieder geval individueel moet worden getoetst. De PVV legt zich erbij neer omdat het om een beperkt aantal gevallen gaat. Overigens zetten ook D66 en PVDA kanttekeningen bij het begrip 'verwestering'. Verder rijzen er tijdens het Kamerdebat vragen over wat er moet gebeuren met 'verwesterde' jongeren uit andere landen dan Afghanistan, waar zij na uitzetting veiligheidsrisico's lopen.

Missie in Kunduz

De Kamer gaat uiteindelijk toch akkoord met de trainingsmissie in Kunduz omdat GroenLinks en ChristenUnie menen dat hun wensen door het kabinet merendeels zijn gehonoreerd. Doorslaggevend lijkt de garantie van de Afghaanse regering dat de door Nederlanders opgeleide agenten niet zullen worden ingezet in de strijd tegen de Taliban. In de praktijk zal moeten blijken of de beloften gestand zullen worden gedaan.

Vertrek Rouvoet en Nicolai uit de Tweede Kamer

cu-fractievoorzitter en oud-vicepremier Rouvoet kondigt aan dat hij op 17 mei afscheid neemt van de Tweede Kamer. Hij verlaat de politiek omdat hij meer tijd wil besteden aan gezin en geloof. Ook speelt mee dat een deel van de achterban kritisch is over het progressieve, christelijk-sociale partijprofiel. Rouvoet trekt zich de verkiezingsnederlaag van vorig jaar persoonlijk aan. Hij wordt als fractievoorzitter opgevolgd door Slob. Ook vvd-prominent Nicolai kondigt zijn vertrek uit de Tweede Kamer aan. Per 1 juni treedt hij in dienst als directeur van chemiebedrijf DSM Nederland.

En verder...

- kiest het CDA-congres Peetoom tot partijvoorzitter;
- dienen CDA en D66 een wetsvoorstel in dat beoogt de ontslagbescherming van ambtenaren gelijk te trekken met die van werknemers in het bedrijfsleven;
- is een grote Kamermeerderheid van CDA, PVV, PVDA en SP tegen het plan van minister Kamp om te korten op de uitkering van alleenstaande AOW'ers die samenleven met een volwassen kind;
- blijkt er bij de marine andermaal sprake van zelfverrijking zonder dat het ministerie van Defensie daartegen is opgetreden;
- wil het kabinet het zogeheten woonlandbeginsel introduceren voor uitkeringsgerechtigde Nederlanders die buiten Europa wonen;
- is de oppositie in de Tweede Kamer uiterst kritisch over het bezoek van het Zeeuwse Statenlid Robesin (Partij voor Zeeland) aan het Torentje, waarbij premier Rutte in het bijzijn van Wilders heeft geprobeerd Robesin ervan te overtuigen zijn stem te geven aan de coalitie en niet aan de Onafhankelijke Senaatsfractie;
- komt minister Kamp van Sociale Zaken, onder andere door toedoen van regeringspartijen CDA en VVD, terug van zijn plan per 1 juni Roemenen en Bulgaren geen vergunning meer te geven om te werken in de tuinbouw.

Mei 2011*Bezuinigingen op passend onderwijs*

De cijfers waarmee minister Van Bijsterveldt de bezuinigingen op het passend onderwijs verdedigde, blijken niet te kloppen. Het kabinet heeft de groei van het aantal zorgleerlingen sterk overschat. Van Dijk (SP) spreekt van 'misleiding' en 'bangmakerij'. Ook PVDA en ChristenUnie willen dat de plannen worden aangepast. De minister lijkt bereid aan de oproep van de Kamer gehoor te geven.

Verantwoordingsdag

Het kabinet moet zich op donderdag 19 mei verantwoorden voor het gevoerde financiële beleid, maar pvv-leider en gedoogpartner Wilders trekt alle aandacht naar zich toe door het kabinet fors aan te vallen op het beleid inzake de financiële steun aan het noodlijdende Griekenland. Hij dreigt met intrekking van de pvv-steun aan het kabinet als de hulp aan Griekenland de schatkist geld gaat kosten. Premier Rutte betitelt Wilders' opstelling als 'volstrekt onverantwoordelijk'. Als Griekenland onderuitgaat, volgen er zonder twijfel meer landen, aldus de premier.

Op de achtergrond speelt de vrees bij vvd en cda dat de pvv erop uit is de gedoogconstructie te verlaten. Als de drie in de Eerste Kamer geen meerderheid halen, kan het kabinet niet meer tegemoetkomen aan de wensen van de pvv op het gebied van immigratie, terwijl die partij wel akkoord is gegaan met pijnlijke bezuinigingen.

De oppositie komt er nauwelijks aan te pas in het debat. Zij verwijt het kabinet alleen maar te bezuinigen en niet te hervormen.

Samenstelling van de Eerste Kamer; een 'dubbel gedoogd' kabinet

Na de verkiezingen voor de Eerste Kamer, waarbij nogal wat strategische stemmen zijn uitgebracht, blijkt het lot van het kabinet in de senaat, zoals verwacht, in handen te liggen van sgp'er Holdijk. Met zijn steun komt het kabinet aan de kleinst mogelijke meerderheid: 38 (16 vvd, 11 cda, 10 pvv, 1 sgp) van de 75 zetels. De pvda krijgt 14 zetels, de sp 8, d66 en GroenLinks ieder 5, de ChristenUnie 2, de pvdd, osf en 50Plus ieder een.

Het kabinet is dus op dubbele gedoogsteun aangewezen: op die van de pvv in de Tweede en op die van pvv en sgp in de Eerste Kamer. Holdijk heeft al laten weten niet onwelwillend te staan tegenover de immigratieplannen van de pvv. Premier Rutte is tevreden dat een meerderheid mogelijk is, hoewel hij het systeem van de getrapte senaatsverkiezingen als 'bizar' kwalificeert. Wilders noemt de uitslag positief.

Bezuinigingen bij Economische Zaken

Het kabinet schrapt drieduizend banen bij het (nieuwe) ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en bij de uitvoeringsorganisaties en toezichthouders die onder het departement vallen, zoals de nieuwe Voedsel- en Warenautoriteit en de Nederlandse

Mededingingsautoriteit. De operatie moet een bezuiniging van 300 miljoen euro per jaar opleveren.

Proces tegen Wilders

Het proces tegen Wilders wordt hervat nadat de rechtbank in Amsterdam de bezwaren van advocaat Moszkowicz daartegen heeft verworpen. Volgens de benadeelde partijen, vertegenwoordigd door onder andere oud-GroenLinks-Kamerlid Rabbae, moedigt Wilders moslims aan het land te verlaten en zaait hij angst onder hen. Het Openbaar Ministerie vraagt de rechtbank opnieuw om Wilders vrij te spreken van groepsbelediging. De gewraakte uitspraken van Wilders gaan niet onmiskenbaar over personen, moslims, maar over de islam.

En verder...

- blijkt gedoogpartij PVV tegen de ophanden zijnde strengere hypotheekregels te zijn, omdat deze de woningmarkt zouden frustreren;
- reageert de Tweede Kamer onthutst op het feit dat minister De Jager niet is uitgenodigd voor het geheime, informele crisisoverleg in Luxemburg van ministers van Financiën over de euro en de hulp aan Griekenland;
- gaat het kabinet akkoord met de grootschalige gasopslag onder het Noord-Hollandse Berghemmeer;
- willen VVD, CDA en PVV dat de ouders een uurtarief betalen voor kinderopvang in plaats van een standaardbedrag los van de afgenomen diensten; zij steunen Kamp in zijn streven om 1,5 miljard op de opvang te bezuinigen;
- trekt de VVD haar steun in aan het wetsvoorstel tot afschaffing van het blasfemieverbod, naar wordt verondersteld om de SGP in de Eerste Kamer voor zich te winnen;
- neemt Schouten de door het vertrek van Rouvoet vrijgekomen zetel in de Tweede Kamerfractie van de ChristenUnie in;
- schrijft Rutte in een notitie over het koningschap aan de Tweede Kamer dat Willem-Alexander wat hem betreft als staatshoofd lid van de regering wordt; een meerderheid van de Kamer, de oppositionele PVDA inbegrepen, wil evenmin als de premier, een ceremonieel koningschap;
- krijgt staatssecretaris De Krom van Sociale Zaken in de Tweede Kamer van VVD, CDA en PVV voldoende steun voor zijn Wet werken naar vermogen, waardoor de bezuinigingen op de sociale werkplaatsen, bijstand en uitkeringen voor jonggehandicapten (de zogeheten Wajong) hun beslag krijgen;
- eist de PVDA dat in 2012 geen cent meer naar de EU gaat dan in 2011;
- wil het kabinet dat coffeeshops in de toekomst alleen toegankelijk worden voor Nederlanders met een lidmaatschapspasje.

Juni 2011

Bezuinigingen in de zorg

Uit de voorjaarsnota van minister De Jager blijkt, anders dan premier Rutte eerder heeft beweerd, dat de tegenvallers in de zorg lager zijn dan gedacht. Desondanks gaat het kabinet snijden in de basisziektekostenverzekering omdat het de uitgavenexplosie in de zorg wil temperen en de overschrijdingen van het budget van de afgelopen jaren wil goedmaken. Het kabinet wil met name de toeloop op de geestelijke gezondheidszorg terugdringen.

Debatten over de bezuinigingen

In een spoeddebat hebben PVDA, D66 en GroenLinks felle kritiek op bezuinigingsplannen die vooral de zwakkeren in de samenleving treffen. Het gaat onder meer om bezuinigingen op de wao voor jongeren, de huurtoeslag, de sociale werkvoorziening, het schrappen van de zorg voor mensen met een IQ tussen 70 en 85 en verhoging van de eigen bijdragen in de zorg. Premier Rutte krijgt vooral kritiek op de plannen van het kabinet met de persoonsgebonden budgetten waarmee mensen zelf hun zorg kunnen regelen. Rutte beloofde tijdens de verkiezingscampagne deze ongemoeid te laten. PVDA-leider Cohen, die in de eigen partij aan kritiek blootstaat, groeit tijdens het debat in zijn rol. VVD en PVV proberen de kwestie te bagatelliseren door niet hun fractieleiders te laten aantreden, maar 'backbenchers'. Uiteindelijk moet Rutte zelf proberen de rust te herstellen.

Eind juni debatteert de Tweede Kamer nogmaals over de herziening van de Awbz en de bezuinigingen op de pgb's. Staatssecretaris Veldhuijzen van Zanten waarborgt de zorg van degenen die kunnen aantonen dat hun oplossing goedkoper is dan instellingszorg.

Bezuinigingen op de publieke omroep

Minister Van Bijsterveldt maakt bekend hoe het kabinet denkt 200 miljoen euro te bezuinigen op de publieke omroep. Er blijven weliswaar drie zenders bestaan, maar het programma-aanbod wordt beperkt. De omroepen die hebben aangekondigd te gaan fuseren, blijken minder te krijgen dan waarop zij hadden gerekend. Hilversum gaat uit van het verlies van enkele honderden banen. Verder stopt de Wereldomroep met Nederlandstalige uitzendingen. D66 vreest kwaliteitsverlies; de PVDA denkt dat er voor de 'gewone Nederlander' straks weinig meer te genieten valt. Desondanks gaat de Kamer eind juni, dankzij VVD, CDA en PVV, akkoord met de alleen op details aangepaste plannen.

Aangelegenheden van het kroonprinselijk paar in de 'commissie stiekem'

De Tweede Kamer wil uitleg van premier Rutte over de wijze waarop het kroonprinselijk paar betalingen heeft verricht voor de koop en bouw van een villa in Mozambique. Hierover zijn in het verleden alleen mededelingen gedaan aan de leden van de 'commissie stiekem', de Tweede Kamercommissie voor Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. De commissieleden zijn in een lastig parket gebracht omdat zij qualitate qua geheimhoudingsplicht hebben. Rutte belooft de privébetalingen van het paar niet meer in de bedoelde commissie aan de orde te brengen.

Pensioenakkoord

Het kabinet sluit een pensioenakkoord met werkgevers en vakbeweging. De AOW-leeftijd gaat in 2020 van 65 naar 66 jaar en in 2025 naar verwachting naar 67 jaar. De AOW-uitkering stijgt vanaf 2013 met 0,6 procent per jaar extra, bovenop de inflatie. Wie eerder stopt met werken, wordt gekort op zijn uitkering. Het nieuwe stelsel zou beter bestand zijn tegen de vergrijzing en tegen schommelingen op de financiële markten, en zou de overheid ook nog een aanzienlijke besparing opleveren. FNV Bondgenoten, die een half miljoen van de 1,4 miljoen FNV-leden vertegenwoordigt, is tegen het akkoord omdat werknemers te weinig zekerheid hebben over de hoogte van de pensioenen en omdat werkgevers onvoldoende garant willen staan voor pensioenfondsen die in de financiële problemen raken.

Omdat gedoogpartner PVV tegen het pensioenakkoord is, is de steun van de PVDA cruciaal voor het kabinet. Tijdens het Kamerdebat vragen PVDA en ChristenUnie in een motie dat mensen die lang met een relatief laag loon in een zwaar beroep hebben gewerkt, toch eerder kunnen stoppen met werken. Minister Kamp staat niet onwelwillend tegenover de motie. Voor de PVDA is ook de toezegging van de minister belangrijk dat de Wet inkomensvoorziening oudere werklozen blijft bestaan. Daardoor hoeven oudere werklozen niet eerst hun vermogen 'op te eten' voor zij voor een uitkering in aanmerking komen.

Integratiebeleid op de schop

Minister Donner kondigt in een langverwachte nota een nieuw integratiebeleid aan. In feite zet hij een streep door het ideaal van de multiculturele samenleving; Nederlandse waarden staan voor hem voorop. Donner benadrukt de eigen verantwoordelijkheid van de immigranten en hun (klein)kinderen. Veel subsidies voor immigrantenactiviteiten verdwijnen. Zo zullen immigranten zelf hun verplichte inburgeringscursus moeten betalen. Wie zakt voor het examen, verliest zijn verblijfsvergunning. Ook komt er een boerkaverbod.

In het debat over de integratie verwijt de oppositie de minister dat hij twee gezichten toont. Terwijl hij in zijn nota afstand neemt van het multiculturalisme, zegt hij tijdens het debat: 'De huidige samenleving is zoals die is. Van die samenleving nemen we geen afscheid.' De PVV is tevreden, ook al krijgt ze van geen enkele partij steun voor het voorstel ook de derde generatie allochtonen als zodanig mee te tellen in de statistieken.

Verbod op ritueel slachten

Fractievoorzitter Thieme van de Partij voor de Dieren dient een wetsvoorstel in om het onverdoofd ritueel slachten te verbieden. Het voorstel stuit op verzet bij joden en moslims. De vrijheid van godsdienst zou door een verbod in het geding komen. PVDA en D66 stellen op de valreep een compromis voor dat onverdoofde rituele slacht toestaat als bewezen kan worden dat het dier geen extra pijn lijdt. VVD en GroenLinks steunen het compromis, waardoor er een Kamermeerderheid voor is. Tegen stemmen drie PVDA'ers, een PVV'er, CDA, ChristenUnie en SGP.

Uitspraak in het proces-Wilders

De rechtbank in Amsterdam spreekt Wilders op alle punten vrij. Hij wordt niet schuldig geacht aan groepsbelediging, noch aan het aanzetten tot haat en discriminatie van moslims. De rechter vindt Wilders' uitspraken in de context van het maatschappelijke debat toelaatbaar, ook al gebruikt hij daarvoor kwalificaties als grof, denigrerend, kwetsend, schokkend, op de grens van discriminatoir en aanstootgevend. De rechter weegt ook mee dat Wilders zijn uitspraken doet als politicus. Wilders verklaart blij te zijn dat hem in het publieke debat de mond niet wordt gesnoerd. Omdat ook het Openbaar Ministerie om vrijspraak had gevraagd, kunnen de benadeelde partijen geen hoger beroep aantekenen.

En verder...

- stemt de Eerste Kamer, voor het laatst in oude samenstelling bijeen, in met een wettelijke maatregel die ervoor moet zorgen dat de top van bedrijven in 2016 voor minimaal 30 procent uit vrouwen bestaat;
- gaat een Kamermeerderheid na een lang debat akkoord met de megabezuinigingen op Defensie nadat minister Hillen een aantal kleine wijzigingen in zijn plannen heeft aangebracht;
- stemt de Vereniging van Nederlandse Gemeenten tegen de zin van minister Donner slechts deels in met het bestuursakkoord met het Rijk omdat zij bezwaren heeft tegen de hoogte van de bezuinigingen op de sociale werkvoorziening;
- deelt staatssecretaris Zijlstra mee dat het Nationaal Historisch Museum vanaf 2012 geen subsidie meer ontvangt;
- kondigt minister Schultz aan dat het kabinet fors gaat snijden in het aantal regels voor de ruimtelijke ordening;
- draait het kabinet het besluit van het vorige kabinet terug om de Hedwigepolder in Zeeland onder water te zetten en 'terug te geven aan de natuur';
- neemt de Tweede Kamer een motie aan van PVV, PVDA en SP die zich verzet tegen de ontslaginstructie van het uww waardoor het gemakkelijker zou worden vast personeel te vervangen door flexwerkers;
- wordt vvd-Eerste Kamerlid De Graaf tot Kamervoorzitter gekozen; er zijn geen tegenkandidaten.

Juli 2011*Kleinere volksvertegenwoordiging*

Vlak voor het zomerreces kondigen premier Rutte en minister Donner aan dat het kabinet ernaar streeft de Tweede Kamer in te krimpen tot honderd leden en de Eerste Kamer tot vijftig. Hiervoor is een grondwetswijziging nodig. 'We moeten de trap van bovenaf schoonvegen,' verklaart Rutte. Hij vindt het logisch dat het aantal parlementariërs vermindert nadat het aantal ministers en ambtenaren is teruggebracht. Het parlement moet zich volgens hem meer op hoofdlijnen richten. Overigens is de kans klein dat het voorstel in tweede lezing de benodigde twee derde meerderheid in beide Kamers behaalt.

Financiële hulp aan Griekenland

De Tweede Kamer keert terug van recess om met minister De Jager te debatteren over de Eurotop die later op de dag wordt gehouden over het reddingsplan voor Griekenland. De minister is afhankelijk van de oppositie omdat de PVV geen steun zal geven. Hij probeert het beeld te nuanceren dat hij alleen onder zeer stringente voorwaarden nog steun aan Griekenland wil verlenen. Wel wil hij dat banken, verzekeraars en pensioenfondsen substantieel meebetalen aan de noodleningen aan Griekenland. Opmerkelijk: De Jager dankt de uiterst kritische PVV 'duidelijk niet' voor haar opstelling in dit debat. Uiteindelijk krijgt De Jager een meerderheid van 104 zetels (VVD, CDA, PVDA, D66, GroenLinks en SGP) achter de Nederlandse inzet in Brussel.

En verder...

- ontvouwt staatssecretaris Zijlstra plannen om het studeren aan universiteiten exclusiever te maken en het onderwijs op een hoger niveau te brengen;
- verlaagt het kabinet de overdrachtsbelasting bij de verkoop van woningen voor een jaar van 6 naar 2 procent in de hoop de markt daarmee vlot te trekken;
- wordt een door hemzelf als 'ondeugend' gekwalificeerde motie van Dibi (GroenLinks) in de slotnacht voor het zomerreces met 77 tegen 71 stemmen verworpen; de indiener wil de hypocrisie in de regeringspartijen blootleggen door in de motie te stellen dat 'een meervoudige nationaliteit niets zegt over de loyaliteit aan Nederland en dat het, net als bij kabinets- en Kamerleden, aan Nederlanders zelf is al dan niet afstand te doen van andere nationaliteiten';
- stemt de Eerste Kamer in met een 'langstudeerdersboete' van 3000 euro; VVD, CDA, PVV en SGP stemmen voor;
- vindt er, naar aanleiding van twee extreemrechtse terroristische aanslagen in Noorwegen, een maatschappelijke discussie plaats over de vraag of Wilders en de PVV hun toon in het islamdebat al dan niet moeten matigen.

Augustus 2011

Kamerlid Peters in opspraak

Het Tweede Kamerlid Peters (GroenLinks) komt in opspraak omdat zij betrokken zou zijn bij de ontvoering van drie minderjarige kinderen uit een eerder huwelijk van haar partner. Ook zou zij zich schuldig hebben gemaakt aan belangenverstrengeling bij het beoordelen van een subsidieaanvraag toen zij op de Nederlandse ambassade in Kabul werkte. Uit onderzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken blijkt dat Peters zich bij de beoordeling van het subsidieverzoek niet heeft laten leiden door gevoelens voor haar latere partner. Wel heeft zij de gedragscode voor diplomaten overtreden door niet eigener beweging melding te maken van die gevoelens.

Debat over de eurocrisis

De Tweede Kamer keert medio augustus andermaal vroegtijdig terug van reces in verband met de eurocrisis. Er bestaat grote onduidelijkheid over de vraag welke risico's Nederland loopt met de noodhulp aan Griekenland. Hoewel Rutte de Tweede Kamer excuses aanbiedt voor de verwarring die hij heeft gezaaid over de omvang van de hulp, is de PVDA boos. Zij vindt dat zij door het kabinet op het verkeerde been is gezet toen zij instemde met het verleenen van de hulp. De uitkomst van het debat is dat Rutte voortaan ondubbelzinnig moet communiceren, wil hij steun krijgen van de oppositie voor voorstellen waarvoor hij niet op steun van de PVV kan rekenen. Rutte blijkt overigens weinig te zien in het voorstel van de Duitse bondskanselier Merkel en de Franse president Sarkozy om één regering in te stellen voor de euro. Verder verzekert hij de Kamer dat Nederland geen onderpand van de Grieken zal eisen voor verleende steun. Finland, dat wel een onderpand voor de leningen heeft gevraagd, wordt daarvoor zwaar bekritiseerd.

En verder...

- distantieert Rutte zich van de uitspraken van Wilders die moskeeën in het debat over de aanslagen in Noorwegen heeft aangeduid als 'haatpaleizen';
- zegt Kamp een tegemoetkoming aan de vakbeweging toe inzake de pensioenplannen door de achteruitgang voor lage inkomens bij vervroegde pensionering te beperken;
- wil de PVDA de politieke rol van toekomstig koning Willem IV sterk inperken; de koning zou geen voorzitter meer moeten zijn van de Raad van State en geen rol meer moeten krijgen bij kabinetsformaties of kabinetscrises; voor deze voorstellen lijkt een meerderheid te vinden in het parlement;
- legt VVD-Tweede Kamerlid Dezentje Hamming het Kamerlidmaatschap neer om voorzitter te worden van de werkgeversorganisatie FME-CWM; zij wordt opgevolgd door Berckmoes;
- houdt minister Rosenthal tegenover de Tweede Kamer staande dat door Nederland opgeleide politieagenten in Afghanistan niet zullen vechten tegen de Taliban, dit in antwoord op vragen van SP, GroenLinks en ChristenUnie naar aanleiding van andersluidende berichtgeving in de media.

Noot

- 1 Dit overzicht is gebaseerd op de berichtgeving in *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *sc Online*.

Recensies

Van heerensociëteit naar politieke marktplaats

Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 8506 942 3, 344 p., prijs: € 24,50

Sinds de Tweede Kamer het artikel over het schrappen van ongepast taalgebruik uit haar reglement van orde verwijderde, lijkt daar alles gezegd te mogen worden. De Kamervoorzitter heeft weliswaar nog sanctiemogelijkheden zoals het ontnemen van het woord, maar de praktische toepassing daarvan blijkt steeds problematischer. Dat leidde op sommige momenten al tot 'vergroving' van het debat. Daarmee lijkt een nieuwe parlementaire cultuur te ontstaan. De Nijmeegse onderzoekster Erie Tanja laat in haar proefschrift over hoe het er tussen 1866 en 1940 aan toeging in de Tweede Kamer zien dat 'vergroving' allerm minst een geheel nieuw verschijnsel is. Wat daaronder moet worden verstaan, stond en staat overigens niet geheel vast. Je kunt zeggen dat ook Kamerleden in de eerste helft van de twintigste eeuw, maar zelfs de 'heren' in de negentiende eeuw, 'er wat van konden' als het om verbaal geweld ging. Toen greep de Kamervoorzitter overigens nog wel altijd in.

In haar studie beschrijft Erie Tanja hoe geschreven en ongeschreven regels voor het parlementaire debat veranderden en welke bredere (institutionele) ontwikkelingen daarbij een rol speelden. De belangrijkste factoren waren ongetwijfeld de uitbreiding van het kiesrecht en de opkomst van meestal sterk ideologisch gerichte politieke partijen. Daarnaast wijzigde de inhoud die politici aan het begrip 'afgevaardigde' gaven. Kamerleden die zich in het midden van de negentiende eeuw nog de onafhankelijke afgevaardigden voelden van het electoraat in het eigen district, werden geleidelijk politici die vooral de standpunten van hun kiezers en – meer nog – van hun partij zo goed mogelijk moesten uitdragen.

Voor Kamerleden die het tijdperk van dat eerste 'type' afgevaardigden hadden meegeemaakt, was de komst van 'partijpolitici' bijna een cultuurschok. Niet alleen bleek 'Jan en alleman' Kamerlid te kunnen worden, ze gedroegen zich lang niet zoals 'heren' gewoon waren te doen. Ze kenden de parlementaire etiquette mogelijk wel, maar erkenden die allerm minst.

De toon, maar ook het doel van de debatten veranderde. Als concrete politieke successen niet konden worden behaald, dan moest in ieder geval de buitenwacht worden duidelijk gemaakt dat dit kwam doordat andere partijen voorstellen blokkeerden. Naast discussies in de Kamer werd het debat buiten het parlement belangrijk. Allereerst betrof dat partijbijeenkomsten, maar de opkomst van de pers zorgde evenzeer voor meer en breder publiek debat.

De parlementaire cultuurverandering beperkte zich niet tot omgangsvormen, maar – de auteur gaat er uitgebreid op in – vond ook haar weerslag in de werkwijze van de Kamer. Politieke meningsuitwisseling bleef uiteraard centraal staan, maar het debat werd wel steeds meer gereguleerd. Dat gold eveneens voor de voorbereiding van debatten over wetgeving. Niet voor niets waren het na 1888 confessionele Kamerfracties die het voortouw namen om het commissiestelsel geleidelijk in te voeren. Zij wilden hun programma goed en snel kunnen uitvoeren. Praktische oplossingen 'wonnen' het daarbij steeds meer van het vroegere ideaal van vrij discussiërende Kamerleden die overal een mening over mochten geven. Langsprekendheid werd toch wel wat hinderlijk. De komst van Kamerclubs (later fracties genoemd) was een andere belangrijke factor die bijdroeg aan een doelmatiger werkwijze in het parlement.

Het boek beschrijft het allemaal keurig en draagt in die zin zeker bij aan kennis van de ontwikkeling van het parlementaire bedrijf. Het functioneren van Kamer en Kamerleden kan nu eenmaal niet los worden gezien van opvattingen over wat als 'goede politiek' werd beschouwd. Er had – al is er begrip dat beperking onvermijdelijk is – in de studie wel wat meer aandacht mogen worden besteed aan de politieke constellatie waarin die veranderingen zich voltrokken. Door zo op het parlement te focussen, komen 'bovenliggende' factoren er wat bekaaid af. Er was immers niet alleen sprake van institutionele veranderingen, zoals uitbreiding van het kiesrecht, maar er kwam een veel 'programmatischer' benadering van problemen. Kende de negentiende eeuw feitelijk alleen kabinetten die steunden op een wisselende meerderheid (ook al kregen ze soms het etiket 'liberaal' of 'conservatief'), in de twintigste eeuw was steeds vaker sprake van meerderheidskabinetten, met een zekere binding tussen kabinet en Tweede Kamer. Voor het functioneren van de Tweede Kamer als geheel en voor dat van individuele Kamerleden speelde dat een belangrijke rol.

De studie van Erie Tanja laat wel goed zien dat de 'parlementaire cultuur' voortdurend aan verandering onderhevig is. Hoewel er voor een wetenschapper – zeker in een proefschrift – redenen kunnen zijn om geen bespiegeling te wijden aan wat zichzelf onder 'goede politiek' zou verstaan, had zo'n beschouwing niet misstaan. Er wordt immers nog wel eens met veel bewondering geschreven over het politieke bestel zoals we dat met name in de negentiende eeuw kenden. Hadden we, zo klinkt wel eens, nog maar onafhankelijke Kamerleden, zonder binding aan het kabinetsbeleid, zonder fractiediscipline, met een direct mandaat en met sterke banden met de 'eigen' kiezers. En was het parlement nu maar eens niet zo 'hyperig' en wat debatvaardiger. Vraag is dan natuurlijk of dat echt nu de enige vorm van 'goede politiek' was.

Hoewel dié vraag niet door dit boek wordt beantwoord, kan deze studie uiteraard wel bijdragen aan een beter inzicht in parlementaire cultuurveranderingen, zowel in het verleden als in onze tijd. Daarmee levert het boek tevens een nuttige bijdrage aan het debat daarover.

Bert van den Braak

De rode dominee A.S. Talma

Lammert de Hoop en Arno Bornebroek, *De rode dominee. A.S. Talma* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 94 6105 1103, 331 p., prijs: € 24,50

Een processie van Echternach, uitgevoerd in slow motion. Zo kan de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Nederland vanaf het eind van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog het best worden getypeerd. Nederland werd daardoor met ruime achterstand hekkensluiser vergeleken met de ons omringende landen.

Aan dominee, vakbondsman, antirevolutionair Tweede Kamerlid en minister Aristius Sybrandus Talma (1864-1916) heeft dat niet gelegen. Of toch wel? Had hij veel meer kunnen bereiken als hij gekozen had voor aansluiting bij een hervormingsgezinde stroming van een niet-christelijke partij? Die vraag bleef na lezing van deze boeiende biografie bij mij hangen.

Talma's optreden vond plaats tijdens de overgang van een overwegend agrarisch-ambachtelijke standenmaatschappij naar een industriële samenleving. Internationalisering, schaalvergroting en verdringing van menselijke arbeid door machines, ook in de landbouw, resulteerden in massale werkloosheid. Als jong predikant werd hij geschokt door de schrijnende armoede in de gezinnen van de lagere standen.

Vanuit die positie koos hij nadrukkelijk partij voor de arbeidende klasse. Niet tegenover de werkgevers maar gemotiveerd door het ideaal van de christelijke broederschap. Het Bergrede-ideaal van de Engelse christensocialisten vormde daarbij voor hem een belangrijke inspiratiebron. Dat leidde tot overtuigingen over het recht op emancipatie van arbeiders die botsten met conservatieve opvattingen die ook door de elites in protestants-christelijke kring breed werden gedeeld. De ruimte die hij als predikant voor zijn sociale activiteiten kreeg, dankte hij dan ook vooral aan de bijdrage die die leverden aan de verhoging van het kerkbezoek.

Vanuit die activiteiten raakte Talma ook al snel betrokken bij de christelijke arbeidersbond Patrimonium, waarvan hij tussen 1890 en 1900 bestuurslid en de belangrijkste adviseur was. Als verklaard tegenstander van de klassenstrijd koos de predikant ook politiek nadrukkelijk voor een christelijke partij. Het sociale actieplan dat Abraham Kuyper tijdens het eerste Christelijk Sociaal Congres van 1891 presenteerde, trok de Nederlands-hervormde predikant over de gereformeerde streep.

Dat bracht twee sterke persoonlijkheden met een heel verschillende instelling bij elkaar. Kuyper, de orthodoxe systeemdenker en de man van de antithese, die weigerde een coalitie te vormen met niet-christelijke partijen, tegenover Talma, de man van de daad, die dacht in termen van problemen en oplossingen, en geen moeite had om het streven naar sociale rechtvaardigheid te zien als een gemeenschappelijke drijfveer van christenen, socialisten en progressieve liberalen. In dat verschil lag niet de kiem waaruit vanzelfsprekend een harmonische samenwerking zou opbloeien.

Kamerlid werd Talma door Troelstra in 1901 te verslaan in diens eigen kiesdistrict Tietjerksteradeel. In hetzelfde jaar trad Kuyper aan met zijn christelijke kabinet. Door zijn keuze voor de ARP liet Talma zich opsluiten in een confessioneel politiek blok dat in meerderheid werd bevolkt door politici die op principiële gronden huiverig stonden tegenover een belangrijke rol van de overheid op sociaal terrein. Dat gold niet in de laatste plaats voor Kuyper zelf die beducht was voor de schending van de soevereiniteit in eigen kring van de organische verbanden die in zijn visie in de schepping zelf besloten lagen. Zijn eigen prioriteit lag bij de opbouw van een gereformeerde zuil, waarbij de schoolstrijd en uitbreiding van het kiesrecht vooropstonden. De organisatie van het eerste Christelijk Sociaal Congres had – wat hem betrof – vooral een defensieve achtergrond en was er primair op gericht om de onvrede bij de achterban van Patrimonium te bezweren over het gebrek aan aandacht voor de sociale kwestie binnen de ARP. In zijn rede tijdens dat congres overtuigde hij met zijn kritiek op het ontspoorde liberale kapitalisme, maar ontbraken voorstellen voor concrete oplossingen.

Ondanks de aankondiging van veel nieuwe sociale wetgeving in de eerste troonrede kwam daarvan tijdens het kabinet-Kuyper (1901-1905) weinig terecht. De wetten werden pas in het laatste regeringsjaar ingediend en niet meer behandeld. Door met zijn antithese scherp te polariseren tegen socialisten en liberalen en zich binnen de coalitie afhankelijk te maken van de steun van conservatieve geestverwanten, was het hem niet gelukt daarvoor werkbare meerderheden te organiseren. Zulks tot grote teleurstelling van de arbeiders van Patrimonium.

Na de verloren verkiezingen van 1905 voelde Kuyper zich 'voor schelm weggejaagd'. Bij de vorming van een nieuw christelijk kabinet in 1908 weigerden zijn confessionele bondgenoten hem opnieuw als premier te aanvaarden. Dat werd zijn jongere partijgenoot Heemskerk.

De gedreven Talma, die in dat kabinet minister van Arbeid werd, produceerde vervolgens in hoog tempo een stroom van wetsvoorstellen op het terrein van arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid. Wat bij de achterban van Patrimonium geestdrift opwekte, riep bij de sociaalconservatieve Kamerleden van christelijke huize echter vooral weerstand op. Die weerstand betrof niet zozeer de doelstellingen als wel Talma's voorkeur voor publieke boven private uitvoering; zulks om verbrokkeling, problemen van onverzekerde en eenzijdig door werkgevers gedomineerde uitvoeringsorganisaties tegen te gaan. Het gevolg was een stroperige behandeling en een stroom van concessies, waardoor er aan het eind van de rit van de ambitieuze plannen opnieuw teleurstellend weinig overbleef. Van de gefrustreerde Kuyper, die op cruciale momenten niet aarzelde de minister te betichten van staats-socialisme, onderzocht Talma hooguit halfhartige steun.

Intussen hadden de hoge ambities en hartstochtelijke verdediging ervan wel als een splitszwam binnen de ARP gewerkt. Bij de verkiezingen van 1913 verloor de ARP de helft van haar achttien zetels. Daarvan gingen vijf naar rechtse en vier naar linkse partijen. De samenbindende kracht van de christelijke levensbeschouwing bleek onvoldoende om een gemeenschappelijke visie te ontwikkelen op de aanpak van concrete maatschappelijke misstanden. Voor Talma zelf en de christelijke vakbeweging vormde dat een diepe teleurstelling.

Van de na zijn overlijden in protestantse kring gecultiveerde mythe dat Talma en Kuyper cendrachtig de fundamenteën gelegd hebben van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid laat deze doorwrochte bijdrage aan de parlementaire geschiedenis weinig heel.

Bert de Vries

Hand- en spandiensten van Wilhelmina en het einde van een tijdperk

D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Heemskerk (1908-1913) (= Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, jaargang 19)* (Meinema; Zoetermeer 2010) ISBN 978 90 211 4278 4, 199 p., prijs: € 18,90

Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert. De kabinetscrisis van 1907-1908* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 94 6105 300 8, 208 p., prijs: € 18,50

Tweeduizendvijfentwintig (in cijfers: 2.025) dagen – nooit langer is een Nederlands kabinet aan het bewind geweest. Dat record is in handen van het ministerie-Heemskerk (1908-1913). En dan te bedenken dat het als minderheidskabinet begonnen en 'in onvoorzichtigheid geboren' (Kuyper) was, en tijdens de rit ook nog de nodige bewindslieden verloor.

Over dat kabinet verschenen kort na elkaar twee boeken: een bundel met opstellen onder supervisie van de vu-emeriti Kuiper en Schutte en de monografie van Jan de Bruijn over de formatie van dit kabinet, feitelijk een uitgebreide versie van zijn bijdrage aan voornoemde bundel.

Wat en wie gingen er aan de komst van het kabinet-Heemskerk vooraf? In de winter van 1907 viel het liberale kabinet-De Meester, dat slechts met gedoogsteun van de sociaaldemocraten kon regeren, over de defensiebegroting. Ontbinding van de Tweede Kamer en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen werd door niemand op dat moment gewenst, waarop koningin Wilhelmina de antirevolutionaire fractievoorzitter Th. Heemskerk, de belangrijkste oppositiewoordvoerder tijdens het begrotingsdebat, opdracht gaf een rechts (confessioneel) kabinet te formeren. Juist het militaire vraagstuk had de belangstelling van de 27-jarige vorstin en dat achtte ze bij 'rechts' in goede handen.

Zes weken nadat hij de formatieopdracht had ontvangen kon Heemskerks kabinet worden beëdigd: drie ministers van antirevolutionaire huize, drie katholieken en drie niet-partijgebonden vakministers (op Buitenlandse Zaken, Oorlog en Marine). De formatie had zich voor het grootste deel buiten de publiciteit voltrokken, waardoor er door het journaal in die weken driftig werd gespeculeerd. Zo hadden, volgens het liberale *Vaderland*, de aspirant-ministers zich bij de formateur verdrongen (Heemskerk zou gezegd hebben: 'Ik heb te veel liefhebbers'), terwijl in werkelijkheid 'hand- en spandiensten' (De Bruijn) van Wilhelmina nodig waren om sommige ministerskandidaten het beslissende zetje te geven.

De gekozen titel (*Wilhelmina formeert*) prikkelt uiteraard en zal ook de huidige generatie politici – zeker zij die moeite hebben met de positie van het staatshoofd tijdens formaties – naar dit boek doen grijpen. Eerlijk is eerlijk: ofschoon Heemskerk wel degelijk een persoonlijk stempel op 'zijn' formatie drukte, kan na lezing van de ruim 160 pagina's tekst slechts worden beaamd dat Wilhelmina de voortgang van de werkzaamheden heeft geïnitieerd, gestimuleerd en beslissend heeft beïnvloed. Ook anderen vóór De Bruijn schreven over de verregaande bemoeienissen van de vorstin, maar haar rol, zoals die in deze nieuwe reconstructie naar voren komt, is nog prominenter dan werd aangenomen. Alles afwegende concludeert de auteur, met het nodige gevoel voor understatement, dat de koningin 'optimaal gebruik (heeft) gemaakt van haar constitutionele mogelijkheden om de formatie in de door haar gewenste richting te sturen'.

Die sturende rol van Wilhelmina diende ten minste twee belangen: behalve het al genoemde militaire vraagstuk was er haar en haar adviseurs veel aan gelegen om Abraham Kuyper als minister-president te weren. Ten eerste had de vorstin een persoonlijke hekel aan de leider der 'kleine luyden', maar daarnaast vond zij diens eventuele heroptreden politiek ongewenst: Kuyper was in haar ogen een volkstribuun die het land meer verdeelde dan verenigde, en daarmee zou hij een stabiel landsbestuur ernstig bemoeilijken. Een confessioneel minderheidskabinet – ook 'rechts' beschikte immers niet over een Kamermeerderheid – zou onder leiding van een minder polariserend optredende Heemskerk ook op steun van een aantal (behoudende) liberalen kunnen rekenen. Zo kent deze 'ministeriele crisis' een extra *file rouge*: het begin van het einde van het tijdperk-Kuyper. De tragiek van dat koningsdrama wordt mede door de aantekeningen van relatief onbekende protagonisten – zoals P.J. Vegelin van Claerbergen, directeur van het kabinet van de koningin, en het AR-Kamerlid J.H. de Waal Malefijt – overtuigend gedocumenteerd. Tussen Kuyper en Heemskerk zou het nooit meer

goed komen. Ervan overtuigd dat het Heemskerk was geweest die zijn politieke comeback bewust had gedwarsboomd, bleef Kuyper tot zijn overlijden in 1920 wrokken en zijn partijgenoot verwijten maken.

Hoe zorgvuldig ook gereconstrueerd, zelfs De Bruijn blijft met een enkele onbeantwoorde vraag zitten. De belangrijkste: waarom had *fractie*leider Heemskerk in december 1907 namens de antirevolutionairen het woord bij het beslissende debat over de oorlogsbegroting van het vorige kabinet gevoerd en niet de *militaire woordvoerder* A.S. Talma? Die 'ingreep' verleende het debat immers een grote(re) politieke lading. De Bruijn houdt het erop dat Heemskerk niet met voorbedachten rade handelde, maar dat – toen bleek dat de val van het kabinet-De Meester een reële mogelijkheid werd – hij en de andere confessionele partijen 'een tactisch spel (hadden) gespeeld door de tegenstanders in het ongewisse (over het stemgedrag van 'rechts', ws) te laten, om op die manier de "professionele tegenstemmers" van links uit hun tent te lokken'.

De Bruijns boek geeft ten slotte een fraaie inkijk in de werkwijze en mores van sommige parlamentsfracties van een eeuw geleden. Zo vond de christelijk-historische leider, Kuypers oude rivaal A.F. de Savornin Lohman, het tijdens de formatie 'onnooedig daarover partijgenooten te raadplegen', terwijl de katholieke Kamerclub juist een echte voorman ontbeerde: de ervaren J.A. Loeff genoot nog het meeste gezag, waar fractievoorzitter M.C.J.M. Kolkman dat gehad zou moeten hebben en waar W.H. Nolens pas aan het begin van zijn invloedrijke periode stond.

Dat *monseigneur* die positie in de eerste jaren van zijn leiderschap nog moest bevechten, vertelt Alexander van Kessel in zijn bijdrage aan de bundel van Kuiper en Schutte. In 1912 wilden conservatieve fractieleden hem zelfs ten val brengen! De auteurs van de artikelen belichten in de eerste plaats de biografie en het beleid van de individuele bewindslieden. Zo is er aandacht voor bijvoorbeeld het katholieke smaldeel in het kabinet, maar ook de defensie-, sociale en koloniale politiek komen ruimschoots aan bod. Tastbare resultaten van het kabinet op het gebied van politieke daden en wetgeving zijn, ondanks de lange zittingstermijn én de riante meerderheid na de verkiezingen van 1909, overigens eerder bescheiden te noemen.

Minstens zo interessant zijn daarnaast de bespiegelingen van Arno Bornebroek en Gert van Klinken over de plaats van het ministerie-Heemskerk in dit tijdsgewricht. Want: niet slechts Kuypers afscheid als partijleider werd ingeluid, maar ook diens antithesepolitiek had haar langste tijd gehad. Dat lag niet in de laatste plaats aan de *persoon* van de kabinetsleider: 'Heemskerk (verving) langzamerhand de polemiek door verzoening', schrijft diens biograaf Bornebroek in de bundel. 'De handreiking (...) maakte hem interessant voor de oppositie (...). Zo kroop hij langzaam uit de schaduw van de grote partijleider.' En daarmee stond uitgerekend Heemskerk, wiens stijl en taakopvatting als parlementariër en minister vooral negentiende-eeuws waren *geprägt*, aan het begin van een nieuwe, moderne manier van politiek bedrijven: 'Het idealistische model van "alles-of-niets" was bezig terrein te verliezen aan gematigde en pragmatische vormen van politiek.' (Van Klinken)

Merkwaardigerwijze ontbreekt een afzonderlijke bijdrage over de oorzaken van de verkiezingsnederlaag van 'rechts' in 1913 – de antirevolutionaire fractie werd meer dan gehalveerd (van 23 naar 11 zetels!) –, als gevolg waarvan het kabinet-Heemskerk zijn ontslag indiende. Opvallend daarbij was dat die teruglopende aantrekkingskracht bij het electoraat parallel liep aan de afnemende waardering voor Heemskerk cum suis bij koningin Wilhelmina

– zij, die de totstandkoming van dit kabinet immers zo had bevorderd. Zo'n artikel én een nauwkeurige(r) correctie van het manuscript hadden tot een nog waardevollere aanvulling van dit stukje parlementaire geschiedenis kunnen bijdragen.

Wim Slagter

Noot

- 1 In dit verband o.a.: J. Voerman, *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (Utrecht 1954); J. de Bruijn en G. Puchinger, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985); Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) en Arno Bornebroek, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van Justitie* (Amsterdam 2006).

Parlementaire geschiedenis als open boek

Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 94 6105 278 0, 267 p., prijs: € 29,90

Plannen voor staatkundige vernieuwingen nemen in de programs van politieke partijen niet zelden een prominente plaats in. Logisch, want de tijden veranderen en politici moeten daarop inspelen. Maar de politicus P.J. Oud waarschuwde in zijn *Honderd jaren* al, dat slechts hij allerlei hervormingen met vrucht zal kunnen nastreven, voor wie het verleden geen gesloten boek is. De auteurs van *Parlementaire geschiedenis van Nederland* bouwen niet alleen voort op het werk van Oud maar hebben zich kennelijk ook door deze woorden laten inspireren.

Bosmans en Van Kessel gaan kort in op de periode 1840-1940 en wijden ook een hoofdstuk aan de bezettingsperiode. De hoofdinhoud van het boek wordt gevormd door een chronologische beschrijving van de verschillende kabinetsperioden vanaf de bevrijding tot en met de totstandkoming van het kabinet-Rutte. Er is echter geen sprake van een dorre opsomming van feiten. De auteurs brengen de geschiedenis tot leven door bij elke kabinetsperiode stil te staan bij de politieke situatie van het moment, het verloop van de verkiezingsstrijd en de kabinetsformatie om vervolgens de politieke krenten uit de pap te halen: wat waren de politiek spannende discussies, hoe liep het af met individuele bewindslieden en met het kabinet?

De waarde van het boek zit mijns inziens vooral in de onderlinge verbanden die worden gelegd. Zo is het interessant om te vergelijken welke procedures gevolgd worden als een kabinet voortijdig ten val komt. Na de val van het vierde kabinet-Drees in 1958 was de conclusie dat Kamerontbinding de enige uitweg vormde, maar Beel vond dat daarvoor een niet-demissionair kabinet de verantwoordelijkheid moet dragen, waarna hij binnen elf dagen een kabinet onder zijn leiding formeerde. In 1966, na de val van het kabinet-Cals, handelde hij volgens hetzelfde recept, zij het dat toen een minderheidskabinet onder leiding van Zijlstra werd geformeerd. Maar toen in 1977 het kabinet-Den Uyl in het zicht van de haven strandde, was de conclusie dat een demissionair kabinet wel de verantwoordelijkheid voor

Kamerontbinding kan dragen. In 2006, toen het kabinet-Balkende III viel, bleek dat de gevolgen van de keuze voor een missionair kabinet om Kamerontbinding te bevorderen niet onbelangrijk zijn. Balkenende ontleende daaraan het recht om zich geenszins terughoudend op te stellen met zijn minderheidskabinet. In zulke situaties is het belangrijk de regels van (ongeschreven) staatsrecht te kennen, maar ook te beseffen dat die regels steeds in een concrete politieke situatie moeten worden gehanteerd.

Wat dat betreft komt deze parlementaire geschiedschrijving op een goed moment. De auteurs wijzen erop, dat na de verkiezingen van 2002 en 2003 sprake was van een grote toestroom van nieuwe Kamerleden in korte tijd: 76 in 2002 en nog eens 39 een jaar later. Geen wonder dat daardoor de gemiddelde parlementaire ervaring tot een minimum was gedaald, te weten ruim vier jaar, terwijl deze tien jaar eerder nog meer dan het dubbele was. Begin 2011 was de gemiddelde ervaring opnieuw ruim vier jaar. Na de verkiezingen van juni 2010 werden in totaal 57 Kamerleden beëdigd, die nog niet eerder Kamerlid waren. Dit beeld werd nog versterkt doordat sedertdien tot het zomerreces 2011 nog eens 11 Kamerleden zijn vervangen door iemand die niet eerder Kamerlid was. Bij zo weinig ervaring is het gemeenschappelijk staatkundig geheugen in de Tweede Kamer verontrustend klein.

Daarvoor zijn allerlei oorzaken aan te voeren, die niet of moeilijk te beïnvloeden zijn. Maar het probleem is belangrijk genoeg om er serieus aandacht aan te besteden. Veel problemen van vandaag hebben zich immers in enigerlei vorm al eerder voorgedaan. De oplossing van toen hoeft niet altijd die van vandaag te zijn. Maar wie niet weet wat daarover in het verleden aan de orde is geweest, welke achtergronden en argumenten toen een rol hebben gespeeld, staat in het debat van vandaag op achterstand. Hier ligt waarschijnlijk een van de oorzaken van de relatief zwakke positie van de Kamer tegenover de regering en van de oppositie tegenover (beoogde) coalitiepartijen.

Met de *Parlementaire geschiedenis van Nederland* bieden Bosmans en Van Kessel een uitstekend hulpmiddel voor politici, ambtenaren en andere geïnteresseerden om hun kennis op het gebied van de parlementaire geschiedenis bij te spijkeren. Het boek biedt in relatief kort bestek een schat aan informatie. Feiten en ontwikkelingen worden geschetst en ingekleurd, zonder dat de auteurs blijken geven van vooringenomenheid naar bepaalde kanten. Zo schrijven zij dat voor de Paarse partijen tijdens het kabinet-Kok I machtsbehoud steeds meer een doel op zichzelf werd, maar zij voegen eraan toe, dat de partijen daarmee in dezelfde val traptten als de christendemocraten acht jaar eerder. Op deze manier wordt de lezer betrokken bij de geschiedschrijving. Hij hoeft het met de schrijvers niet altijd eens te zijn, maar wordt wel geprikkeld tot nadenken.

In een geschiedenisboek moeten voortdurend keuzen worden gemaakt. Wat is belangrijk en gaat de actualiteit van het moment te boven? Ook met betrekking tot de presentatie van de gegevens kunnen er wensen blijven. Zo zou de toegankelijkheid van de stof bevorderd worden als een zakenregister zou worden toegevoegd. Dan zou ieder direct kunnen zien dat het akkoord van Wassenaar niet alleen staat voor het formatieakkoord van 1963 maar ook voor het sociaal akkoord van 1982.

Lezing van dit boekwerk was voor mij een 'feest der herkenning'. We wensen dit feest aan velen toe.

Gert Schutte

Zestig jaar SER: inbreng, werking en invloed

T. Jaspers, B. van Bavel en J. Peet (red.), *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak* (Boom; Amsterdam 2010) ISBN 978 94 6105 108 0, 296 p., prijs € 34,90

Over het poldermodel in relatie tot de werking van politieke en economische besluitvorming in Nederland is al veel geschreven, maar het aantal studies gericht op de inbreng, werking en invloed van het toporgaan van dat model, de Sociaal-Economische Raad (SER), is tot dusver beperkt gebleven. Alleen al in dat licht is deze studie van een groep overwegend Utrechtse wetenschappers een welkome aanvulling. Dit interdisciplinaire gezelschap bestudeerde in opdracht van de zestigjarige SER kortweg hoe en op welke terreinen de SER heeft geacteerd in jaren van opeenvolgende economische, politieke en maatschappelijke veranderingen en in hoeverre de Raad daarbij (mede)bepalend was voor de sociaaleconomische agenda. Deze bundel bewijst dat het goed mogelijk is een serieuze studie te combineren met gepast feestvertoon door een jarige die tevens opdrachtgever is.

Als relatief klein orgaan heeft de SER in zijn bestaan honderden, naar inhoud en betekenis sterk verschillende adviezen aan de regering afgeleverd. De meeste van die adviezen waren verplicht op grond van wetgeving, al was die verplichting vooral een uitdrukking van de wens tot inschakeling van het bedrijfsleven bij de sociaaleconomische beleidsvorming. Wie de SER-archieven kent, weet wat een ongekende hoeveelheid documentatie, denkkracht en jarenlange meningsvorming achter die adviezen schuilgaan. Met een thematische clustering hebben de auteurs een groot deel van die SER-inspanningen geïnventariseerd, geanalyseerd en proberen te duiden in de context van hun tijd. Daarnaast is de SER als organisatie geplaatst in zijn historische context en is ook het zelfbeeld van de SER over zijn rol in de Nederlandse overlegeconomie meegenomen.

Te prijzen is dat de meeste auteurs genuanceerd en goed onderbouwd te werk zijn gegaan en *en passant* afdingen op de twee even klassieke als kennelijk onuitroeibare clichés die met name in de politieke en parlementaire journalistiek veelvuldig worden herhaald. Aan de ene kant zou de SER namelijk achter de schermen de Haagse besluitvorming door regering en parlement goeddeels naar zijn hand zetten. Aan de andere kant wordt de SER in tijden van verdeeldheid neergezet als vertragend praatcircuit van belangengroepen. Niet voor niets is de uitspraak van Frits Bolkestein – ‘SER staat voor Sociaal-Economische Rem’ – in journalistiek Den Haag nog altijd een *running gag*. De bijdragen van Ido de Haan (politieke context SER), Lex Heerma van Vos (loonbeleid en arbeidsparticipatie), Joop Schippers (economisch structuurbeleid), Jan Luiten van Zanden (economische groei en duurzaamheid) en Jan Peet (zelfbeeld en zelfinzicht SER) verdienen waardering en nodigen uit tot vervolgonderzoek.

De bijdrage van Teun Jaspers en Frans Pennings over sociale zekerheid en zorg is echter een flinke dissonant. Deze beperkt zich tot een lange beschrijving van bekende feiten en standpunten, gevolgd door enkele wel erg gemakkelijke conclusies. Nog pijnlijker is hun volledige voorbijgaan aan de studie van Doreen Arnoldus uit 2007 over het overleg in de SER over de sociale zekerheid tussen 1967 en 1984.¹ Juist op dit voor de SER zo belangrijke werkterrein trok Arnoldus belangwekkende conclusies over het overleg in de SER betreffende de sociale zekerheid, de geldende institutionele spelregels in dat domein en de (moeizame) wisselwerking tussen SER en politiek.

De opzet en uitwerking van dit boek zorgen ervoor dat de meeste spelers in de polder over het algemeen goed tot hun recht zijn gekomen. Alleen de rol van het parlement in het hele proces van advisering, (informele) beïnvloeding en besluitvorming komt naar mijn idee te veel op ad hoc basis terug. Ongetwijfeld onbedoeld blijft daardoor de indruk hangen dat het parlement een verplicht nummer in het parcours is en als medewetgever beperkt ‘meepol-dert’. Natuurlijk, het parlement liet zich bij voorgenomen wetgeving meer dan eens op grond van hogere politieke belangen overtuigen of afbluffen, maar niet zelden ging de Tweede Kamer ook op basis van SER-adviezen voor en achter de schermen in de slag met de regering om beleid of wetgeving bij te buigen of zelfs van koers te doen veranderen. De kracht van de SER-advisering was dat die meestal kwalitatief onomstreden was en inhoudelijke keuzes en consequenties scherp in kaart bracht. Op diverse momenten zijn ministers en hun ambtenaren nerveus gemaakt toen de Kamer hen met SER-rapporten om de oren sloeg. De Prijzenwet (1961 en 1964) en het uiteindelijke sneuvelen van de Wet arbeidsvoorwaardenontwikkeling gepremieerde en gesubsidieerde sector in de jaren negentig zijn maar enkele voorbeelden.

Die rol van de SER – het duiden van verworven draagvlak, het analyseren en zichtbaar maken van beleidskeuzes en alternatieven voor besluitvormers en uitvoerders – komt nadrukkelijk terug in de balans die Bas van Bavel opmaakt. De stelligheid waarmee hij de toegevoegde waarde van de SER beschrijft – afgezet tegen de eerdere bijdragen – is mij net iets te groot, maar veel belangrijker vind ik zijn nuchtere constatering dat de SER en ons poldermodel voor onze economie en samenleving voor- en nadelen hebben, eenvoudig deel zijn van een traditie die we nu eenmaal hebben, en wondermiddel noch probleemmodel zijn. Deze vaststelling ondersteunt mijn stelling dat deze studie thuishoort in het rijtje van aanbevelenswaardige werken voor eenieder die zich een oordeel wil vormen over de polder van gisteren en vandaag.

Willem Camphuis

Noot

- 1 D. Arnoldus, *In goed overleg? Het overleg over de sociale zekerheid in Nederland vergeleken met België 1967-1984* (Amsterdam 2007).

Het GPV: de padvindende van het Nederlandse parlement

Ewout Klei, *‘Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek.’ Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3609 0, 454 p., prijs: € 29,95

Toen ik een jaar of acht was, besprak ik met een vriendinnetje de Tweede Kamerverkiezingen van die dag. Omdat haar ouders ook wel eens naar de kerk gingen, was ik ervan overtuigd dat deze mensen op het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) zouden gaan stemmen, *want dat doen echte christenen*. Ik leefde in de veronderstelling dat er helemaal geen andere fatsoen-

lijke partij was. Het was daarom een vreemde ontdekking dat de ouders van het vriendinnetje niet voor het GPV kozen. Jaren later zou ik pas ontdekken waarom. Ik was onderdeel van de gereformeerd-vrijgemaakte minizuul, en zij niet. Dit was de enige zuil die overleefde tot in de jaren negentig en het was ook de zuil waarin Ewout Klei opgroeide.

Dat Klei uit de vrijgemaakte hoek komt, is merkbaar in zijn proefschrift over het GPV, *'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'*. Hij weet de lezer op pakkende wijze mee te nemen in de GPV-discussies over het ware geloof, de ware kerk en de ware politieke partij. Al lezende voel je de sfeer die in het GPV heerste, een sfeer waarbij de behoefte aan rechtlijnigheid zo groot was, dat de stap naar bekrompenheid snel was gemaakt.

De partij die in het boek centraal staat, stond bekend om haar sterke verbondenheid met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). In de winter van 1944 maakte een deel van het gereformeerde smaldeel zich vrij van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het GPV kwam in 1963 voor het eerst in de Tweede Kamer en bleef daar met een of twee zetels vertegenwoordigd, tot hij in 2000 met de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) opging in de ChristenUnie. Klei beschrijft de gebeurtenissen binnen het GPV chronologisch van de oprichting in 1948 tot de fusie. Een belangrijke vraag die hij zichzelf stelt is of het GPV wel of geen folklore was. Dit onderzoekt hij aan de hand van drie thema's.

Het eerste thema is de partijcultuur. Karakteristiek hiervoor was de band met de vrijgemaakte kerk, vooral in de vroege jaren door haar leden beschouwd als de enige 'ware kerk'. Deze exclusieve band was bepalend voor de discussies die binnen de partij speelden. De manier waarop Klaas Schilder – de theoloog die aanleiding tot en voortrekker van de Vrijmaking was – redenceerde, zorgde voor een alles-of-nietsmentaliteit binnen het GPV. Discussies werden vaak op de spits gedreven en de partij werd door dissidenten steeds weer 'in de crisis' gebracht. Klei illustreert dit met allerlei anekdotes. Een gemis in de beschrijving van deze kwesties is de theologische verdieping. Dit lijkt voor de parlementaire geschiedschrijving niet de meest relevante factor, maar het belang van theologie en theologische redenering was ongekend groot in het GPV. Een ander kenmerk van de partijcultuur was het wij-gevoel van de GPV'ers. De partij zonderde zich bewust af van andere partijen en wilde in eerste instantie niet samenwerken. Eigenlijk liepen de vrijgemaakten zo'n dertig jaar achter op de andere zuilen. Het GPV zou in de jaren negentig pas afbrokkelen en samenwerking met andere partijen accepteren.

Het tweede thema dat Klei behandelt is de politieke relevantie van het GPV. De criteria voor politieke relevantie die uit de literatuur bekend waren – meedoen in een coalitie, een gewetensfunctie of het organiseren van buitenparlementaire acties – blijken voor het GPV niet of nauwelijks op te gaan. Klei komt daarom met andere criteria. Ten eerste het dreigen met een coalitie om de coalitieonderhandelingen te beïnvloeden en ten tweede het geven van gedoogsteun, een politieke constructie die sinds het kabinet-Rutte zeker als politiek relevant erkend zal worden. De rol die GPV-parlementariërs Piet Jongeling en Gert Schutte op zich namen – vaak getypeerd als het (staatsrechtelijk) geweten van de Tweede Kamer –, maakte dat de partij ook in de Kamer relevant was. Het GPV had volgens Klei geen macht, maar deed er toch toe, omdat ze invloed had.

De ruimte die het GPV kreeg om zijn standpunten uit te dragen beschrijft Klei aan de hand van wat de vier vrijgemaakt-gereformeerde Tweede Kamerleden in de Kamer bereikt hebben en hoe zij de discussie daar aangingen. Onder andere door de status van staatsrechtelijk

geweten van de Kamer werd er naar de GPV-parlementariërs geluisterd, en ook de uitzonderlijke achtergrond van de kleine partij gaf aanleiding tot aandacht van de pers. Het sterke wij-gevoel binnen het GPV droeg er vaak aan bij dat negatieve uitingen over of het negeren van het GPV als marginalisering werd gevoeld. Het gevoel van marginalisering en irrelevantie droeg voor een belangrijk deel bij aan het inzicht dat een fusie met de RPF nodig was.

‘Dat het GPV folklore was, heeft deze studie duidelijk aangetoond,’ zo concludeert Klei. Van Dale definieert folklore als ‘oude gewoonten die min of meer in ere worden gehouden’; deze definitie is inderdaad van toepassing op het GPV zoals Klei het beschrijft. Het was een partij die bleef vasthouden aan waarden die na de jaren zestig ouderwets en kleinburgerlijk werden gevonden. Klei haalt een typering van NRC-columnist Henk Broekhuis aan, die GPV’ers vergelijkt met padvinders.¹ Niemand wil bij de padvinderij want de gewoonten en tradities zijn achterhaald. Maar zouden ze die laten varen, dan zouden het geen padvinders meer zijn. Het voortbestaan van de gewoonten en tradities geeft daarom een gevoel van vertrouwdeheid, ‘goddank, er zijn nog echte padvinders’. Zo folkloristisch, maar toch ook zo vertrouwd als de padvinders, zo waren eigenlijk ook de vrijgemaakten en hun GPV.

Marloes van de Kolk

Noot

- 1 NRC Handelsblad, 17 september 1971.

Fedde Schurer, een Friese atoompacifist

Johanneke Liemburg, *Fedde Schurer 1898-1968. Biografie van een Friese koerier* (Friese Pers Boekerij; Leeuwarden 2010) ISBN 978 90 3300 868 9, 568 p., prijs: €39,50

Friesland heeft belangrijke volksvertegenwoordigers geleverd. Dat geldt niet alleen voor de rechterzijde – denk aan de antirevolutionaire Gerbrandy en Zijlstra die het allebei tot premier schopten – maar zeker ook voor de linkerzijde.

De allereerste socialist in de Tweede Kamer, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, was weliswaar een Amsterdammer, maar werd wel afgevaardigd door een Fries district. De volbloed Friezen Pieter Jelles Troelstra en J.W. Albarda waren samen meer dan vier decennia fractievoorzitter van de SDAP. De niet minder Friese Anne Vondeling was enige tijd aanvoerder van de PVDA-fractie. Hoewel van kleiner formaat past ook de sociaaldemocraat Fedde Schurer (1898-1968) in dit rijtje.

Schurer past ook in een ander rijtje: dat van Kamerleden die tevens hoofdredacteur waren van een krant. In het tijdperk van de verzuiling waren dat er velen: van Kuyper en Schaepman tot Bruins Slot en Romme. Ook Friesland kende zulke personele unies: Troelstra was onder andere hoofdredacteur van *De Sneeker Courant* en *Het Volk*, Hendrik Algra van het *Friesch Dagblad* en Schurer zelf van de *Friese Koerier*, een eigenzinnige krant in Heerenveen.

Het boeiende levensverhaal van Fedde Schurer is nu mooi geboekstaafd door Johanneke Liemburg, burgemeester van Littenseradiel, die zelf ook journalist en Kamerlid voor de PvdA is geweest maar – de tijden zijn veranderd – niet gelijktijdig. Haar biografie geeft een goed beeld van de veelzijdigheid van Schurer. Op twaalfjarige leeftijd begonnen als timmermans-knecht, was hij achtereenvolgens onderwijzer, journalist en politicus. Daarnaast verwierf hij faam als voorman van de Friese beweging, als Fries dichter en als vertaler (onder andere van de gedichten van Heinrich Heine en van de Psalmen).

Schurer was een principieel man. Hij kwam uit een gereformeerd gezin in Drachten maar moest niets hebben van het ‘benauwende en zelfgenoegzame’ klimaat dat daarbij hoorde. Hij bleef christen maar verloor zijn geloof in de Gereformeerde Kerk en de Antirevolutionaire Partij. Net als de linkse dominee J.J. Buskes stapte hij over naar de Christelijk-Democratische Unie, die hem in 1929 kandidaat stelde voor de Tweede Kamer. Tijdens de verkiezingscampagne, die hem overigens geen Kamerzetel opleverde, pleitte hij voor internationale ontwapening.

Het bestuur van de christelijke school in Lemmer, waar Schurer onderwijzer was, vond dat diens vrijzinnige en pacifistische ideeën niet door de gereformeerde beugel konden en spande met hulp van de antirevolutionaire advocaat Gebrandy, de latere premier, een ontslagprocedure aan. Schurer verloor en vertrok naar Amsterdam, waar hij onderwijzer werd op een openbare school. Vanaf 1935 was hij daarnaast lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland.

Na de oorlog, waarin hij ‘behulpzaam’ was in het verzet zonder zelf een echte verzetsman te worden, stapte Schurer over naar de journalistiek. Hij werd hoofdredacteur van het voormalig verzetsblad de *Heerenveensche Koerier*, later herdoopt tot *Friese Koerier*. Jarenlang zou hij samenwerken met de man die hem zou opvolgen als hoofdredacteur, Laurens ten Cate, als lid van het PvdA-bestuur ook een partijganger.

Principieel bleek Schurer andermaal toen hij zich inzette voor het recht om Fries te spreken in de rechtszaal. Op 19 oktober 1951 beschuldigde hij kantonrechter S.R. Wolthers van ‘kinderachtig, beledigend en treiterend optreden’ tegenover een dierenarts die zich alleen in het Fries wilde verdedigen. Door vol te houden dat hij officieel geen Fries verstond had Wolthers het Friese volk ‘openlijk geprovoceerd’. Daarop werd Schurer vervolgd wegens belediging van een ambtenaar in functie. Na de rechtszitting op 16 november 1951 braken in het centrum van Leeuwarden ernstige rellen uit, die de geschiedenis zouden ingaan als ‘Kneppelfreed’, knuppelvrijdag.

De zaak trok de aandacht van politiek Den Haag en in de Kamer nam Gerbrandy, inmiddels oud-premier, het voor taalgenoot Schurer op. Deze werd in hoger beroep veroordeeld tot een geldboete van honderdvijftig gulden, maar mede dankzij deze zaak kwam er wel schot in de taalkwestie. In 1955 werd in Friesland tweetalig lager onderwijs mogelijk en een jaar later werd in het rechtsverkeer niet alleen het afleggen van de eed in het Fries, maar ook het verdere gebruik van het Fries toegestaan tenzij dit de rechtsgang belemmerde.

Tijdens zijn Kamerlidmaatschap van 1956 tot 1963 heeft Schurer dit succes niet geëvenaard. Zo was zijn pleidooi voor de afsluiting van de Lauwerszee, gezien de Fries-Groningse lobby, nauwelijks opzienbarend. Het enige punt waarop hij zich echt profileerde was zijn atoompacifisme. Maar in de Kamer maakte zijn opstelling niet zoveel verschil, omdat de overgrote meerderheid instemde met nucleaire bewapening in NAVO-verband. Wel leidde zijn standpunt binnen de PvdA-fractie en de partij tot heftige discussies. Kopstukken als

Jaap Burger en Marinus van der Goes van Naters vonden het ongehoord dat drie fractieleden – behalve Schurer ook Huub Franssen en Jo Koopman – openlijk van de partijlijn afweken.

Het is jammer dat Liemburg de ervaringen van Fedde Schurer in de Tweede Kamer niet wat uitvoeriger heeft beschreven. We komen relatief weinig aan de weet over zijn opereren binnen de fractie en de partij en zijn omgang met andere Kamerleden. Ook de relatie tussen de duizenden hoofdredactionele commentaren die hij schreef en zijn werk als volksvertegenwoordiger blijft enigszins onderbelicht.

Toch is de conclusie wel duidelijk: Schurers atoompacifisme werd binnen de partij wel gedoogd, maar had weinig effect. De Pacifistisch-Socialistische Partij spon er bij de verkiezingen van 1963, waaraan Fedde Schurer niet meer meedeed, garen bij. Zij steeg van twee naar vier zetels, de PVDA verloor er vijf.

Piet Hagen

Politieke onrust en continuïteit: regering en parlement in de jaren 1963-1967

Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 8 (Boom; Amsterdam 2010) ISBN 978 94 6105 362 6, 614 p., prijs: € 39,90

In de naoorlogse parlementaire geschiedenis vormen de jaren 1963-1967 een bijzonder spannende en cruciale periode. Zonder tussentijdse verkiezingen kende Nederland in deze periode drie kabinetten van wisselende samenstelling. Tegelijkertijd werd zowel in politiek als maatschappij duidelijk dat de verzuilde politieke cultuur van de jaren vijftig aan het verdwijnen was. De verkiezingsuitslag van 1963 paste nog geheel in het verzuilde naoorlogse patroon, terwijl die van 1967 met het sterke verlies van de KVP (van 31,9 naar 26,5%) en de als sensationeel beschouwde opkomst van D'66 (4,5%) een nieuwe tijd aankondigde. Zo bezien vormen deze jaren een draaipunt in een vernieuwende tijd. De met het vertrek van Willem Drees in 1958 ingezette generatiewisseling was in 1963 voltooid en de jongere generatie, doorgaans wel met veel politieke ervaring, werd geconfronteerd met veranderende politieke spelregels. Politiek gezag was geen vanzelfsprekendheid meer en wie 'regentesk' optrad had de tekenen des tijds niet begrepen. In een geleidelijk ontzuilend land veranderde de relatie tussen kiezer en gekozene, terwijl ook de media een nieuwe, onafhankelijker, plaats zochten. Vooral de snelle verdere verspreiding van televisie speelde in deze politiek culturele veranderingen een centrale rol en in de nacht van 13 op 14 oktober 1966 werd televisiekijkend Nederland voor het eerst 'live' getuige van de val van een kabinet. Het midden van de jaren zestig was niet in de laatste plaats de periode waarin onder andere met Provo traditionele gezagsverhoudingen aan de kaak werden gesteld en het herhaaldelijk – onder andere in het zogenaamde Bouwvakkersoproer in juni 1966 – tot harde botsingen met de politie kwam. Ook op deze

uitdaging dienden regering en parlement een antwoord te geven. In sociaaleconomisch en financieel opzicht explodeerden in de periode 1963-1967 de lonen, dreigde oververhitting van de economie en stonden in 1965/1966 begrotingsproblemen hoog op de politieke agenda. Ten slotte waren deze jaren een periode van hoog oplopende politieke emoties rond het Koninklijk Huis: de huwelijken van prinses Irene met de Spaanse Carlist Hugo de Bourbon Parma (1964) en van prinses Beatrix met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg (1965-1966) leidden tot veel politieke ophef en spanningen.

Het zijn deze vraagstukken die centraal staan in deel 8 van de serie *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, dat onder de titel *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* verscheen. Sinds het in 2001 verschenen deel 5 uit deze serie over het kabinet-Drees III (1952-1956) heeft het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) gelukkig afscheid genomen van de monumentale departementsgewijze beschrijvingen die weliswaar veel informatie boden, maar waarbij de lezer al snel het spoor bijster raakte in het spreekwoordelijke bos met veel bomen. Sindsdien is gekozen voor politieke analyse met hoofdzakelijk aandacht voor 'spanningsvolle' momenten binnen de regering, in het parlement en in de wederzijdse verhouding. Dergelijke momenten waren er veel in de jaren tussen 1963 en 1967 en het is de grote verdienste van de redacteurs Peter van der Heiden en Alexander van Kessel dat zij – samen met een flink aantal andere auteurs van het CPG – die doelstelling geheel waarmaken.

Aantrekkelijk is dat de periode 1963-1967 als één geheel wordt geanalyseerd en niet in drie korte kabinetsperiodes wordt geknipt. Zo ontstaat goed inzicht in de mate van (dis)continuïteit op belangrijke beleidsterreinen als het omroepvraagstuk, de overheidsfinanciën en de economie. Overtuigend schrijven Van der Heiden en Van Kessel in hun conclusies dat ondanks de verschillende intenties – het kabinet-Cals was als enige aangetreden met krachtige hervormingsretoriek – vooral de continuïteit tussen de drie kabinetten in het oog springt. De economische situatie en de korte levensduur van de kabinetten, aldus de redacteurs, drukten een zwaarder stempel op het beleid dan de politieke kleur van de regeringspartijen. Ook wanneer dit misschien niet eens zo verrassend is, het vaak zo versnipperde beeld over de jaren 1963-1967 wordt nadrukkelijk gecorrigeerd.

Continuïteit bestond ook in de langdurige en intensieve bemoeienis van de minister-presidenten Marijnen (1963-1965) en Cals (1965-1966) met het Koninklijk Huis. Ook hun voorganger uit de jaren vijftig, Willem Drees, had veel tijd aan crisismanagement rond het Hof (Greet Hofmans-affaire) moeten besteden. Hadden ten tijde van Drees politiek en pers nog een grote terughoudendheid betracht, in de jaren zestig lagen de kwesties op straat en werd ook hierin duidelijk dat de jaren vijftig definitief voorbij waren. In een genuanceerd en goed geschreven overzicht maakt Jan Willem Brouwer duidelijk hoe Marijnen Nederland in de Irene-affaire langs de afgrond van een constitutionele crisis loodste en het enige tijd duurde voordat kabinet en koningin op één lijn zaten.

Terugblikkend in 1990 noemde oud-minister en Kamerheer van koningin Juliana, W.F. de Gaay Fortman, de Irene-kwestie weliswaar een opgeblazen zaak rond een onbezonnen meisje, maar de emoties waren in 1964 hoog opgelopen. De prinses was in het geheim katholiek geworden, onttrok zich aan bemoeienis van het kabinet, maakte ruzie met haar ouders die op hun beurt het kabinet slechts mondjesmaat informeerden en aanvankelijk op eigen houtje opereerden. Daarbij kwam dat Irenes geliefde aanspraak maakte op de Spaanse troon

en de Bourbons van het huwelijk een politieke manifestatie wilden maken. Voorts riep het huwelijk de theoretische vraag op of Nederland eventueel een katholiek staatshoofd zou kunnen 'accepteren', hetgeen tot protestants-katholieke spanningen leidde. Van een andere orde waren de emoties een jaar later ten tijde van de verloving van Beatrix en Claus, maar opnieuw moest een minister-president uiterst behoedzaam manoeuvreren en werd duidelijk hoe snel privé- en staatsaangelegenheden rond het Hof in elkaar verstrengeld raken en een gevaarlijke dynamiek kunnen ontwikkelen. Premier Cals trok daaruit de consequentie en formuleerde nieuwe richtlijnen, waarmee de ministeriële verantwoordelijkheid verder in de privésfeer van de Oranjes doordrong.

Een centrale rode draad in de jaren 1963-1967 vormde de politieke discussie over veranderingen in het omroepbestel en het is verhelderend de gehele omroepkwesitie in één lopend verhaal gepresenteerd te krijgen. Deskundig loodst redacteur Peter van der Heiden langs de details van vier jaar omroepbeleid zonder de grote lijnen uit het oog te verliezen. Een tweede televisiekanaal was in aantocht en een derde lag in het verschiet, en de vraag rees hoe de uitbreiding van zendtijd zou moeten verdeeld. Over de noodzaak dat het bestaande bestel moest worden opengesteld voor nieuwe zendgemachtigden bestond overeenstemming, maar over de wijze waarop liepen de meningen sterk uiteen. CHU en VVD achtten de tijd rijp voor commerciële televisie en wilden de inkomsten uit televisiereclame ten goede laten komen aan die omroepen in wier zendtijd de reclame werd uitgezonden. ARP, KVP en PVDa wilden zo ver niet gaan en zochten naar oplossingen dichterbij het bestaande bestel. In het kabinet-Marijnen ontstond aldus een patstelling tussen CHU en VVD enerzijds en ARP en KVP anderzijds, waarna Marijnen zijn ontslag aanbood. Het daarop volgende kabinet-Cals (KVP, ARP en PVDa) kon worden geformeerd omdat deze drie partijen wel een gezamenlijke, meer conserverende lijn in het omroepbeleid hadden. Maar ook dit kabinet bracht geen nieuwe omroepwet in het *Staatsblad*, omdat het ten val kwam voordat de parlementaire behandeling was afgerond. Het was het kabinet-Zijlstra (ARP, KVP) dat in grote haast nog voor de verkiezingen van 1967 met steun van de oppositionele PVDa het oude ontwerp door de Kamer loodste. Een politieke slalom die op het gebied van regeringsvorming vooral de confessionele partijen en de VVD ten goede kwam: het tussen deze partijen explosieve omroepthema was geneutraliseerd, waarmee een belangrijk struikelblok voor hernieuwd confessioneel-liberaal samengaan terzijde was geschoven.

De belangrijkste politieke kwestie van de jaren 1963-1967 was ongetwijfeld de Nacht van Schmelzer, die tot de val van het kabinet-Cals leidde en in de politieke geschiedschrijving tot veel mythevorming heeft geleid. Schmelzer zou doelbewust het kabinet hebben laten vallen en de beroemde Nacht zou een cesuur zijn geweest in de naoorlogse geschiedenis die een diepe kloof tussen 'rood' en 'rooms' tot gevolg zou hebben gehad. De werkelijkheid was een stuk genuanceerder, zoals ook andere historici in het verleden al hadden duidelijk gemaakt. In het hoofdstuk over de Nacht maakt redacteur Van Kessel definitief een einde aan alle mythevorming en analyseert voortreffelijk dat dieperliggende spanningen tussen de KVP en de PVDa over het financieel-economisch beleid, onhandig optreden van bewindslieden, tegengestelde partijbelangen en interne politieke onrust in confessionele en sociaaldemocratische kring een conglomeraat aan factoren vormden die aan het korte bestaan van het kabinet-Cals een einde maakten. De Nacht, aldus van Kessel, was geen cesuur, maar slechts een katalysator in een breder proces van veranderende partijpolitieke verhoudingen.

Rondom de Nacht van Schmelzer bevat voorts uitvoerige verhandelingen over onder andere het financieel-economisch beleid, over talloze politieke gevechten achter en voor de schermen tussen premiers, ministers en fractievoorzitters, over drie kabinetsformaties en over de rol van de staat in het economisch leven. Door de overzichtelijke thematisch-chronologische opbouw kan eenieder die hoofdstukken eruit halen die voor hem of haar relevant zijn.

Gebaseerd op een brede bronnenbasis, waarbij vooral de persoonlijke collecties van de betrokken politici steeds voor waardevolle aanvullende informatie zorgen, is *Rondom de Nacht van Schmelzer* dan ook een belangrijk standaardwerk, onmisbaar voor diegenen die zich met de Nederlandse politiek in de jaren zestig bezighouden. De argumentatie is steeds zorgvuldig en genuanceerd, de schrijfstijl ondanks het grote aantal auteurs zonder storende breuken en goed toegankelijk. Kortom, een geslaagd boek waarin bovendien de stand van onderzoek over de afzonderlijke thema's goed wordt geïntegreerd.

Friso Wielenga

Daadkracht loont

Hinke Piersma, *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Boom; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 8506 950 8348, 348 p., prijs: € 29,50

In de door NIOD-historicus Hinke Piersma op sommige punten pijnlijk treffende analyse van de totstandkoming van uitkeringswetgeving voor verschillende groepen oorlogsslachtoffers, wordt duidelijk dat het uiteindelijk vooral ging om erkenning. Het krijgen van materiële steun betekende namelijk erkenning van de bijzondere positie. De overheid toonde zich bij het verstrekken van deze erkenning een kille gever: door het categoriseren van verschillende groepen oorlogsslachtoffers met telkens wisselende normen, werkte zij een emotionele strijd in de hand tussen deze verschillende groepen. De kilte van de overheid blijkt uit het denken in categorieën van erg, erger, ergst. Ironisch genoeg heeft het kabinet-Kok II in 2000 deze kilte onderkend en besloten om extra geld uit te keren aan bepaalde categorieën slachtoffers. Behalve de vergoeding voor het tijdens de Tweede Wereldoorlog ervaren leed, beloofde de regering nog honderden miljoenen voor wat hun *ná* de oorlog is aangedaan. Ook maakte het kabinet geld vrij – juist omdat het de slachtoffers vooral om erkenning was te doen – voor historisch onderzoek.

Bevochten recht vormt een tweeluik met *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* van de historisch antropoloog Elly Touwen-Bouwsma en is gesubsidieerd door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. De laatstgenoemde studie zal hier verder buiten beschouwing worden gelaten omdat deze zich niet op de parlementaire totstandkoming van de wetgeving richt, maar op de uitvoering van het beleid. *Bevochten recht* bestaat uit zeven hoofdstukken waarin het politieke debat wordt behandeld over de totstandkoming van wetgeving voor arbeidsongeschikte verzetsmilitairen, joodse oorlogsslachtoffers, burgerslachtoffers, het Indische verzet, de gelijke behandeling tussen mannen en vrouwen en de zogenaamde 'transgeneratiele traumatisering' ofwel de derde generatie oorlogsslachtoffers.

Een belangrijke rode draad die door deze helder geschreven studie loopt, is dat zowel in de publieke opinie als in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog een verschuiving plaatsvindt van het verzetsperspectief – welke houding namen de Nederlanders aan ten opzichte van de Duitse bezetter? – naar het omstandersperspectief – welke houding namen de Nederlanders aan ten opzichte van de slachtoffers van de bezetter? Bij de analyse wordt ook het proces van verwerking van het oorlogsverleden betrokken, en de vraag hoe ver de verantwoordelijkheid van de overheid moest reiken in een steeds breder uitdijende verzorgingsstaat. De totstandkoming van de wetgeving voor verschillende groepen oorlogsslachtoffers wordt geplaatst binnen deze langere termijnontwikkelingen.

Het onderzoek is verder opgebouwd rondom drie interessante vooronderstellingen. Op de eerste plaats de vooronderstelling dat het succes van de ene groep oorlogsslachtoffers belemmerend kan werken voor de andere groep. De succesvolle groep dringt voortdurend aan op verbeteringen en uitbreiding van de voor haar bestaande regelgeving; het resultaat is dat de overheid dit niet nog een tweede keer voor een andere groep doet.

Een tweede vooronderstelling is dat de veranderingen in de wijze waarop de Tweede Wereldoorlog wordt herinnerd van invloed is op de totstandkoming van wetgeving voor oorlogsslachtoffers: vlak na de Tweede Wereldoorlog overheerste de idee van een strijdbaar en dapper Nederland dat het onderspit had moeten delven tegen een brute bezetter. Verzetsmensen en zeelieden kwamen dan ook het eerst in aanmerking voor een uitkering. Dit beeld veranderde eind jaren zestig door het verschijnen van *Ondergang* van Presser, een aanklacht tegen de Nederlandse samenleving over het gebrek aan bescherming van de joodse bevolking, en door de kritische opstelling van de eerste generatie volwassenen die de oorlog niet had meegemaakt – ‘Pap wat deed jij in de oorlog?’ Schuldgevoel kreeg hiermee een plaats in het politieke debat en ging gepaard met de roep om aandacht voor de veronachtzaamde joodse slachtoffers. In de jaren tachtig kregen de na-ijleffecten van de Tweede Wereldoorlog een plaats in regelgeving voor ‘transgenerationele traumatisering’. Het was een nieuw motief om in aanmerking te komen voor een uitkering. In deze ‘no-nonsense’-jaren werden ondanks de economische problemen de beloften aan oorlogsslachtoffers alsnog ingelost. In de praktijk bleek dat er meer wetgeving tot stand kwam naarmate de oorlog verder weg was.

Piersma poneert verder de stelling dat de media de morele claims van de oorlogsslachtoffers niet ter discussie stelden en eenzijdig de nadruk legden op de onverschilligheid en het gebrek aan empathie van de bewindslieden. Het gegeven dat de parlementaire democratie ook werd gegijzeld door groepen oorlogsslachtoffers die hun status verder wilden uitbreiden, kreeg geen aandacht. Met het hierboven geschetste kader blijkt de auteur voldoende handvaten te hebben om het ingewikkelde proces te verklaren van de met vallen en opstaan tot stand gekomen wetgeving voor oorlogsslachtoffers.

De rol van het parlement bij de totstandkoming van een aparte regelgeving voor oorlogsslachtoffers verdient hier extra aandacht. De auteur concludeert dat de Tweede Kamer hierbij een voortrekkersrol heeft gespeeld. Dit blijkt vooral in hoofdstuk drie over joodse oorlogsslachtoffers. In april 1960 was door de Bondsrepubliek Duitsland en Nederland een verdrag ondertekend waarin onder meer de schadeloosstelling van slachtoffers van het naziregime was geregeld. Uit de verdragstekst bleek dat de schadeloosstelling bedoeld was voor mensen die in beginsel waren gearresteerd om wat zij *dachten* en niet om wat ze hadden *gedaan*. Het beperkte zich tot verzet vanuit een ideologische achtergrond. Cruciaal hierbij was dat verzets-

strijders niet vanzelfsprekend onder dit verdrag vielen. De regeringscommissaris voor Duitse aangelegenheden, voormalig minister van Buitenlandse Zaken Beyen, had deze opvatting van de slachtoffers 'in engere zin' in een brief onderschreven. Toch was de uitkomst van het Kamerdebat dat deze groep in deze regeling zou worden opgenomen. De Kamer was niet op de hoogte van de brief van Beyen en probeerde zoveel mogelijk groepen voor de regeling in aanmerking te laten komen.

Piersma laat zien dat de regering tot deze beslissing was gekomen uit angst voor de commotie in de Kamer, en dat de Kamer onder zware druk stond van vooral de belangenverenigingen van oud-verzetsstrijders. Kamer en regering hielden elkaar in de houdgreep. Het gevolg was een schrale regeling voor de joodse slachtoffers. Voor deze groep was in deze periode bovendien nog steeds geen aparte regeling in het leven geroepen. De overheid droeg hiervoor verschillende argumenten aan die historicus Evelien Gans kernachtig samenvat: '(D)e overheid nam de rol op zich om met het ene kwaad het andere te bestrijden: met het argument de anti-joodse tendensen tegen te willen gaan, ontkende zij aanvankelijk de reëel bestaande verschillen en dus de noodzaak van extra zorg voor de joden.' Fundamenteel hierbij was volgens Piersma de breed gedragen idee dat men iets gedaan moest hebben om aanspraak te kunnen maken op bijzondere vorm van steunverlening. Daadkracht werd beloofd, passiviteit werd 'opgevangen'. Pas eind jaren zestig kreeg het schuldgevoel over het zwijgen van de Nederlandse samenleving bij het wegvoeren van de joodse bevolking, een plaats in het politieke debat en kwam er ook een speciale regeling voor de joodse slachtoffers.

De kritische analyse van het materiaal en het onderuithalen van clichés is kenmerkend voor deze goed gecomponeerde en aanbevelenswaardige studie.

Marij Leenders

Macht en ideologie

Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl 1980-2010* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 94 6105 1073, 252 p., prijs € 24,50

Rien Fraanje en Jouke de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam* (Bert Bakker; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 351 3573 4, 157 p., prijs € 14,95

Wilco Boom, *De val van Balkenende. Wat ging er fout?* (Nieuw Amsterdam; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 468 0932 7, 158 p., prijs € 16,95

Jan Peter Balkenende, *Het woord is aan de minister-president. Acht jaar premierschap in vijftig speeches* (ministerie van Algemene Zaken; Den Haag 2010) ISBN 978 90 9025842 3, 339 p., prijs € 13,00

Dvd Formatiecongres 2 oktober 2010. Samenvatting met alle hoogtepunten (CDA; Den Haag 2010), prijs € 5

Macht en ideologie zijn twee begrippen die vaak gebruikt worden in beschouwingen over het Christen Democratisch Appèl (CDA). Volgens journalist Marcel ten Hooven zit het machts-

streven het CDA in de genen. De partij streeft van nature naar macht en slaagt er, ook na tegenslagen, steeds weer in deze te verwerven. Maar het CDA heeft ook een ideologie, die als remmende factor op het machtsstreven fungeert. Deze ideologische ondergrond en een goed functionerende ledenorganisatie kunnen volgens Ten Hooven het CDA waar nodig bij de les houden.

Wie de dvd van het formatiecongres van oktober 2010 nog eens bekijkt, ziet dat het met die ledenorganisatie wel goed zit. Zo'n 5000 christendemocraten bediscussieerden in Arnhem de voors en tegens van samenwerking met de Partij voor de Vrijheid (PVV). Voor historici mooi bronnenmateriaal, al is het maar omdat kopstukken uit de partijgeschiedenis, onder wie oud-premiers Piet de Jong en Dries van Agt, uitgebreid het woord voeren. Het voormalig Kamerlid voor de ARP Hannie van Leeuwen wees de samenwerking af onder verwijzing naar haar in 1945 gedane belofte om altijd te staan voor de vrijheid van godsdienst, het niet uitsluiten van bevolkingsgroepen en de sociale rechtsstaat. Ze oogstte er een daverend applaus mee. In hoeverre dit soort verwijzingen naar de christendemocratische ideologie inderdaad een remmende factor is op het machtsstreven van de fractie, is een vraag die nog beantwoord moet worden.

Hoe dan ook blijft het CDA een dankbaar onderwerp van studie. In de bundel *De conjunctuur van de macht* behandelen historici en politicologen diverse aspecten van de geschiedenis van het CDA. Zeer helder is het uitgebreide overzichtsartikel (vijftig pagina's) van de reeds genoemde Marcel ten Hooven. Onder de titel 'Een machtspartij met idealen' beschrijft hij in grote lijnen de geschiedenis van het CDA in de periode 1980-2010. Het artikel bevat niet zozeer nieuwe informatie, maar biedt wel een zeer leesbare samenvatting van de grote hoeveelheid literatuur die de afgelopen jaren is geschreven.

Een thema dat in veel artikelen in deze informatieve bundel terugkeert is de vraag in hoeverre het CDA in de loop der jaren 'conservatiever' is geworden. James Kennedy en Hans-Martien ten Napel typeren in hun bijdrage het CDA als 'een schipperende centrumpartij die ondanks alle goede bedoelingen vooral is meegegaan met de tijdgeest'. De politicologen Van Holsteyn en Irwin komen op basis van gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek tot de conclusie dat de kiezers van het CDA in de loop der jaren steeds dichter bij de VVD en verder van de PVDA af zijn komen te staan. Zij voorspellen dan ook een strijd tussen CDA, VVD en PVV om de conservatieve kiezer. Dat macht vaak voor ideologie gaat, blijkt uit het artikel van Steven van Hecke over de Europese Volkspartij (EVP). Partijen die ver afstaan van de christendemocratische ideologie, zoals de Britse conservatieven, zijn welkom in de EVP, omdat alleen op deze manier in Europa macht verkregen kan worden. De bundel wordt afgesloten met een artikel van politicoloog Kees van Kersbergen. Het CDA is volgens hem vaak afgeschreven, maar verrijst telkens weer als een feniks uit de as. Aan een voorspelling of dat in de toekomst nog eens zal gebeuren, waagt de auteur zich niet.

Een korte, maar belangrijke fase in de geschiedenis van het CDA, wordt beschreven in *Gepland toeval*. Het boek biedt een knappe reconstructie van de strijd die zich in het najaar van 2001 om het lijsttrekkerschap van het CDA afspeelde. Partijvoorzitter Marnix van Rij was, zoals velen, ontevreden over het optreden van fractievoorzitter Jaap de Hoop Scheffer en vond dat er iets moest gebeuren. Dat Van Rij echter zelf ook een sluimerende ambitie had om lijsttrekker te worden zorgde voor ingewikkelde complicaties. Waar twee honden vechten om een been liep ook in dit geval een derde (Jan Peter Balkenende) ermee heen. De auteurs, Rien

Fraanje en Jouke de Vries, plaatsen deze interne machtsstrijd in het kader van een strijd tussen professionals (de fractie) en amateurs (de partij). Met de keuze voor Balkenende greep de fractie de macht in de partij. Het partijbestuur en de leden kwamen op achterstand te staan. In hun epiloog trekken de auteurs deze lijn door. In de loop der jaren, en vooral na 2007, kwam de macht steeds meer bij de kleine kring rond de premier te liggen. De disbalans in de machtsverhoudingen binnen de partij leidde volgens de auteurs onherroepelijk tot de val van Balkenende. In die zin zien de auteurs een rechtstreeks lijn tussen zijn machtsgreep in 2001 en zijn val in 2010. Hoewel deze redenering wat geforceerd overkomt, is *Gepland toeval* een knap stukje geschiedschrijving.

Meer informatie over het einde van de periode-Balkenende biedt *De val van Balkenende* van radioverslaggever Wilco Boom. Het boek biedt een zeer informatieve, chronologische beschrijving van het optreden van het kabinet-Balkenende IV (2007-2010). Boom behandelt vooral de problemen binnen het CDA, maar ook de vanaf het begin moeizame samenwerking met de PVDA. De auteur maakt gebruik van vertrouwelijke stukken, zodat er veel nieuwe informatie beschikbaar komt. Met Fraanje en De Vries ziet Boom de overstap van de CDA-partijtop (onder anderen partijvoorzitter Marja van Bijsterveldt en directeur van het Wetenschappelijk Instituut Ab Klink) naar het kabinet in 2007 als een beslissende fout. Het zwaartepunt van het CDA kwam te veel in het Torentje te liggen. Balkenende raakte hierdoor geïsoleerd van de partij. De opvolger van Van Bijsterveldt, Peter van Heeswijk, was te zwak om tegenwicht te bieden aan het machtscentrum rond de premier. In het schema van Ten Hooven: de ledenorganisatie kon geen tegenwicht meer bieden aan het machtsstreven van de partijtop.

Het tweede probleem van het kabinet-Balkenende IV was de samenwerking met de PVDA. Volgens Boom heeft Balkenende deze coalitie nooit zien zitten, omdat de sociaaldemocraten niet wilden meewerken aan zijn hervormingsagenda. Die werd gedomineerd door het streven de rol van de overheid terug te dringen en de eigen verantwoordelijkheid van burgers en middenveld te vergroten. Volgens Boom had Balkenende een rotsvast vertrouwen in deze agenda. Maar het was niet de lijn van de PVDA, zoals bijvoorbeeld bleek bij de discussie over versoepeling van het ontslagrecht. Volgens Boom had het CDA er onder deze omstandigheden verstandig aan gedaan iemand anders naar het Torentje te sturen. Nu ontbrak het aan vertrouwen tussen Balkenende en Bos. Van elkaar winnen werd de nieuwe missie, in plaats van elkaar iets gunnen. De val van het kabinet was daarom onvermijdelijk.

Met de hervormingsagenda van Balkenende komen we weer terug bij de ideologie. In de bundel *Het woord is aan de minister-president* zijn vijftig speeches van premier Balkenende verzameld. In veel van zijn toespraken keren elementen van zijn agenda terug: een kleinere overheid, meer verantwoordelijkheid voor burgers, meer aandacht voor waarden en normen. De oud-hoogleraar christelijk-sociaal denken plaatst zich daarbij nadrukkelijk in de traditie van voormalige voormannen als Abraham Kuyper. Ook hij streefde immers met concepten als de soevereiniteit in eigen kring naar een beperkte rol van de overheid. In dat opzicht is er in ieder geval veel continuïteit in de geschiedenis van de christelijke en christendemocratische politiek in Nederland.

Rutger Zwart

Peper in perspectief

Henk van Osch, *Bram Peper. Man van contrasten* (Boom; Amsterdam 2010) ISBN 978 94 6105 111 0, 512 p., prijs: € 24,90

'If you want a friend in Washington, get a dog.' Deze aan president Truman toegeschreven uitspraak is, met een geografische aanpassing, ook van toepassing op Bram Peper. Hond Arrow bleef zijn baasje trouw, waar de meeste vrienden in de partij hem lieten vallen als een baksteen. Dat is althans de conclusie die de lezer kan trekken aan het slot van dit boek. De 'bonnetjesaffaire' maakte een abrupt einde aan de politieke carrière van PVDA-kopstuk Peper. In 2000 trad hij af als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties om zijn handen vrij te hebben zich te verweren tegen de beschuldigingen van corruptie.

Biograaf Henk van Osch schreef eerder een goed ontvangen biografie van de vooroorlogse minister-president jonkheer D.J. de Geer. Ook voor zijn tweede biografie koos de voormalig huisarts en bestuursvoorzitter van een zorgverzekeraar voor een omstreden figuur. Een groot verschil is dat deze nog springlevend is. Van de gevaren en uitdagingen die dat met zich meebrengt, geeft de auteur rekenschap in de inleiding. Aan materiaal voor zijn onderzoek had hij geen gebrek. Er bleef weinig voor hem verborgen; Peper verleende zijn onvoorwaardelijke medewerking en droeg zijn complete (ongeordende) persoonlijke archief over aan zijn biograaf. Daarnaast voerde Van Osch uitgebreide gesprekken en e-mailwisselingen met Peper en met de mensen die in zijn persoonlijke of zakelijke leven een rol hadden gespeeld.

De bonnetjesaffaire en de nasleep ervan krijgen in de levensgeschiedenis terecht de meeste aandacht. Van Osch verhaalt eerst hoe Peper (1940) opgroeide in Haarlem in een gezin dat het niet breed had. Bram Peper was een pientere jongen die goed kon voetballen, korte tijd had hij zelfs een profcontract bij Racing Club Haarlem. Aan zijn studietijd in Amsterdam hield hij een paar goede vrienden over. Het overlijden van zijn nog jonge vader maakte diepe indruk op Peper, die toen 24 jaar oud was. Peper maakte carrière in de wetenschap, hij promoveerde cum laude in de beleidssociologie. Zijn entree in de politiek liep via de wetenschap; al in 1972 was hij lid van het partijbestuur. Peper bouwde de reputatie op van scherp denker, wars van platgetreden paden en voorzien van een tomeloze werklust. In 1973 zorgde zijn benoeming tot beleidsadviseur van minister van CRM Harry van Doorn (PPR), geheel buiten hem om, voor opschudding.

Tot zijn verrassing werd Peper in 1982 gevraagd burgemeester van Rotterdam te worden. De stad lag er beroerd bij, de werkloosheid was hoog, 40 procent van de inwoners behoorde tot de minima, de fysieke en psychische gaten die de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog hadden geslagen waren nog niet gedicht. Peper vond het een uitdaging; zestien jaar later verliet hij een stad met internationale allure. Dat was niet alleen zijn verdienste, maar als koopman-bestuurder, zoals hij zichzelf omschreef, had hij zich wel tot het uiterste ingespannen om daaraan een bijdrage te leveren. Hij vloog de wereld over om te onderhandelen met internationale havenbaronnen, multinationals en andere machthebbers. Dat niet iedereen de noodzaak daarvan begreep, deed hij af als kritiek van kleinstedse burgers voor wie een trip naar het drielandenpunt een wereldreis was. Ondertussen bleef Peper productief als partijideoloog. Zijn machine draaide altijd op volle toeren, met uitzondering van

een periode begin jaren negentig, toen privéproblemen hem boven het hoofd groeiden en overmatig drankgebruik zijn tol eiste. In die tijd liep de viering van het 650-jarig bestaan van Rotterdam uit op een grandioos fiasco, mede door financieel wanbeleid en de gebrekkige leiding van Peper. Toen hij was opgekrabbeld, braken hoogtijdagen aan. In 1995 trouwde hij voor de derde keer. Dankzij zijn echtgenote Neelie Kroes (vvd) kwam het jetsetbedrijfsleven binnen zijn bereik.

In 1998 werd Peper gevraagd minister te worden. Als hij bij vertrek naar Den Haag had omgekeken had hij gezien hoe de donkere wolken zich samenpakten boven zijn geliefde Maasstad. Met zijn slechte relatie met de ambtenarij en een groot deel van de gemeenteraad had hij wind gezaaid. De storm stak pas op toen hij goed en wel weg was als burgemeester. Zijn ministerschap beviel hem maar matig. Er bleek geen behoefte te zijn aan een visie op het totale beleid, hij werd niet geacht zich te bemoeien met andermans beleidsterrein en hij miste het contact met het maatschappelijke middenveld. In debat met het parlement toonde hij zich niettemin een gedreven minister en in de ministerraad bleek hij meer dan eens onverzettelijk.

Zijn ministerscarrière werd afgebroken door het aanhoudende rumoer over vermeend gesjoemel met declaraties in zijn tijd als burgemeester van Rotterdam. Peper nam ontslag en kwam terecht in een kafkaësk proces dat zich jaren voortsleepte. Hoewel hem juridisch niets te verwijten viel – de zaak werd geseponeerd – eindigde zijn politieke loopbaan, zoals zo vaak, in tranen. Het boek eindigt in 2008, op het moment waarop de verhoudingen tussen Peper en het stadsbestuur van Rotterdam, weliswaar geforceerd, weer enigszins werden genormaliseerd.

Van Osch zoekt een verklaring voor de vraag waarom het declaratiegedrag kon uitlopen op zo'n omvangrijke rel. Waarom had Peper zo veel vijanden? De auteur komt met een overtuigende analyse. Daarin spaart hij Peper niet. De biograaf noemt hem rancuneus, ongeduldig en streng voor medewerkers. Peper kon de botte bijl goed hanteren, zeker bij mensen die niet zo intellectueel begaafd waren als hij. Hij liet niemand delen in zijn succes want hij vond dat hij het zelf verdiend had, met 'beestachtig' hard werken. Daarbij was hij slordig, aan bonnetjes bewaren – 'muggenzifterij' – had hij lak. Zoals een hoogleraar over hem zei: '(...) iemand als Peper kon eraan gewend zijn geraakt dat de zaken vooraf voor hem werden geregeld en dat de dingen achter hem werden opgeruimd.' (p. 414) Voor Peper bestond geen scheidslijn tussen privé en politiek, hij nam weinig vakantie en was eigenlijk altijd bezig met zijn werk. Zijn omgeving verloor hij daarbij totaal uit het oog. Zelfs met zijn kinderen was het contact lange tijd verbroken.

Peper onderschatte het desastreuze effect dat de publicaties over zijn vermeende gesjoemel hadden op zijn aanzien als politicus. Hij liet na tegenkrachten in de media of bij zijn politieke partij te mobiliseren, vast overtuigd als hij was het alleen af te kunnen. Zijn strategie bestond voornamelijk uit het badinerend reageren op de verwijten en soms fel terugmeppen. Dat had een averechts effect. Zijn tegenstanders voelden zich uitgedaagd er nog een schepje bovenop te doen. In zijn partij kreeg Peper het nadeel van de twijfel, daar zijn bestuurlijke integriteit in het geding was en niemand besmet wilde raken. Gaandeweg ontwikkelde de bonnetjesaffaire zich tot een obsessie. Zijn huwelijk was er niet tegen bestand en werd in 2003 ontbonden.

Tegelijkertijd toont Van Osch empathie. De aantijgingen hadden veel weg van een wraak-oefening van politieke vijanden. Na het strafrechtelijk onderzoek, bleef er weinig tot niets meer over van de beschuldigingen. Peper was een sloddervos, maar hij was niet op geld belust. Hij dacht in grote lijnen, niet in financiële details. Van Osch steekt zijn bewondering voor het

‘analytische en visionaire vermogen van deze omnivoor’ niet onder stoelen of banken. Dat Peper onrecht is aangedaan, doet Van Osch overtuigend uit de doeken. Terecht krijgen de journalisten die zich steeds op anonieme bronnen beriepen en verzuimden wederhoor toe te passen er stevig van langs. Ook de leden van de Commissie tot Onderzoek van de Rekening (COR) en het accountantskantoor KPMG komen er niet genadig vanaf, net zo min als partijgenoten Wim Kok en Klaas de Vries. De zaak eindigde in een schikking, geen schuldbekentenis, benadrukt Van Osch. Op imagoschade is echter moeilijk een prijskaartje te plakken, die rekening laat zich niet zomaar vereffenen. Met dit veelzijdige portret heeft Van Osch een overtuigende bijdrage geleverd aan de creditzijde.

Anne Bos

Het politieke proces dat leidt tot coalitiewisselingen

L. van Poelgeest, *Kabinetsformaties 1982-2002. Een staatkundig overzicht* (Lemma Uitgevers; Den Haag 2011) ISBN 978 90 5931 676 8, 190 p., prijs: € 27,50

In de moderne Nederlandse staatkundige geschiedenis nemen kabinetsformaties een belangrijke plaats in. Door de werking van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging en de – deels – daarmee samenhangende partijpolitieke verhoudingen is de vorming van een nieuw kabinet na de Tweede Kamerverkiezingen meestal een moeizame, complexe en tijdrovende aangelegenheid. Sinds de kabinetsformatie van 1922 biedt een kabinet altijd aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen zijn ontslag aan. Kabinetten in Nederland overleven geen verkiezingen voor de Tweede Kamer. Na de verkiezingen volgt dan de vorming van een nieuw kabinet op basis van een in de staatkundige praktijk geleidelijk gegroeide, min of meer vaste formatieprocedure. Daarin moet ten eerste een regeringscoalitie samengesteld worden van fracties die een parlementaire meerderheid vormen. Daarbij worden doorgaans in een regeerakkoord afspraken vastgelegd over het te voeren regeringsbeleid voor de komende vierjarige kabinetsperiode. En ten slotte wordt de politieke en personele samenstelling van het nieuwe kabinet tijdens de kabinetsformatie bepaald. Het moge duidelijk zijn dat de beschrijving en analyse van dit bij uitstek politieke proces van kabinetsvorming in Nederland bepaald geen sinecure is.

Van Poelgeest neemt in zijn monografie *Kabinetsformaties 1982-2002* vijf kabinetsformaties en drie kabinetscrises onder de loep, en beschrijft het politieke en staatsrechtelijke relaas van de totstandkoming en de val van de betrokken kabinetten in deze twee decennia. Tevens bespreekt hij tot besluit nog adviezen van (staats)commissies over de kabinetsvorming. De beschrijving van de formaties en crises berust vooral op een analyse van openbare bronnen, zoals de Kamerstukken en *Handelingen der Staten-Generaal*. Het boek sluit goed aan op eerdere publicaties over kabinetsformaties in de recente staatkundige geschiedenis, zoals het standaardwerk van F.J.F.M. Duynstec, *De kabinetsformaties 1946-1965*, die eveneens veelvuldig uit openbare bronnen putte, en de monografie van P.F. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973*, die daarnaast ook veel ‘petite histoire’ verwerkte in zijn tekst.

Anders dan Duynstee voorziet Van Poelgeest zijn beschouwing niet van een uitvoerige inleiding waarin een algemene analyse van staatkundige en staatsrechtelijke vragen rond de kabinetsformatie wordt gegeven. Dat is jammer, want de besproken periode biedt voldoende aanknopingspunten voor een algemene, samenvattende analyse. Daar staat tegenover dat Van Poelgeest de kabinetsformaties trefzeker in een heldere, prettige leesbare stijl beschrijft. Hij volgt daarbij een min of meer vast stramien. Ten eerste bespreekt hij de partijpolitieke verhoudingen bij de verkiezingen. Vervolgens gaat de aandacht uit naar de (inhoud van de) consultaties door het staatshoofd. Daarop volgt een bespreking van de verschillende informatieopdrachten en formatieopdrachten, waarna hij afsluit met een analyse van het debat over de regeringsverklaring bij het eerste optreden van het nieuwe kabinet.

De periode 1982-2002 is in veel opzichten een interessant tijdvak in de staatkundige geschiedenis. De periode kenmerkt zich door betrekkelijk veel coalitiewisselingen bij de kabinetsformatie. In 1982 werd na de val van het weinig succesvolle kabinet-Van Agt II (CDA-PVDA-D66) het eerste kabinet-Lubbers, bestaande uit CDA-VVD, gevormd. Deze coalitie hield stand tot 1989, toen het tweede kabinet-Lubbers ten val kwam en na de verkiezingen een coalitie van CDA en PVDA in het derde kabinet-Lubbers gevormd werd. Deze coalitie hield slechts een kabinetsperiode stand. In 1994 volgde de vorming van de eerste Paarse coalitie (PVDA-VVD-D66) in het eerste kabinet-Kok. Deze coalitie overleefde tot 2002, toen het eerste kabinet-Balkenende (CDA-LPF-VVD) tot stand kwam.

De beschrijving van de kabinetsformaties kenmerkt zich in het verlengde hiervan voor een belangrijk deel door een analyse van het interessante politieke proces dat leidt tot dergelijke coalitiewisselingen. Daarnaast worden andere specifieke ontwikkelingen in de formatieprocedure besproken, zoals de instelling van formatiewerkgroepen in de jaren tachtig van de vorige eeuw en diensgevolge een verdere detaillering van regeerakkoorden, of de invoering van parlementaire debatten over de kabinetsformatie in aanwezigheid van de (in) formateur. Van Poelgeest biedt de lezer met *Kabinetsformatie 1982-2002* een goed overzicht van de kabinetsformaties en kabinetscrises in de besproken periode, de moeite van het lezen meer dan waard voor een ieder die zich interesseert voor of bezighoudt met politiek en parlement.

P.P.T. Bovend'Eert

Kwaliteit maar nog steeds geen regeringsbeleid.

Een geschiedenis van GroenLinks

Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Boom; Amsterdam 2010) ISBN 978 94 6105 360 2, 268 p., prijs: € 24,50

Aan GroenLinks zijn tot dusverre weinig wetenschappelijke studies gewijd. Omdat de partij in 2010 twintig jaar bestond, achtten redacteurs Paul Lucardie en Gerrit Voerman – dezelfde

die de enige eerdere wetenschappelijke studie hebben verricht¹ – de tijd rijp voor een poging hiertoe. Op 24 november 1990 fuseerden de elkaar veel beconcurrerende klein-linkse partijen PPR, PSP, CPN en EVP tot GroenLinks. De kersverse Nederlandse groene partij onderscheidde zich hiermee van andere Europese groene partijen, die in dezelfde periode voortkwamen uit buitenparlementaire bewegingen. Het zou evenwel nog enige tijd duren voordat GroenLinks een goede parlementaire *modus operandi* wist te vinden. Onder het leiderschap van Paul Rosenmöller (1994-2002) en daarna Femke Halsema (2002-2010) begon de partij met het leveren van kwaliteitsoppositie. Vanaf dat moment werden de verkiezingsprogramma's doorgerekend en werden elk jaar met Prinsjesdag tegenbegrotingen ingediend die net zo haalbaar – zo niet haalbaarder – bleken dan de coalitiecompromissen. Vanaf het eind van de jaren negentig liet GroenLinks er dan ook weinig twijfel over bestaan dat de partij klaar was om te regeren.

Het boek bestaat uit twee delen: een historisch en een politicologisch deel. In het eerste deel tekenen Gerrit Voerman en Dik Verkuil de geschiedenis van GroenLinks chronologisch op. Voerman neemt daarbij de lange aanloop tot de vorming van GroenLinks voor zijn rekening, waarmee hij zijn uitstekende werk voor de eerdere bundel *Verloren illusie* doubleert. Verkuil beschrijft vervolgens de geschiedenis van GroenLinks van 1990 tot 2010. Waar Voerman zijn bevindingen lardeert met citaten uit interviews met enkele betrokkenen (afgenomen in 1991 en gedeponereerd bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen), baseert Verkuil zich enkel op schriftelijke bronnen. Het leidt niet tot een stijlbreuk, wel tot een ongelijkheid.

De vraag die de redacteurs van de bundel zich stellen, 'van de straat naar de staat?', wordt goed beantwoord in dit deel. Waar de voorlopers van GroenLinks zich richtten op buitenparlementaire acties, is voor de nieuwe groene partij het parlementaire werk de belangrijkste bestaansreden. Jammer genoeg vertellen de auteurs verder niet veel over dit parlementaire werk, behalve waar dit leidde tot conflicten in de partij. Gelukkig waren die conflicten er genoeg. De geschiedenis van GroenLinks kenmerkt zich door een bloedgroepenstrijd tussen Groen en Links, tussen vrijzinnig progressief en behoudend socialistisch. Veel congressen in de periode 1990-2010 verliepen dan ook tumultueus. Dit komt niet helemaal goed over in de bijdrage van Verkuil. Hij typeert het verkiezingscongres van 2010 zelfs als volgzaam – terwijl dit congres zich uitsprak tegen referenda en daarmee Halsema zeer frustreerde, die juist samen met D66 bezig was met een initiatiefwetsvoorstel.

Verkuil stopt net na de mislukte poging van Femke Halsema in de zomer van 2010 om 'Paars-plus' te formeren. Hij schetst hier een interessante parallel tussen de twee belangrijkste leiders van de partij in de afgelopen twintig jaar: GroenLinks was onder Rosenmöller uitgegroeid tot een partij van kwaliteitsoppositie, geprezen door andere partijen en klaar voor kabinetsdeelname. Rosenmöller werd alom gewaardeerd en had voor zijn parlementaire werk de Thorbecke-prijs ontvangen. In 2002 werd de partij door de moord op Fortuyn en de opkomst van de LPF echter gefrustreerd in haar regeringsambities. Datzelfde scenario herhaalde zich in Halsema's laatste jaar: de politica – eveneens gelauwerd met de Thorbecke-prijs – zag regeringsdeelname gefrustreerd door de opkomst van de PVV en wederom een kabinet van VVD en CDA. Daarbij houdt de parallel overigens wel op: in het tijdperk-Rosenmöller was GroenLinks parlementair gezien in een riant positie omdat de directe electorale concurrenten D66 en PVDA in de regering zaten en de andere grote oppositiepartij CDA weinig indruk kon maken. In het tijdperk-Halsema moest GroenLinks zich tussen PVDA, D66 en SP zien te profileren, een helse klus waar Halsema goed in is geslaagd.

De lezer blijft zitten met de vraag waarom GroenLinks ondanks zijn duidelijke ambitie steeds weer naast de regeringsmacht grijpt. Daarvoor is het tweede deel van het boek een leidraad: in bijdragen van verschillende auteurs wordt de ontwikkeling van programma, leden en electoraat van de partij geschetst. Bovendien wordt GroenLinks geplaatst in de context van de opkomst van de Europese groene partijen. Helaas worden de belangrijkste vragen daarbij niet beantwoord. De auteurs overlappen elkaar soms, spreken elkaar tegen of hanteren verschillende modellen. De bijdrage over GroenLinks in Europa maakt de vraag alleen maar pregnanter waarom de Grünen in Duitsland en Ecolo/Agalev(Groen!) in België zoveel meer succes kennen. Gelukkig wordt dit goedgemaakt met een uitstekende – zij het enigszins speculatieve – slotbijdrage van Paul Lucardie en Gerrit Voerman, waarin de auteurs constateren dat GroenLinks inhoudelijk een zeer consequente partij blijkt te zijn. De partij profiteert hier niet van omdat het electoraat inmiddels meer naar rechts is opgeschoven. In tegenstelling tot andere Europese groenen heeft de partij in Nederland veel meer concurrentie: naast de sociaaldemocratische PvdA zijn er ook het sociaal-liberale vernieuwingsgezinde D66 en de socialistische behoudende SP. De auteurs speculeren dat, wil GroenLinks een plek in het centrum van de macht claimen, een fusie met een van deze partijen wellicht de enige mogelijkheid is. De kans daarop achten zij zelf momenteel niet groot: in de parlementaire geschiedenis zijn fusies van partijen – net zoals de fusie die geleid heeft tot GroenLinks – alleen tot stand gekomen uit electorale noodzaak.

Al met al zijn de redacteurs erin geslaagd een vlot geschreven boek af te leveren dat de partijgeschiedenis van GroenLinks aardig samenvat. Er blijft evenwel nog genoeg ruimte over voor een studie naar de verhouding tussen partijtopy en partijleden, evenals naar de parlementaire verrichtingen van deze kleine maar consequente groenlinkse partij.

Pepijn Oomen

Noot

- 1 P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999).

De Eerste Kamer; een omstreden gremium

Arjan Vliegthart en Ronald van Raak (red.), *De Eerste Kamer. De andere kant van het Binnenhof: toen, nu, straks* (Uitgeverij Aspekt i.s.m. het wetenschappelijk bureau van de SP; Soesterberg 2011) ISBN 978 94 6153 0516, 149 p., prijs: € 10,95

Een van de samenstellers van deze bundel, SP-senator Arjan Vliegthart, geeft in zijn bijdrage terecht hoog op van de inzet van de Eerste Kamer (hierna: de senaat) die leidde tot het onderzoek van de commissie-Davids, dat door de Kamer steeds was geblokkeerd. Vliegthart beschrijft levendig hoe de senaat de instelling van de commissie-Davids in feite heeft afgedwongen.

Tiny Kox, de volijverige voorzitter van de sp-fractie beschrijft, als voorbeeld voor de toegenomen rol van de senaat na de formatie van het kabinet-Rutte – die daar geen meerderheid had, en nog steeds niet heeft – de nacht van 21 december 2010. Toen moest een hardnekkige staatssecretaris van Financiën door de knieën die bleef volhouden dat, als de Kamer iets uitdrukkelijk heeft beslist, de senaat maar moet volgen. Het ging maar om een ondergeschikt punt, maar toch. De senaat trad vrijwel eensgezind op. Normaal wordt de soep in dat gremium niet zo heet gegeten, het politieke primaat van de Tweede Kamer wordt ruimschoots erkend. Maar soms laat de senaat, vaak unaniem, even zijn tanden zien, ditmaal nota bene onder aanvoering van de sp, die het college eigenlijk wil afschaffen. ‘Zwei Seelen, ich, in meiner Brust’, zeggen wij Goethes Faust na.

Bert van den Braak, als historicus verbonden aan het Parlementair Documentatiecentrum, rubriceert de argumenten sinds 1815 die zijn aangevoerd voor het bestaan van de senaat. Het overzicht van Van den Braak van de argumenten voor handhaving en voor afschaffing in de loop van de jaren geeft aan dat het, behalve in 1815 (Willem 1: bolwerk voor de troon) steeds gaat om redeneringen ‘pour besoin de la cause’. De senaat is er nu eenmaal, hij vervult een bescheiden politieke rol, maar is eigenlijk toch nuttig. Er zitten mensen in die veelal een grotere vakkennis en maatschappelijke status hebben dan de leden van de Tweede Kamer, meer losgezongen zijn van de dagelijkse politieke opwindings, en invloed hebben in hun partijen en in het openbare debat. De senaat zal ook niet zo gauw worden afgeschaft. Dat vergt in de senaat zelf een meerderheid van tweederde.

Het tweede deel van de bundel laat mensen aan het woord die iets anders willen met de senaat (senator Roel Kuiper van de ChristenUnie, senator Henk ten Hoeve, eenling vanuit de kleine provinciale fracties, en opnieuw Tiny Kox) of deze eigenlijk willen afschaffen (senator Hans Engels van v66, Harmen Binnema, fractievoorzitter van GroenLinks in de Provinciale Staten van Noord-Holland). Die bijdragen bevestigen mijn indruk dat een discussie over afschaffen weinig zin heeft. Engels geeft als argument voor afschaffing dat de senaat een overwegend conservatief orgaan is, dat een ‘effectief slot op de deur van de bestaande machtsverhoudingen’ zou zijn. Nu wist ik niet dat die machtsverhoudingen een deur hadden, maar de consequent terughoudende opstelling van de senaat, over tientallen jaren, onderbouwen zijn argument niet.

Veel interessanter is te kijken naar mogelijke veranderingen in de bevoegdheden, of naar de wijze van verkiezing. Maak de senaat weer een vertegenwoordiger van de regio’s die het tot 1983 was, zegt Ten Hoeve, zoals het Europees Parlement dat ook is. Nu worden landelijke kandidatenlijsten opgesteld die in elk van de Staten hetzelfde zijn. Laat, zoals voor 1983, de provincies zelf eigen kandidaten stellen. Dat vergt geen wijziging van de Grondwet, alleen van de Kieswet. Harmen Binnema wil dit niet, maar hij wil de senaat eens per jaar verantwoording laten afleggen aan de Staten. Dit lijkt mij praktisch onuitvoerbaar. Bovendien zijn de leden van de Staten daarvoor weinig gekwalificeerd.

Tiny Kox wil – anders dan het potsierlijke idee van de regering – het aantal leden van beide Kamers niet verminderen, maar ze als een enkele Kamer laten verkiezen en opereren. Terecht merkt hij, evenals Roel Kuiper, op dat het parlement veel te weinig is ingesteld op controle van de EU-wetgeving. Dit gebeurt nu door elk van beide Kamers. Een enkele Kamer van 225 leden zou dit beter kunnen regelen, zegt Kox. Maar ja, dat is toch afschaffing.

Behouden we de Eerste Kamer, dan zal een terugzendrecht, zoals dat goed functioneert in onder meer het Britse parlement, volgens Kuiper en Kox in ieder geval de kwaliteit van

de wetgeving bevorderen, en de huidige listige kunstgrepen van de senaat (nouvelles, aanhouden van behandeling van wetsvoorstellen, druk om artikelen niet in werking te laten treden, afdwingen van toezeggingen) onnodig maken. Het recht van de senaat om (eenmalig) wetsvoorstellen terug te zenden naar de Kamer, met voorstellen tot aanpassing is al tientallen jaren het zinnigste voorstel tot herziening van ons tweekamerstelsel. Als dan tevens de kandidaatstelling en verkiezing hetzij ongewijzigd blijft, hetzij weer een zaak wordt van de provincies, dan hoeft over de senaat weer lange tijd geen bundel meer te verschijnen.

Erik Jurgens

Functioneren aan het einde van de fuik

Christ Klep, *Uruzgan. Nederlandse militairen op missie, 2005-2010* (Boom; Amsterdam 2011) ISBN 978 94 6105 277 3, 246 p., prijs: €19,90

Op 20 februari 2010 viel het kabinet-Balkenende IV over de kwestie Uruzgan. Het kabinet was verdeeld over de vraag of een tweede verlenging van de Nederlandse missie in de Afghaanse provincie wenselijk was. De PVDA-ministers konden niet met een positief besluit hierover instemmen en boden hun ontslag aan. In het boek over het politiek gevoelige dossier Uruzgan van de hand van militair historicus Christ Klep wordt uiteraard de nodige aandacht aan deze gebeurtenis besteed. Volgens de auteur draaide het bij de kabinetscrisis niet zozeer om puur inhoudelijke afwegingen, als wel 'om partijpolitiek haantjesgedrag, om procedures en om het al of niet nakomen van afspraken' (p. 196). In de precieze gebeurtenissen achter de schermen en de rol van de verschillende spelers biedt het boek geen nieuwe inzichten. De auteur pretendeert dat ook niet en vermeldt duidelijk dat het geschrevene grotendeels op openbare bronnen is gebaseerd. Wie een gedetailleerde analyse van de uitzendingsdebatten verwacht, komt sowieso bedrogen uit, want al lezende blijkt dat het Klep er vooral om gaat enkele meer algemeen geldende patronen zichtbaar te maken, en hierin ligt ook de kracht van zijn betoog.

Kleps boek is opgebouwd uit drie hoofdstukken: een inleidend waarin een overzicht van de gebeurtenissen wordt gegeven, een hoofdstuk dat zich richt op de politieke besluitvorming rond de uitzending naar Uruzgan en een waarin de militaire aspecten centraal staan. Hoewel het laatste hoofdstuk, waarin onder meer wordt ingegaan op de vraag of de politieke doelen van de missie überhaupt militair haalbaar waren, zeker niet onbelangrijk is, biedt het tweede hoofdstuk vanuit parlementair-historisch oogpunt de interessantste observaties.

Een belangrijke conclusie van Klep is dat de procedures, die naar aanleiding van de tragische afloop van de Nederlandse uitzending naar Srebrenica als *lessons learned* werden ingevoerd, in de praktijk niet hebben geleid tot de beoogde kwaliteitsverbetering in de besluitvorming. Het gaat hierbij vooral om de zogenaamde artikel 100-procedure en het Toetsingskader.

Artikel 100, dat in 2000 in de Grondwet is opgenomen, verplicht de regering het parlement vooraf informatie te verschaffen over de inzet van de krijgsmacht ter handhaving of

bevordering van de internationale rechtsorde. De procedure was bedoeld om de besluitvorming te stroomlijnen, maar functioneerde in het debat rond de uitzending naar Uruzgan eerder als een stoorzender, stelt Klep. Ze lokte namelijk procedurele discussies uit die het inhoudelijke debat over bijvoorbeeld doelstellingen en haalbaarheid naar de achtergrond drukten.

Het duidelijkst bleek dit toen het kabinet eind 2005 een artikel 100-brief naar de Kamer stuurde waarin het om de tegenstribbelende D66-ministers binnenboord te houden enigszins verhullend sprak over een *voorgenomen* bijdrage aan de ISAF-missie in Afghanistan. Na overleg met de Kamer zou bezien worden of en hoe deze bijdrage zou worden geëffectueerd, aldus het kabinet. Dit impliceerde eigenlijk dat het kabinet na het Kamerdebat met een besluit kon komen dat heel anders was dan het voorstel uit de brief. Een Kamermeerderheid vond dit staatsrechtelijk onjuist en wenste geen debat te voeren zolang onduidelijk was of het hier nu wel of geen echt besluit betrof. Hoe relevant de procedurele discussies vanuit het oogpunt van bevoegdheidsverdeling tussen regering en parlement wellicht ook waren, de kwaliteit van de discussie over de uitzending zelf werd er niet door verbeterd.

De artikel 100-procedure versterkte bovendien een dynamiek van internationaal-politieke verwachtingen die een nee tegen Nederlandse deelname vrijwel ondenkbaar maakten, de bekende fuikwerking die in het geval van Srebrenica nu juist zo funest was gebleken. Een notificatie die aan een artikel 100-brief voorafgaat, en die strikt genomen slechts bedoeld is als niet meer dan een kennisgeving van de regering aan het parlement dat zij een bijdrage aan een bepaalde missie gaat onderzoeken, creëert bij grote en belangrijke missies, zoals die naar Uruzgan, immers een eigen dynamiek. Het signaal naar het buitenland toe was dat Nederland de missie blijkbaar niet afwees, en hoe langer een definitief besluit vervolgens uitbleef, hoe meer ervan uitgegaan werd dat Nederland deelnam. In essentie, zo betoogt Klep, lag het beslismoment over Nederlandse deelname daardoor eigenlijk al bij de notificatie van juni 2005. Toen de Kamer een aantal maanden later aan het woord kwam, was nee zeggen al nauwelijks meer mogelijk.

Op het eerste gezicht lijkt de negatieve reactie van Nederland op het NAVO-verzoek om de missie in Uruzgan nog eenmaal te verlengen na de val van het kabinet het bestaan van een dergelijke fuik te ontkennen; tegen alle internationale verwachtingen in nee zeggen kon dus blijkbaar wel. De opgetuigde politiemissie die het kabinet-Rutte al snel na zijn aantreden door het parlement wist te loodsen, laat echter zien dat in de woorden van Klep toch wel degelijk enige waarheid schuilt. De binnenlands-politieke verhoudingen kennen een eigen dynamiek, die op sommige momenten ook zeker bepalend kan zijn, maar uiteindelijk kan internationale druk door geen enkel kabinet eenvoudig worden weerstaan.

Zo bezien wekt het dan ook weinig verbazing dat het Toetsingskader eigenlijk een weinig bepalende rol in de besluitvorming speelt. Idealiter zou de werking hiervan zo moeten zijn dat een besluit om al dan niet deel te nemen logisch volgt uit het aflopen van de punten in het Toetsingskader, maar – zo laat Klep zien – in de praktijk werkt het precies omgekeerd: eerst valt het principebesluit en vervolgens wordt het Toetsingskader in de politieke arena afgevinkt. Aan het einde van de fuik beperkt de rol van het parlement zich op deze manier dus blijkbaar vooral tot het verlenen van democratische legitimatie aan al vrijwel onvermijdelijk geworden besluiten.

Dat de regeringspartijen gemakkelijk meegingen in de soms toch aantoonbaar kromme redeneringen die het kabinet presenteerde, wekt gezien hun gebondenheid aan het regeerak-

koord weinig verbazing. Het zou interessant zijn geweest om ook te lezen in hoeverre de verschillende oppositiepartijen bereid waren zich hierbij aan te sluiten. Over de houding van de partijen wordt in het inleidende hoofdstuk wel iets gezegd, maar veel verder dan enkele platitudes gaat dit niet. Bij zijn analyse van de politieke besluitvorming besteedt Klep verder vrijwel uitsluitend aandacht aan de argumenten die van regeringswege werden ingebracht in het debat, waardoor niet goed duidelijk wordt in hoeverre de fuikwerking waarover hij spreekt ook op deze partijen van toepassing was, en van welke argumenten zij zich bedienden ter toelichting van hun bereidheid dan wel weigering in te stemmen met de missie naar Uruzgan.

Misschien is het een bewuste keuze van Klep geweest hier niet al te diep op in te gaan, hij is immers geen politiek of parlementair historicus, maar mogelijk heeft ook de wens een rol gespeeld het boek omwille van de actualiteit snel af te ronden. Enige sporen van haast zijn in het boek in de vorm van kleine spel- en redactiefoutjes (bijvoorbeeld p. 159 en 171) en incidenteel een wat rommelige verhaelopbouw (bijvoorbeeld p. 28-32) namelijk wel zichtbaar. Echt storend wordt dit echter nergens, en daarnaast is wat Klep te vertellen heeft ook eenvoudigweg te interessant om de aandacht van te laten afleiden.

Hilde Reiding

Nederlandse democratie in crisis?

Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden University Press; Leiden 2011) ISBN 978 90 8728 082 6, 575 p., prijs: € 64,95

Rudy Andeweg en Jacques Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden University Press; Leiden 2011) ISBN 987 90 8728 107 6, 120 p., prijs: € 19,95

Tezamen in cassette ISBN 978 908 72 8108 3, prijs: € 69,95

Begin dit jaar debatteerden wetenschappers van de uva over 'De ondergang van de democratie'. Eind augustus hield het Montesquieu Instituut een conferentie onder de titel 'Bouwen aan vertrouwen. Krakende pijlers van onze democratische rechtsstaat'. Dergelijke titels suggereren dat het slecht gesteld is met de gezondheid van de Nederlandse democratie. Verkeert deze echt in een crisis? En zo ja, zijn er nog medicijnen om de patiënt weer op de been te krijgen?

In *Democratie doorgelicht* hebben zo'n vijftig politicologen en bestuurskundigen de Nederlandse democratie onder de loep genomen. Door middel van een zogenaemde *democratic audit* willen zij 'het vrijwel permanente debat over het functioneren van de democratie in Nederland van een empirisch-wetenschappelijke basis (...) voorzien en op deze wijze feiten en mythen van elkaar (...) scheiden'. De idee van een *democratic audit* is ontwikkeld door de Britse politicoloog David Beetham en heeft inmiddels in diverse landen navolging gekregen. Grofweg zijn er twee varianten te onderscheiden: één die een democratie checkt op

basis van formele criteria (hoe is het gesteld met de vrijheid van meningsuiting, zijn er eerlijke verkiezingen etc.) en één die het feitelijk functioneren onderzoekt. Het rapport *De staat van de democratie* van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties uit 2006 is een voorbeeld van de eerste variant. De Nederlandse democratie verkeert volgens dit rapport in blakende gezondheid. De nu verschenen *democratic audit* is een voorbeeld van de tweede variant en beziet het feitelijk functioneren van de Nederlandse democratie.

De audit bestaat uit twee delen. Het eerste deel, *Democratie doorgelicht*, is het hart van de studie en bevat 28 deelanalyses, verdeeld over een zevental thema's die niet allemaal even uitgebreid aan bod komen. Zo zijn onder de noemer 'Burgers en politieke betrokkenheid' zeven bijdragen geplaatst, terwijl de thema's 'Media en democratie' en 'Van kiezer naar beleid' elk maar twee analyses bevatten. Behalve de genoemde thema's bevat het boek analyses over politieke partijen, verkiezingen, de bureaucratie en de verhouding Europa en Nederlandse democratie. Dit deel bevat een schat aan informatie en zal vooral fijnproevers aanspreken. In het tweede, compactere, deel getiteld *Van afspiegelen naar afrekenen* vatten politicologen Andeweg en Thomassen de belangrijkste bevindingen van hun collega's nog eens samen. Terecht staan de auteurs van het eerste deel dan ook op de titelpagina. Het oordeel over de toestand van de Nederlandse democratie is een stuk kritischer dan de hierboven aangehaalde studie uit 2006.

Laten we beginnen met het goede nieuws. Uit het onderzoek blijkt dat er geen sprake is van een legitimiteitscrisis. Er is geen bewijs voor de wijd verbreide opvatting van een steeds dieper wordende kloof tussen burger en politiek. De Nederlandse burger is over het algemeen tevreden over het functioneren van de democratie en die tevredenheid is de afgelopen jaren zelfs toegenomen. Het principe van de democratie zelf staat al helemaal niet ter discussie. Ook de stelling dat de kiezer op hol is geslagen en bij iedere verkiezing als stuifzand met iedere mediahype meewaait, is volgens de deskundigen een mythe. De kiezer verstaat zijn vak juist beter dan ooit. Terwijl hij/zij in de tijd van de verzuiling het vakje van de vertrouwde partij bijna kritiekloos en gezagsgetrouw rood kleurde, maakt de moderne, geëmancipeerde kiezer een weloverwogen keuze. Het electoraat laat zich leiden door de vraag welke partij op het moment van de verkiezingen zijn politieke opvattingen het beste vertegenwoordigt, of, en dat gebeurt in toenemende mate, de stem wordt gebruikt om de zittende coalitie te belonen of te straffen.

De samenleving is veranderd. De kiezer is veranderd. Het democratische bestel is al tijden onveranderd. Dat is volgens Andeweg en Thomassen het fundamentele probleem van de Nederlandse democratie. Ons stelsel, dat is gericht op het veiligstellen van de belangen van verschillende minderheden en de nadruk legt op het betrekken van zoveel mogelijk politieke stromingen bij de beleidsvorming, voldeed prima in de tijd dat de samenleving verzuild was. Nu de zuilen zijn verdwenen en de samenleving is geïndividualiseerd, heeft de moderne kiezer het moeilijk in deze afspiegelings- of consensusdemocratie van weleer. Er valt voor de burger op basis van de politieke programma's steeds minder te kiezen, omdat de politieke partijen steeds vaker kluitjesvoetbal in het politieke midden spelen. Het electoraat heeft in ons coalitieland ook amper mogelijkheden zijn door Andeweg en Thomassen gesignaleerde behoefte tot afrekenen (*to throw the rascals out*) te praktiseren. Het CDA bijvoorbeeld is in de laatste verkiezingen zwaar afgestraft, maar zit toch weer in de regering. De onvrede van de kiezer over het overheidsbeleid krijgt zo geen uitweg en zet de democratie onder druk.

Een meerderheidsstelsel, waarin het politieke landschap is verdeeld in twee blokken, zoals bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, biedt de kiezer wel een duidelijke keuze en mogelijkheid tot afrekenen. Andeweg en Thomassen durven weliswaar niet voluit voor invoering van een dergelijk stelsel in Nederland te pleiten, maar willen wel een accentverschuiving in die richting door bijvoorbeeld invoering van een correctief wetgevingsreferendum en verhoging van de kiesdrempel. Een dergelijk pleidooi is niet nieuw. In de studie wordt verwezen naar de toenmalige PVDA-strateeg Van Thijn en de politicoloog Lijphart die al in de jaren zestig het failliet van het Nederlandse stelsel voorspelden en de voordelen van een meerderheidsstelsel bezongen. De laatste heeft zijn destijds beleden voorkeur voor een meerderheidsstelsel inmiddels laten varen, nadat hem uit internationaal vergelijkend onderzoek was gebleken dat landen die het consensusmodel hanteerden op verschillende terreinen beter scoorden dan landen met het meerderheidsmodel.

Of de Nederlandse kiezer inderdaad zit te wachten op de door Andeweg en Thomassen voorgestelde accentverschuiving richting meerderheidsmodel betwijfel ik, ook na deze audit. Zoals in een van de analyses in het eerste deel wordt gesteld, is er eigenlijk nog maar weinig bekend over wat de Nederlandse kiezer werkelijk wil. Het bewijs dat wordt aangedragen voor het bestaan van een afrekencultuur, namelijk dat regerende coalities de afgelopen twintig jaar steeds vaker en feller worden afgestraft, is ook niet helemaal overtuigend. Wat te denken bijvoorbeeld van de verkiezingswinst die het kabinet-Kok I in 1998 wist te boeken. Het bestaande democratische stelsel heeft onmiskenbaar nadelen, daar staan ook belangrijke voordelen ten opzichte van een meerderheidsstelsel tegenover: meer ruimte voor de nuance, minder kans op polarisatie. Zaken die in de moderne geïndividualiseerde samenleving ook, of misschien zelfs juist, van grote waarde zijn.

De auteurs beoogden met deze audit feitenmateriaal aan te dragen en een bijdrage te leveren aan de discussie over het feitelijk functioneren van onze democratie. De audit bevat inderdaad een schat aan informatie. De aangedragen diagnose en het voorgestelde medicijn zullen ongetwijfeld verdere discussie uitlokken. De democratie is een groot goed en het is verstandig om regelmatig de polsslag te meten. Ik heb de beide delen met genoegen gelezen en kijk dan ook al uit naar een vervolg.

Peter van Griensven

Haagse ambtenaren; onderschatte macht

Joris Luijendijk, *Je hebt het niet van mij maar... Een maand aan het Binnenhof* (Uitgeverij Podium; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 5759 425 0, 111 p., prijs: € 12,50

Mei Li Vos: *Politiek voor de leek. Insideverslag van een outsider* (Uitgeverij Prometheus; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 4461 737 5, 234 p., prijs: € 16,95

‘Maar dat weten we toch allemaal al,’ zo reageerde journalist Paul Witteman op de verbaazing van Joris Luijendijk over wat hij tegenkwam tijdens een maand Binnenhof in Den Haag.

Luijendijk observeerde de interactie tussen politiek, journalistiek en voorlichters op verzoek van perscentrum Nieuwspoort. En schreef zijn rapportage in: *Je hebt het niet van mij, maar...*

Op de dag van de presentatie van het boek, in november 2010, was Luijendijk bij Pauw & Witteman op tv te zien. Wittemans bovenstaande laconieke reactie illustreert wat 'Nieuwspoortrapporteur' Luijendijk uiteindelijk concludeert; de ruim tweehonderd parlementair journalisten verbazen zich bijna nergens (meer) over. Ze hollen achter elkaar aan om niets te missen, volgen – net als politici – de waan van de dag, staan tijdens coalitieonderhandelingen op een kluitje eindeloos voor een gesloten deur van de kamer van de CDA-fractie, terwijl er zo veel zinnigs te onderzoeken valt.

Zoals de enorme invloed van lobbyisten. Met speciaal voor hen gereserveerde stoelen in de Tweede Kamer en een lidmaatschap van Nieuwspoort. Luijendijk 'sloeg achterover van verbazing' toen hij hoorde welk gewicht lobbyisten de landelijke politici toekennen: 'In de ambtelijke lobby schrijf je als lobbyist de 'i', de politieke lobby is slechts het puntje erop.' Geen macht dus voor politici. De werkelijke macht ligt bij de ambtenaren.

Ton Elias, jarenlang parlementair verslaggever voor *Den Haag Vandaag*, nu Kamerlid voor de vvd, eveneens gast bij Pauw & Witteman, noemde Luijendijks rapportage schamper een 'aardig boekje'.

De toon was gezet. Journalisten pruimen zijn boek niet. 'Niets nieuws', 'oppervlakkig', 'Luijendijk liep te kort op het Binnenhof rond om conclusies te trekken', vinden ze. De echte reden voor de afwijzing is dat journalisten niet houden van kritiek, zegt Nieuwspoort-voorzitter Max van Weezel desgevraagd. 'Ze vinden ons, het bestuur van Nieuwspoort, zelfs sadomasochisten omdat we iemand in huis hebben gehaald die ons neerknuppelt. Bij de presentatie van zijn boek waren ze niet. Ze stonden aan de bar.' Na Pauw & Witteman nodigde geen medium – tot zijn frustratie – Luijendijk meer uit. Terwijl zijn boek met twee drukken en 60.000 verkochte exemplaren, een bestseller is en Luijendijk overal volle zalen trekt.

Je hebt het niet van mij maar... is echter wel degelijk de moeite waard. Het maakt inzichtelijk wat parlementair verslaggevers niet (willen) zien of na jaren 'Binnenhof' echt niet meer zien. Luijendijk maakt glashelder hoe politici en journalisten elkaar in de tang hebben. Het draait er vooral om wie, waar een primeur kan 'weggeven' (politici) of erover berichten (journalisten). Journalisten, politici en woordvoerders spelen voortdurend een spel, er is veel verstrengeling van belangen. Ze vinden het allemaal normaal. De invloed van lobbyisten, van alcohol- en tabaksindustrie tot wapenfabrikanten, is enorm. In hun iPhone hebben ze alle verjaardagen van Kamerleden zodat ze hen automatisch feliciteren. Niemand die raar opkijkt.

Oud-Kamerleden hebben levenslang overal toegang in de Tweede Kamer. Mede daarom zijn ze zo aantrekkelijk als lobbyist. Zoals oud-parlementariër Mat Herben (LDF) die nu lobbyt voor de wapenindustrie. Het kan in ons land. 'Buitengewoon merkwaardig', vindt Luijendijk het dat deuren van kamers van parlementariërs open blijven omdat schoonmakers anders met te veel sleutels moeten rondlopen. 'Als ik er iemand op het Binnenhof naar vroeg, haalde die de schouders op, of deed er lacherig over.'

Voor Luijendijk gingen letterlijk alle deuren open. Maar hij mocht vanwege 'discretie' niet weten wie er lid zijn van Nieuwspoort. Luijendijk wilde aan de hand van de lijst, door allerlei ledenbestanden – van politieke partij tot studentenvereniging – te koppelen aan LinkedIn, 'antropologisch veldwerk' verrichten naar het effect van netwerken.

‘Een misverstand’, aldus Van Weezel over de ‘afwijzing’. ‘Luijendijk vroeg wie de koffie betaalt en wie er een pasje hebben. We vatten die vragen niet op als een uitdrukkelijk verzoek om de ledenlijst.’ Miscommunicatie dus tussen opdrachtgever en rapporteur. Zo werd Luijendijks boek een momentopname: ‘In vijf maanden Binnenhof zou je veel meer zien. In vijf jaar nog meer.’ Maar dan zou je ook steeds minder gaan zien omdat in zo’n langere periode dingen waarover je je in het begin verbaast, gewoon worden, aldus Luijendijk.

Maar juist deze momentopname en het feit dat hij buitenstaander is – Luijendijk was correspondent in het Midden-Oosten – maakt zijn boek bijzonder.

Dit in tegenstelling tot *Politiek voor de leek. Een inside verslag van een outsider* van Mei Li Vos, die van 2007 tot juni 2010 Kamerlid was voor de PVDA. Vos werd bekend door het oprichten van het Alternatief Voor Vakbond (AVV), een vakbond voor ‘outsiders’ op de arbeidsmarkt zoals flexwerkers of zzp’ers.

PVDA-leider Wouter Bos vroeg haar om Tweede Kamerlid te worden, wat ze na lang aarzelen deed. Waarom zij het nodig vond om na zo’n korte tijd op het Binnenhof een boek te schrijven, is een raadsel. Het staat vol quasi-intellectualisme, roddel en ijdeltoeterij. Vos figureert bijvoorbeeld ongewild veel in de media, zegt ze. Voor een televisieoptreden ‘draait ze haar hand niet om’, ze doet mee aan televisiequizen. Balkenende zou jaloers op haar zijn omdat ze vaker op tv was dan hij. Vele malen beschrijft Vos hoe ze loopt, bibbert of wankelt op haar hoge hakken.

De titel is misleidend. *Het meisje in het parlement* was toepasselijker geweest. De leek leert weinig over politiek en veel over de jonge vrouw Mei Li en haar frustraties. Ze mag enkel onbeduidende klussen doen omdat ze niet hoog genoeg in de PVDA-pikorde zit. Maar zelfs die doet ze, volgens de partijbonzen, niet naar behoren. En veel PVDA’ers van de oude garde, onder wie Ad Melkert, mogen haar niet. In 2010 komt Vos dan ook op een onverkiesbare plaats voor de PVDA. Hoewel haar hart duidelijk niet bij kiezers en politiek ligt – op werkbezoeken gaat ze niet graag, ze belt en mailt liever vanachter haar pc – start ze toch een campagne om via voorkeursstemmen te worden herkozen.

‘Politiek doet er niet toe’ was de conclusie van haar politicologische proefschrift uit 2001 *International cooperation between politics and practice*, en is het begin van dit boek. Maar Vos houdt wel beschouwingen over hoe belangrijk het democratische proces is, zelfs binnen de PVDA. Soms meldt ze iets interessants. Bijvoorbeeld wanneer ze prijsgeeft dat een Kamerlid het moet doen met één medewerker en dus altijd een kennisachterstand heeft ten opzichte van de minister en zijn staf, zijnde ambtenaren met jarenlange ervaring. ‘Het komt de controlerende macht van parlement niet ten goede,’ stelt Vos terecht, terwijl Kamerleden als eerste op medewerkers bezuinigen. Maar Vos tipt aan en tippelt weer verder.

Luijendijk daarentegen zet diepgravend uiteen dat de macht van ambtenaren wordt onderschat. En adviseert om zijn opvolger juist dat fenomeen te laten onderzoeken. Maar het gebeurt niet, meldt Max van Weezel. Bart Eeckhout, chef politieke redactie van de Belgische krant *De Morgen*, wordt de nieuwe ‘Nieuwspoortrapporteur’. Hij gaat de parlementaire journalistiek in Brussel en Den Haag met elkaar vergelijken.

Jammer. Maar de machtige ambtenaren op de ministeries zullen er niet rouwig om zijn. Zij kunnen rustig op de oude voet verder gaan. En geen journalist die daar kritische kanttekeningen bij plaatst.

Hélène van Beek

Een platoonse democratie

Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3606 9, 174 p., prijs: € 17,95

Volgens artikel 4 van de Grondwet heeft iedere Nederlander het recht om verkozen te worden in vertegenwoordigende organen, zoals het parlement, Provinciale Staten of gemeenteraad. In de praktijk is de Nederlandse democratie echter uitgegroeid tot een meritocratie die wordt gedomineerd door hoger opgeleiden. In feite benadert de Nederlandse democratie daarmee steeds sterker de 'ideale staat' van de Griekse filosoof Plato, waarin het bestuur exclusief is voorbehouden aan een leidende klasse van wijzen, zo stellen Mark Bovens en Anchrit Wille. In hun boek onderbouwen zij deze stelling met empirische gegevens en onderzoeken ze zowel oorzaken als effecten van wat zij ook wel aanduiden als een 'diplomademocratie'.

Dat in ons land burgers met een hoger opleidingsniveau meer politieke invloed hebben, wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het feit dat lager opgeleiden minder vaak stemmen dan hoger opgeleiden. Ook nemen zij minder vaak deel aan andere participatievormen, zoals het mobiliseren van media, demonstraties en inspraakavonden. Lager opgeleiden zijn ook ondervertegenwoordigd in maatschappelijke organisaties, zijn minder vaak lid van een politieke partij dan hoger opgeleiden, en geven als zij dat wel zijn verhoudingsgewijs een minder actieve invulling aan het partijlidmaatschap dan hoger opgeleiden.

De geringere participatie van lager opgeleiden is ook zichtbaar bij de invulling van politieke ambten. Zowel in kabinet als parlement domineren hoogopgeleiden. Bewindslieden waren in ons land altijd al relatief hoog opgeleid, alhoewel dit in de periode na 1945 wel in sterkere mate is gaan gelden dan daarvoor. In de Tweede Kamer overheersen hoogopgeleiden tegenwoordig echter eveneens. Volgens de gegevens van Bovens en Wille is bijna 90 procent van de Tweede Kamerleden die in juni 2010 verkozen zijn hoger (dat wil zeggen aan een universiteit of HBO) opgeleid. Veruit de meeste van hen hebben een academische graad, een aantal heeft een doctorstitel of is hoogleraar geweest. Van de resterende Kamerleden is het merendeel middelbaar opgeleid. Slechts één Kamerlid is lager opgeleid en heeft na het behalen van een mulodiploma al werkende carrière gemaakt.

Van een dominantie van hoger opgeleiden in de Kamer is in het verleden niet altijd sprake geweest. Net als de meeste Europese landen volgt Nederland wat dit betreft de zogenaamde 'parlementaire u-curve'. In de negentiende eeuw was het parlement het domein van adel en patriciaat, en diens gevolg was het percentage academici in parlementen in vrijwel alle Europese landen toen hoog. Zodra vanaf het einde van de negentiende eeuw het kiesrecht stapsgewijs werd verruimd en er ruimte ontstond voor nieuwe (onder andere socialistische) partijen, nam het aandeel van lager opgeleiden in de Kamer toe. Dit bleef zo tot de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Het percentage hoger opgeleiden begon toen weer te stijgen, aanvankelijk geleidelijk, maar vanaf de jaren zeventig snel.

Of een dergelijke u-curve ook voor de samenstelling van de Eerste Kamer geldt, vermelden Bovens en Wille helaas niet. Zij baseren zich grotendeels op bestaande onderzoeken en gegevens, die waarschijnlijk op dit punt zullen hebben ontbroken. Dit is een beperking,

maar deze valt te relativieren, omdat algemeen wel bekend is dat de oververtegenwoordiging van academici heden ten dage zeker ook in de Eerste Kamer geldt.

Bovens en Wille geven voor de dominantie van academici onder de politieke elite een aantal, deels met elkaar samenhangende verklaringen. Hoger opgeleiden hebben, onder andere door hun werk en inkomen, een centralere positie in voor de politiek relevante netwerken. Doordat het aantal hoger opgeleiden onder de bevolking sinds de jaren zestig sterk is toegenomen, en er voor elke politieke functie dus in beginsel meer academici beschikbaar zijn dan voorheen, is de relatieve positie van lager opgeleiden bovendien verslechterd. Dit is vooral ook zo, omdat de politieke vaardigheden die worden gevraagd sterk overeenkomen met het soort vaardigheden dat academici in hun studie wordt aangeleerd. Ten slotte is ook de transformatie van politieke partijen tot professionele kaderorganisaties, waarin 'gewone' leden nauwelijks nog een rol spelen, relevant als verklaring voor de dominantie van hoger opgeleiden in de Nederlandse democratie.

Deze verklaringen snijden zeker hout, maar helemaal bevredigend zijn ze niet. Op de belangrijke vraag waarom de politieke partij van vandaag er zo anders uitziet dan die van een halve eeuw geleden wordt bijvoorbeeld niet ingegaan. Ook op enkele andere onderdelen roept het boek van Bovens en Wille vragen op. Zij veronderstellen bijvoorbeeld dat de opkomst van nationalistische en populistische partijen deels begrepen kan worden als een reactie op het ontstaan van een diplomademocratie. Het geval van Denemarken sluit bij deze gedachte echter niet aan. Zoals de Denen met hun cijfermateriaal laten zien, neemt dit land juist een uitzonderingspositie in als het gaat om het relatieve aandeel van hoger en lager opgeleiden in het parlement; het percentage academici heeft de 30 procent nooit ver overschreden. Zoals bekend heeft ook Denemarken echter te maken met een nationalistische partij, de Deense Volkspartij, die door haar gedoogsteun aan de opeenvolgende centrumrechtse kabinetten ook al jaren de nodige invloed heeft. Het oorzakelijke verband dat door Bovens en Wille gesuggereerd wordt, lijkt in dit geval dus niet op te gaan.

De constatering dat dit boek over de 'diplomademocratie' nog vragen onbeantwoord laat moet overigens geenszins als een negatieve kwalificatie worden opgevat, sterker nog: de kracht van dit boek ligt misschien zelfs wel juist in de nieuwe vragen die het oproept. De gegevens die de twee auteurs presenteren en de interpretatie die zij daaraan geven, schudden de lezer wakker en roepen een gevoel op van urgentie om toch vooral meer inzicht te krijgen in de richting waarin onze democratie zich heeft ontwikkeld en mogelijk nog gaat ontwikkelen. Kunnen we nog wel werkelijk spreken van een democratie als lager opgeleiden daarin zoveel minder worden gehoord dan hoger opgeleiden?

Zoals ook blijkt uit de mogelijke oplossingen die Bovens en Wille aandragen maakt dit de discussie over staatsrechtelijke vernieuwing weer actueel. Tegelijkertijd kan men de vraag stellen of staatsrechtelijke ingrepen, zoals de invoering van de opkomstplicht, referenda en rechtstreekse verkiezing van bestuurders, ervoor kunnen zorgen dat hoger en lager opgeleiden in gelijke mate gaan participeren. De verwachtingen van de auteurs zijn bescheiden. Terecht merken zij op dat de overwaardering van toetsen en diploma's niet alleen de politiek betreft, maar de samenleving als geheel. Meer dan matigende effecten verwachten zij van bestuurlijke vernieuwingsmaatregelen dan ook niet.

Hilde Reiding

Het populisme en de pvv

Bas Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (De Bezige Bij; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 234 3587 7, 143 p., prijs: € 15,90

Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (De Bezige Bij; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 234 5391 8, 254 p., prijs: € 18,50

Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 351 3604 5, 374 p., prijs: € 19,95

Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Bert Bakker; Amsterdam 2010) ISBN 978 90 351 3534 5, 283 p., prijs: € 19,95

Sinds de doorbraak van de LPF in 2002 wordt er over aard, oorsprong en uitdaging van het populisme gediscussieerd. Vooral op de opiniepagina's van de kranten woedt een heftig debat over het eventuele gevaar dat in de opkomst van het populisme schuilt. Zo verschenen in het *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *De Telegraaf*, *Trouw*, en *de Volkskrant* tussen 1 januari 2002 en 30 juni 2011 maar liefst 3397 artikelen en commentaren waarin populisme genoemd wordt.¹ In deze kranten worden met name de LPF, Pvv en Ton als populistisch gekwalificeerd, slechts een enkele keer ook de SP. Gegeven het electorale succes van de genoemde partijen lijkt het populisme dus aan een opmars in Nederland bezig te zijn.

Er zijn het afgelopen jaar verschillende boeken gepubliceerd waarin de opkomst van het populisme in Nederland gedocumenteerd en verklaard wordt. De boeken die in deze recensie besproken worden hebben met elkaar gemeen dat ze bijzonder toegankelijk en vlot geschreven zijn. Maar dragen zij ook bij aan onze kennis over het populisme en de opkomst van populistische partijen?

In de boeken van Bas Heijne en Dick Pels ligt de focus expliciet op het populisme als maatschappelijk en politiek fenomeen. Heijne ontleedt het populisme in een serie korte essays en schetst daarnaast een ontluisterend beeld van de onmacht van de progressieve elite om adequaat op het populisme te reageren. Wanneer hij een mogelijk antwoord op de populistische uitdaging formuleert, blijft hij echter hangen in algemeenheden, zoals de noodzaak het verlichtingsdenken opnieuw uit te vinden. Pels, als directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks onderdeel van de progressieve elite, duidt de opkomst van het populisme, analyseert de positie ervan in de vertegenwoordigende democratie en formuleert een antwoord op de populistische uitdaging in de vorm van een 'nieuwe, optimistische elitetheorie' (p. 8). Hij benadrukt voorts het belang van institutionele hervormingen en de voordelen van de personendemocratie.

Om tot een goed begrip van het populisme te komen besteden beide auteurs enige aandacht aan de betekenis van het concept. Heijne reduceert de boodschap van populistten helaas tot de mantra 'de regerende klasse is arrogant, kijkt neer op de gewone man, toont zich blind voor de kwalijke gevolgen van massa-immigratie en de annexatiedrift van de islam waarvan de gewone man in zijn achterstandsbuurt dagelijks getuige is' en omschrijft hun stijl als het geheel van 'politieke uitzinnigheden, brutale uitspraken en hyperbolische verontwaardiging' (p. 56). Hiermee doet hij het complexe discours van populistten tekort. Pels bediscussieert het populisme diepgravender en besteedt aandacht aan de historische en ideologische grondslagen van het populisme. Met name de termen 'nationaal-democratie' en 'nationaal-individu-

alisme' die hij introduceert om het gedachtegoed van hedendaagse populistten te omschrijven verdienen enige aandacht (p. 35-40). Door het gebruik van deze termen is Pels in staat op heldere wijze de overeenkomsten en verschillen tussen het oude, antidemocratische en collectivistische volksnationalisme en het contemporaine radicaalrechtse populisme te beschrijven.

Heijne en Pels lijken tamelijk eensgezind wanneer zij de achtergronden van de opkomst van het radicaalrechtse populisme analyseren. Beide auteurs zien globalisering, individualisering en secularisering als maatschappelijke ontwikkelingen die ervoor hebben gezorgd dat burgers enerzijds mondiger en onafhankelijker zijn geworden, en zich anderzijds ontevredener over de samenleving en onzekerder over de toekomst voelen. Deze ontevredenheid en onzekerheid hebben onder meer geleid tot een hernieuwde belangstelling voor identiteitskwesties en een grotere behoefte aan gemeenschapszin en zij verklaren daarmee deels de aantrekkingskracht van het radicaalrechtse populisme. Opmerkelijk is dat veel van de genoemde maatschappelijke ontwikkelingen in gang zijn gezet in de jaren zestig, een van de redenen dat Heijne en Pels deze periode een cruciale rol toedichten in de opkomst van het radicaalrechtse populisme. Beide auteurs constateren (terecht) dat deze populistten actief ageren tegen het humanisme en het maakbaarheidsideaal van de generatie van '68. Het door Heijne beeldend omschreven 'gestolde idealisme van een progressieve elite' (p. 128) is voor veel populistten een belangrijke steen des aanstoots, getuige de vele tirades die Bosma in zijn boek tegen de generatie van '68 en haar kopstukken afsteekt. Ten slotte hechten Heijne en Pels ook veel belang aan de personalisering van de politiek en benadrukken zij de faciliterende rol die de media hebben gespeeld bij de doorbraak van radicaalrechtse populistische partijen. Op deze wijze bespreken beide auteurs de meest gangbare verklaringen voor de opkomst van het populisme.

Martin Bosma en Meindert Fennema besteden geen aandacht aan het populisme *as such*, maar beschrijven de ideologische en organisationele ontwikkeling van Nederlands meest succesvolle radicaalrechtse populistische partij: de pvv. De boeken van Bosma en Fennema hebben helaas niet hetzelfde analytische karakter als die van Heijne en Pels. Het boek van Bosma houdt het midden tussen een autobiografie en een politiek pamflet, terwijl Fennema het zijne als biografie en politieke thriller omschrijft. De twee boeken hebben een sterk anekdotisch karakter en het blijft vaak onduidelijk of de auteurs de geschiedenis van de pvv op- of herschrijven.

De boeken bieden niettemin interessante aanknopingspunten voor de analyse van de opkomst van het radicaalrechtse populisme. Zij onderstrepen de these van de Nederlandse politicoloog Cas Mudde dat maatschappelijke ontwikkelingen onvoldoende verklaring bieden voor het recente succes van radicaalrechtse populistische partijen.² Deze ontwikkelingen maken hooguit duidelijk waarom er in de meeste West-Europese landen een vruchtbare voedingsbodem voor het populisme bestaat, maar verklaren niet waarom radicaalrechtse populistische partijen in sommige landen doorbreken en in andere landen niet. Een aansprekende boodschap, een charismatisch leider en een goede partijorganisatie zijn onontbeerlijk voor een radicaalrechtse populistische partij die meer wil zijn dan een eendagsvlieg.

Bosma beschrijft in detail hoe deze boodschap er uitziet en waar zij haar ideologische wortels vindt. Het betoog van Bosma ontkracht het idee dat radicaalrechtse populistische partijen geen coherente ideologie hebben en toont aan dat het populisme slechts een van de ideologische componenten is waaruit de boodschap van deze partijen bestaat. Het autoritarisme (een nadruk op recht en regels) en het nativisme (een combinatie van nationalisme en xenofobie) zijn minstens zo belangrijk om kiezers te kunnen behagen. Opvallend is ook dat

Bosma de term populisme lijkt te vermijden, terwijl zijn boek doordeesemd is van het type elitekritiek dat karakteristiek is voor het populisme. Bijgevolg vormt zijn boek een belangrijke primaire bron voor eenieder die het populisme wil bestuderen.

De biografie van Fennema laat onder meer zien hoe Wilders de pvv de afgelopen jaren heeft vormgegeven en geeft daarmee een interessant kijkje in de keuken van Nederlands' snelst groeiende partij. Ondanks het feit dat Wilders geen medewerking heeft verleend aan de biografie, bevat deze toch veel informatie over het reilen en zeilen binnen de pvv. De biografie laat zien dat de interne en externe leiderschapskwaliteiten van Wilders bijzonder goed ontwikkeld zijn en dat de organisationele structuur van de pvv met zorg ontworpen is.

Concluderend kan worden gesteld dat het werk van Heijne, Pels, Bosma en Fennema een aantal nieuwe inzichten bevat dat een wezenlijke bijdrage levert aan het Nederlandse debat over populisme. De bijdragen van Heijne en Pels gaan echter verder. Zij ontsluiten ook de wetenschappelijke literatuur over het populisme voor een breed publiek en presenteren genuanceerde en kritische reflecties op de implicaties die de opkomst van het populisme heeft voor gevestigde politieke partijen en de vertegenwoordigende democratie. Dat maakt deze twee boeken het lezen meer dan waard!

Sarah L. de Lange

Noten

- 1 Inhoudsanalyse met behulp van LexisNexis.
- 2 Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe* (Cambridge 2007).

Kabinetsformaties in Nederland: een mysterieus pokerspel

Jos Heymans, *Over rechts: de formatie. Met een politieke analyse van Frits Wester* (Bertram + de Leeuw Uitgevers; Amsterdam 2010) ISBN 9 789461 560063, 247 p., prijs: € 16,95

Theo Korthals Altes, *Het verpulverde tafereel. Bloggen tijdens de kabinetsformatie 2010* (mijnbestseller.nl 2010) ISBN 978 9491 0801 42, 197 p., prijs: € 13,19

‘Voor wie van pokeren houdt, is de kabinetsformatie nu eerst goed in een interessant stadium getreden. Er zijn twee opdrachten teruggegeven en twee opdrachten met een hoofse verontschuldiging afgewezen. Bij pokeren – we kennen het spel slechts uit wild-West-verhalen – komt het er vooral op aan zijn gelaat in een strakke, harde plooi te houden.’ Dit citaat uit de katholieke *Leidsche Courant* dateert van 5 augustus 1952 en gaat over de formatie van het kabinet-Drees III (1952-1956). In bijna zestig jaar is er weinig veranderd. Kabinetsformaties in Nederland zijn nog altijd omgeven met een zweem van mysterie. Aangezien geschreven staatsrechtelijke regels op dit gebied ontbreken en er slechts formatiegewoontes zijn, lijkt alles in de strijd om de macht geoorloofd. Zo wordt de Nederlandse kabinetsformatie een pokerspel waarbij de slimste speler, met natuurlijk een onontbeerlijke portie geluk, het beste resultaat bereikt.

Op 20 februari 2010 viel het vierde kabinet-Balkenende na onenigheid over de Nederlandse missie naar Afghanistan. De verkiezingsstrijd culmineerde op 9 juni 2010 in een zinderende finale. De daaropvolgende kabinetsformatie, die uiteindelijk resulteerde in het kabinet-Rutte, kende tal van enerverende momenten: maar liefst zes (in)formateurs passeerden de revue, de koningin werd geschoffeerd, er waren ruzies en intriges in diverse fracties, gelekte brieven en als apotheose het live door de NOS uitgezonden CDA-congres. Geen wonder dus dat Jos Heymans, al jaren als politiek redacteur verbonden aan *RTL-Nieuws* zijn in dagboekvorm opgezette boek *Over rechts: de formatie* op de achterflap aanprijst als een 'spannend jongensboek'. Heymans schreef tijdens de kabinetsformatie dagelijks op de website van zijn werkgever en publiceerde deze stukken als bundel. Hij voegde hier een interview met premier Rutte en vicepremier Verhagen en biografische overzichten van alle bewindspersonen aan toe. Collega Frits Wester tekende voor een extra politieke analyse. Dat laatste doet de wenkbrauwen direct fronsen. Was Heymans niet zelf in staat de politiek te analyseren of zorgt het merk-Wester simpelweg voor hogere verkoopcijfers?

Het boek van Heymans begint op de verkiezingsdag. De aanloop naar en de strijd tijdens de campagne ontbreken en dat is jammer, want die kunnen niet los worden gezien van de val van het kabinet-Balkenende IV. Het opstappen van het kabinet bepaalde immers in belangrijke mate de politieke sfeer en verhoudingen. Tevens is het opvallend dat er in de eerste twee beschreven dagen na de verkiezingen alleen aandacht is voor de nek-aan-nekrace van VVD en PVDA, maar dat Heymans niet stilstaat bij de enorme winst van de PVV, van 9 naar 24 zetels. Ondanks het feit dat het boek in dagboekvorm is opgezet, ontbreekt op gezette tijden de chronologie en ook de afbeeldingen in het fotokatern zijn niet opeenvolgend, hetgeen voor de nodige verwarring zorgt.

Heymans geeft de feiten van de kabinetsformatie, maar levert weinig politiek commentaar en plaatst zaken niet in de politieke of historische context. Wel haalt hij hard uit naar informateur Lubbers. De journalist vraagt zich af wat de CDA-voorman bezielde toen hij, vlak nadat hij als informateur in zijn eindverslag concludeerde dat de mogelijkheid van een coalitie tussen VVD, PVV en CDA onderzocht moest worden, de christendemocraten juist waarschuwde niet in zee te gaan met de twee andere partijen. Heymans: 'Dat is een oud-informateur onwaardig. Lubbers had zich bij de feiten moeten neerleggen, zoals een gedegen politicus met zijn ervaring, naam en faam, betaamt.' Naar het 'waarom' van deze opmerkelijke omme-zwaai gaat de RTL-journalist echter niet op zoek.

Naarmate de formatie vordert, merkt Heymans op: 'Niets is meer zoals het zou moeten zijn. Alles is onvoorspelbaar geworden.' De formatie in 2010 was inderdaad bizar, maar aangezien er vrijwel geen vastomlijnde regels zijn is in principe alles mogelijk. Tussen de regels klinkt ook een ietwat cynische ondertoon van een reporter die teleurgesteld is in de politiek. Over Kamerlid Ormel die tijdens het rommelige CDA-congres bij de stemming twee stembriefjes ophoog hield: '(...) kennelijk (is hij) op zijn vele internationale reizen zo vaak met dit fenomeen geconfronteerd dat hij het als normaal beschouwt.'

Het op de achterflap groots aangekondigde interview met onderhandelaars Rutte en Verhagen voegt helaas weinig toe. Wel zegt Rutte dat voor hem Paars-plus eigenlijk al geen optie meer was toen Pechtold tijdens het verkiezingsdebat in Carré een breekpunt maakte van de hypotheekrenteaftrek. Volgens Rutte werden de opties voor samenwerking hierdoor direct gelimiteerd. Eigenlijk hadden de onderhandelingen over een Paars-plus-variant dus bij voorbaat geen zin maar Heymans vraagt hier niet verder op door. In de politieke analyse van

Frits Wester wordt de formatie wel in een groter verband beschreven. Aan het einde hiervan stelt Wester zich de opmerkelijke vraag: 'Moeten we blij zijn met het resultaat van de formatie?' Het antwoord is volgens hem positief. Er kan een einde komen aan de subsidieverslaving maar tegelijkertijd signaleert hij een grotere verwijdering tussen mensen. Het is opvallend dat een journalist als Wester zo duidelijk zijn mening over politiek-inhoudelijke zaken geeft.

Ook publicist Theo Korthals Altes bundelde zijn niet onaardig geschreven persoonlijke en openhartige blogs uit *de Volkskrant* over het formatiespel in *Het verpulverde tafereel. Bloggen tijdens de kabinetsformatie 2010*. De schrijffouten op de kaft en de achterflap zijn weinig uitnodigend (onder andere in de titel 'kabinetsformatie' en foutieve interpunctie). De titel verwijst naar een uitspraak van de toenmalig informateur Rosenthal. Met de woorden 'het verpulverde tafereel' doelde hij op het feit dat na de verkiezingen van 2010 een verdeeld politiek landschap was ontstaan. Korthals Altes constateert dat de lijsttrekkers zich in de verkiezingsstrijd sterker dan ooit presenteerden als kandidaat-premiers. Dit klopt echter niet. Al in 1977 verschenen verkiezingsposters waarop Den Uyl werd afgebeeld met 'kies de minister-president'. Ook in 1986 maakte Lubbers handig gebruik van zijn positie als premier en was de slogan van het CDA tijdens de verkiezingen: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'.

Korthals Altes voegde aan zijn blogs reacties van burgers toe. Dat werkt wellicht in een internetomgeving, maar het blijkt geen succes in boekvorm. De discussie tussen de auteur en bloglezer wordt doodgeslagen omdat de auteur na een reactie weer commentaar geeft maar dikwijls geen nieuwe reactie daarop van de lezer weergeeft. Het gaat dus eerder om het weergeven van losse meningen dan om discussie. En zoveel kiezers, zoveel verschillende meningen. Daarbij, maar dat geldt ook voor het boek van Heymans, indien blogs goed worden bewaard in een digitaal archief, is een bundeling in boekvorm van minder belang.

De politieke voorkeur van de schrijver dringt duidelijk door. Als de Paars-plusvariant van de baan is, is de teleurstelling bij de auteur voelbaar. In zijn blogs fulmineert hij volop tegen de PVV. Over de gedoogsteun van Wilders aan een VVD-CDA-kabinet: 'Laten alle verstandige partijen, inclusief het CDA, dit voorkomen. Pechtold, Halsema (toch geen verliezers!), Cohen – en ik denk ook Rutte – willen niets liever. De Staat van Nederland geeft geen tijd voor wilde(rs) experimenten.'

Korthals Altes raakt in zijn bundel aan zaken als partijdiscipline, het principe 'zonder last of ruggespraak' en het al dan niet democratische gehalte van de invloed van de koningin in formaties, maar uiteindelijk zijn zijn inzichten niet uitgediept of in een historische context geplaatst. Hij signaleert dat politieke partijen zich uitputten in omzichtige taal en voorbehouden, maar schrijft niet dat dit een onderdeel is van het politieke spel. Wijze woorden komen wel uit reacties van lezers: 'Het staatsrecht is niet statisch en degene die nieuwe feiten weet te scheppen behoudt het initiatief en wint. Dan is een verwijzing naar formaliteiten gespeend van politiek realiteitsbesef.'

De werken van Heymans en Korthals Altes zullen in de toekomst een bron zijn voor wetenschappers, maar hun werk voorziet niet in een politieke analyse. Daarvoor gaan beide auteurs niet diep genoeg in op het ingewikkelde karakter van de formatie. Aan de wetenschap nu de taak om de kabinetsformatie van 2010 te duiden en in de historische en politieke context te plaatsen om zo meer inzicht te geven in het mysterie van de Nederlandse kabinetsformatie.

Charlotte Brand

Signalementen

Gesignaleerd

Alexander van Kessel en Jan Ramakers

In deze rubriek worden korte signalementen geplaatst van boeken die van belang kunnen zijn voor de lezers van het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, maar die niet uitvoerig kunnen worden besproken in de recensierubriek omdat zij relatief weinig raakvlakken hebben met de parlementaire geschiedenis in de strikte betekenis.

Jan Brabers, *Een Arnhems burger bij uitnemendheid. Levensbericht van W.H. Dullert 1817-1881* (Dullertsstichting/Verloren; Hilversum en Arnhem 2010) ISBN 978 90 8704 204 2, 96 p., prijs: € 12,95.

W.H. Dullert (1817-1881), geboren en getogen Arnhemmer, was bijna 32 jaar (1849-1853 en 1854-1881) lid van de Tweede Kamer, waarvan zo'n dertien (1852-1853 en 1869-1881) als voorzitter. De historicus Brabers schreef op basis van het weinige beschikbare bronnenmateriaal een aardig 'levensbericht' van de man die zich tijdens zijn politieke loopbaan manifesteerde als volgeling van Thorbecke, bij wie hij in 1840 in Leiden was gepromoveerd. Dullert was volgens Brabers – die zich daarbij goeddeels baseert op *Sterke mannen* van Jouke Turpijn – een consciëntieus vergadervoorzitter ('het wakend geweten van het Reglement van Orde'), die ieder jaar rond Kerstmis voor alle Kamerleden en bewindslieden een of meer diners organiseerde. Naast zijn Haagse loopbaan hield Dullert de banden met Arnhem aan. Van 1877 tot zijn dood was hij er gemeenteraadslid. Het boekje is uitgegeven door de Dullert(s) stichting (bestuur en auteur zijn het niet eens over de juiste spelling), een charitatief fonds dat in 1882 is opgericht uit de nalatenschap van de gefortuneerde maar kinderloos gebleven Dullert. (AVK)

Karin van Leeuwen, Marijn Molema en Ilse Raaijmakers (red.), *De rode canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen* (Wiardi Beckman Stichting; Den Haag 2010) ISBN 978 94 90565 03 9, 72 p., prijs: € 10,-

Onder redactie van een drietal aan de Wiardi Beckman Stichting verbonden jonge historici stelden 25 ter zake kundige auteurs – goeddeels eveneens historici – een handzaam boekje samen waarin in 32 momentopnamen de geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie doorgenomen wordt. De vroege socialisten, de SDU, anarchisten, de SDAP en de PVDa passeren de revue. Begonnen wordt met het Damoproer van revolutiejaar 1848 (tevens het jaar van Marx' *Communistisch manifest*), afgesloten met de verkiezingsnederlaag van mei 2002. De keuze voor deze afsluiter maakt duidelijk dat de sociaaldemocraten nooit te beroerd zijn de eigen misère te etaleren. (AVK)

Margit van der Steen, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3379 2, 597 p., prijs: € 49,95

Historica Margit van der Steen promoveerde op een vuistdikke biografie van sociologe en PVDA-intellectueel Hilda Verwey-Jonker. Het proefschrift maakt onder meer duidelijk hoe deze eerste vrouwelijke socioloog in Nederland een grote maatschappelijke en politieke invloed kon krijgen zonder daadwerkelijk tot de professionele politiek toe te treden. Begin 1945 maakte ze (als enige vrouw) deel uit van de 'zichtzending ministers' die Wilhelmina in Londen bijpraatte over de stand van zaken in het bevrijde zuiden van Nederland, maar van een daadwerkelijk ministerschap kwam het nooit. Kort daarna zag ze af van een zetel in het noodparlement. Ook weigerde ze een kandidatuur voor de Kamerverkiezingen van 1946. Slechts drie jaar was zij lid van de Eerste Kamer, een episode die de auteur niet nader uitwerkt met parlementaire bronnen (de *Handelingen van de Eerste Kamer*). Meer impact op de politiek had zij als wetenschappelijk publicist en denker – tussen 1935 en 1977 maakte zij deel uit van programcommissies in de PVDA – en als de eerste vrouw in de SER (1957-1972). (AVK)

Jeroen Corduwener, *Riemen om de kin! Biografie van mr.dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3504 8, 605 p., prijs: € 49,95

Journalist en historicus Jeroen Corduwener schreef een omvangrijk proefschrift over Van Heuven Goedhart, een talentvol en energiek, zelfs onstuimig journalist, politicus en diplomaat. De gebio-grafeerde werd al jong een prominent 'krantenman'. Zo werd hij al in 1925 redacteur van *De Telegraaf* (waar hij werd ontslagen) en vervolgens van 1933 tot 1940 van het *Utrechts Nieuwsblad*. Tijdens de oorlog werd hij actief in het verzet en bij het illegale *Parool*, waarvan hij na de bevrijding hoofdredacteur werd. Hij was van juli 1944 tot maart 1945 minister van Justitie in het Londense oorlogskabinet, maar raakte echter uit de gratie bij koningin Wilhelmina, wier opvattingen over herstel en vernieuwing hij niet deelde. Van 1947 tot 1951 was hij voor de PVDA lid van de Eerste Kamer, een episode waaraan de auteur slechts enkele verspreide alinea's wijdt (p. 359, 393-394, 408). De soms wat onbezonnen Van Heuven Goedhart was voor een carrière op het Binnenhof echter niet erg geschikt. In 1951 werd hij de eerste VN-Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen (UNHCR). Voor dit werk ontving zijn organisatie in 1954 de Nobelprijs voor de Vrede. (AVK)

Martijn van der Kooij en Dirk van Harten, *Mark Rutte. Alleen voor de politiek* (Terra Lannoo; Arnhem 2010) ISBN 978 90 8989 358 1, 125 p., prijs: € 14,95

Derick-H. Maarleveld, *In gesprek met Mark Rutte. Een liberaal premier* (Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3649 6, 238 p., prijs: € 19,95

Kort na het aantreden van het kabinet-Rutte, in oktober 2010, verschenen twee boeken die voorsagen in de behoefte aan informatie over de nieuwe premier. Over de persoon van Mark Rutte was najaar 2010 immers niet veel meer bekend dan wat de media vanaf zijn benoeming tot staatssecretaris van Onderwijs over zijn publieke optreden hadden bericht. De twee publicaties voegen daar helaas niet veel aan toe. De journalisten Martijn van der Kooij en Dirk van Harten schetsen aan de hand van vraaggesprekken met vrienden en bekenden van Rutte een portret van de vvd-leider. Ondernemer Derick Maarleveld construeerde op basis van uitspraken van Rutte in

‘openbare bronnen’ een uiterst sympathiek (‘Natuurlijk heeft hij ook beperkingen, net als ieder mens, maar die laat ik hier onbesproken’, p. 232) getoonzet ‘gesprek’ in boekvorm. Met de twee vluchtige werkjes beschikken we uiteraard niet over een doorwrochte Rutte-biografie, maar misschien kan daar hoe dan ook beter mee gewacht worden tot hij het Torentje heeft verlaten. (AVK)

Christini Mander o.p. c.a. (red.) *David. Herinneringen van priester-politicus David van Ooijen* (Valkhof Pers; Nijmegen 2010) ISBN 978 90 5625 340 0, 168 p., prijs: € 15,50

David is een kaleidoscopisch (zelf)portret van de beminnelijke priester-politicus David van Ooijen, de laatste in Nederland die priesterschap en politiek verenigde. Het boek is onvoltooid gebleven – Van Ooijen overleed in 2006 – maar het werd aangevuld en tot een geheel gesmeed door personen die hem goed hebben gekend. Opmerkelijk genoeg, en tot ergernis van veel katholieken, zat Van Ooijen niet voor de KVP of het CDA in de Tweede (1971-1986) en Eerste Kamer (1987-1993), maar koos hij voor de PVDa. Het is jammer dat het boek maar twee hoofdstukken bevat over de ‘rooie priester’ in de politiek. Hier geen diepgravende politieke beschouwingen, maar vooral kleine anekdotes waarin Van Ooijen zoekt naar de menselijke maat, verhalen die naar meer smaken, zoals die over het schildpadje van Joop den Uyl, de ontmoetingen met Simon Peres en een anonieme, maar officiële brief uit het Vaticaan aan Van Ooijen over de Drie van Breda en de doodstraf. (JR)

Emile Roemer, *Tot hier – en nu verder* (Uitgeverij Aspekt; Soesterberg 2010) ISBN 978 90 5911 404 3, 110 p., prijs: € 10,95

In dit boekje vertelt de nieuwe fractievoorzitter van de SP, wat hem, voormalig onderwijzer, heeft bewogen om politiek actief te worden en waarom hij heeft gekozen voor de SP. Hij verhaalt over zijn carrière als politiek activist, wethouder in het Brabantse Boxtmeer en lid van de Tweede Kamer. In heldere, robuuste taal schetst hij wat hem als fractievoorzitter voor ogen staat. Hoewel de SP onder Roemer wil meeregeren als de kans zich voordoet, blijft Roemer, zo blijkt uit bijna elke regel, toch vooral de politiek activist uit het begin van zijn loopbaan. (JR)

Ruud Vreeman, *Lerend Leven* (Uitgeverij Conserve; Schoorl 2011) ISBN 978 90 5429 315 6, 160 p., prijs: € 16,50

Na zijn tumultueuze afscheid als burgemeester van Tilburg in 2009 maakt Vreeman in dit boek de balans op van zijn rijke carrière als vakbondsman bij NVV en FNV, duovoorzitter van de Partij van de Arbeid (met Felix Rottenberg), lid van de Tweede Kamer en burgemeester van Zaanstad en Tilburg. Het leek Vreeman ‘niet zinvol’ zijn memoires of autobiografie te schrijven, wel doet hij verslag van ‘een zoektocht naar de gebeurtenissen in mijn leven, waarvan ik iets geleerd heb’ (p. 9). Zijn oorspronkelijke stiel als arbeids- en organisatiepsycholoog verloochent Vreeman niet. Dat levert mooie verhalen op over, onder veel meer, zoeken naar identiteit, principieel gedrag, het ontwikkelen van talenten, visie, narcisme en populisme, verhalen gelardeerd met milde zelfspot en soms verrassende verwijzingen naar literatuur en populaire muziek. Misschien zou Vreeman toch nog eens moeten overwegen terug te komen op zijn voornemen zijn memoires voor zichzelf te houden. (JR)

Lijst van afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Antirevolutionaire Partij
AVV	Alternatief Voor Vakbond
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CGT	Confédération Générale du Travail
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
COR	Commissie tot Onderzoek van de Rekening
CPN	Communistische Partij van Nederland
CRM	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
CU	ChristenUnie
CVSE	Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
D66	Democraten 66
DDR	Duitse Democratische Republiek
DMO	Defensie Materieel Organisatie
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
EU	Europese Unie
EVP	Evangelische Volkspartij
EVP	Europese Volkspartij
EZ	(Ministerie van) Economische Zaken
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GPD	Geassocieerde Pers Diensten
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
HBO	hoger beroepsonderwijs
HP	<i>Haagse Post</i>
ING	Internationale Nederlanden Groep
ISAF	International Security Assistance Force
JOVD	Jongerenorganisatie Vrijheid en Democratie
KLM	Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
KVP	Katholieke Volkspartij
LPF	Lijst Pim Fortuyn
MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie

LIJST VAN AFKORTINGEN

NTOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NOS	Nederlandse Omroepstichting
<i>NRC</i>	<i>Nieuwe Rotterdamse Courant</i>
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OC EN W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
OM	Openbaar Ministerie
OPVO	Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs
OSF	Onafhankelijke Senaatsfractie
PGB	persoonsgebonden budget
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVV	Partij voor de Vrijheid
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
RTL	Radio Télévision Luxembourg
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SER	Sociaal-Economische Raad
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SNV	Stichting Nederlandse Vrijwilligers
SP	Socialistische Partij
TON	Trots op Nederland
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UVA	Universiteit van Amsterdam
VARA	Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs
VMBO	voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VN	Verenigde Naties
VS	Verenigde Staten
VU	Vrije Universiteit
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VWO	voorbereidend wetenschappelijk onderwijs
WAO	Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering
WBS	Wiardi Beckman Stichting
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WW	Werkloosheidswet
ZZP'er	zelfstandige zonder personeel

Over de auteurs en de redactie

C.C. van Baalen (1958) is directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

H. van Beek (1964) is journalist. Zij werkt onder meer voor vPRO radio *Argos* en Wegener Dagbladen.

J.Th.J. van den Berg (1941) is hoogleraar parlementair stelsel: rechtsnormen en machtsverhoudingen aan de Universiteit Maastricht.

H.J.G. Beunders (1953) is hoogleraar geschiedenis van maatschappij, media en cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

A.S. Bos (1977) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

B.H. van den Braak (1958) is historicus, verbonden aan het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden.

C.J.M. Brand (1982) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

P.P.T. Bovend'Eert (1957) is hoogleraar staatsrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

J.W.L. Brouwer (1956) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

W.A.F. Camphuis (1966) is historicus. Hij promoveerde op een dissertatie over de SER-advisering en is manager HRM bij Hogeschool Inholland.

J. Franssen (1951) is Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland.

H. Goslinga (1948) is politiek columnist van het dagblad *Trouw*.

P.G.T.W. van Griensven (1963) is econoom, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

P.J. Hagen (1942) is journalist en biograaf van Pieter Jelles Troelstra.

P.B. van der Heiden (1965) is politicoloog, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, en freelance journalist.

OVER DE AUTEURS EN DE REDACTIE

M. ten Hooven (1957) is journalist, publicist en oud-politiek redacteur van *Trouw en Vrij Nederland*.

E.C.M. Jurgens (1935) was lid van de Tweede en de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

P. Kalma (1948) was van 2006 tot 2010 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de PVDA. Daarvoor was hij verbonden aan het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid, de Wiardi Beckman Stichting (van 1989 tot 2006 als directeur).

A.C.M.W. van Kessel (1968) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

M. van de Kolk (1986) is student geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

P.H. Kooijmans (1933) is minister van Staat en was staatssecretaris en minister van Buitenlandse Zaken.

R.A. Koole (1953) is hoogleraar politieke wetenschap aan de Universiteit Leiden.

S.L. de Lange (1981) is universitair docent bij de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam en lid van de Raad voor het openbaar bestuur.

M.H.C.H. Leenders (1957) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

J.C.F.J. van Merriënboer (1962) is historicus en jurist, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

P.R. Oomen (1978) is adjunct ambtelijk secretaris (griffier) van de centrale medezeggenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen en raadslid voor GroenLinks in de gemeente Nijmegen.

A.M. Oostlander (1936) is secretaris-generaal van het European Institute for Public Administration en was directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en lid van het Europees Parlement.

J.J.M. Ramakers (1954) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

H. Reiding (1975) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

P.G.C. van Schie (1964) is directeur van het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de vvd, de Prof. mr. B.M. Teldersstichting.

G.J. Schutte (1939) was fractievoorzitter van de GPV in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

W. Slagter (1957) is werkzaam als docent aan een school voor voortgezet onderwijs in Sneek en is freelance journalist.

E.G. Tanja (1981) is beleidsmedewerker Arbeidszaken Publieke Sector bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en is gepromoveerd op een proefschrift over de parlementaire cultuur van de Tweede Kamer in de periode 1866 tot 1940.

J.J.B. Turpijn (1976) is als universitair docent Nederlandse geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

K.P.S.S. Vossen (1971) is universitair docent Nederlandse politiek bij het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden.

B. de Vries (1938) was fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer der Staten-Generaal en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

J.W.F. Wielenga (1956) is directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien te Münster, Duitsland.

R.S. Zwart (1964) is historicus en promoveerde in 1996 op een proefschrift over het ontstaan van het CDA. Hij is fractievoorzitter van de PVDA in de gemeenteraad van Nijmegen.

'Waar visie ontbreekt, komt het volk om.' De gevleugelde woorden van PVDA-leider en premier Joop den Uyl uit 1973 worden vaak aangehaald, zeker in tijden waarin de politiek gekenmerkt wordt door kleurloosheid. Sinds de opkomst van politieke leiders als Pim Fortuyn en Geert Wilders wordt zelden meer geklaagd over de vermeende saaiheid van het landsbestuur. Maar bieden de grote visies, de klassieke politieke ideologieën, nog wel een antwoord op het populisme? Bieden liberalisme, sociaaldemocratie en christendemocratie nog perspectief? Of behoeven ze aanpassing, modernisering? Wat ontbreekt er aan hun Grote Verhaal?

In dit jaarboek analyseert Henri Beunders de teloorgang van de politieke elite in het afgelopen decennium. Vooraanstaande denkers uit de drie hoofdstromen in de Nederlandse politiek – de liberaal Patrick van Schie, de christendemocraat Arie Oostlander en de sociaaldemocraat Paul Kalma – behandelen de historische en toekomstige betekenis van de drie ideologieën die de Nederlandse politiek in de twintigste eeuw hebben vormgegeven. De nestor van de politieke column, J.L. Heldring, vraagt zich in een interview af of de democratie wel blijvend is en of het volk inderdaad omkomt als visie ontbreekt. Koen Vossen analyseert de overeenkomsten en verschillen tussen de ideeën van LPF en PVV, en Erie Tanja levert een bijdrage over het weinig succesvolle debuut van twee visionaire politici in het parlement: de antirevolutionair Abraham Kuiper en de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

In het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* komen historici, politicologen, journalisten en (oud-)politici aan het woord over uiteenlopende onderwerpen uit de parlementaire geschiedenis. Het bevat artikelen, bronnenpublicaties, een spraakmakend Kamerdebat, necrologieën, boekbesprekingen en een kroniek van het afgelopen parlementaire jaar.

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, gevestigd te Nijmegen, is een samenwerkingsverband van de Radboud Universiteit en de Stichting Parlementaire Geschiedenis te Den Haag. Het Centrum publiceert onder meer de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*.

ISBN 978-94-6105-546-0

